

Impact Factor-5.707

ISSN-2349-638x

STATE LEVEL SEMINAR
ON
'Surviving and thriving Education in Times of Change'
23Rd and 24Th Feb.2019

Organized by

**Swami Sahajanand Bharati College of Education,
Shrirampur (MS)India**

Published By

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL
Feb- 2019

Executive Editor

Dr. Madhukar M. Jagdal

Chief Editor

Pramod P. Tandale

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, inducing photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.56

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Author Name	Title of Article / Research Paper	Page No.
1	Dr. Ajit Shankarrao Gagare	“Doing It Right”: A Review Of Ethical Considerations In Media Research Education	1
2	Dr. Vilas B. Bandgar	Teacher Education And Methods For Teaching Life Skills	4
3	Dr.Mahadeo Sadashiv Disale	New Approaches In Higher Education	8
4	Dr. Anand D. Shinde	Changing Education System In India	12
5	Dr. Ravindra Maruti Chobhe	Surviving And Thriving Education In Times Of Change	14
6	Dr. M.M. Jadal	Teachers - From Surviving To Thriving	18
7	Dr. M.M. Jadal	Tips And Secrets And Attitudes For Teachers For Surviving And Thriving	21
8	Dr. M.M. Jadal	Developing Reading Interest For Surviving to Thriving	25
9	Dr. Kumawat Amarnath S.	E-Learnig Current Trend Oftechnology In Education	28
10	Dr. Mukund Pondhe	Autonomy And Higher Education In India	31
11	Dr. M. S. Pondhe	Professionalism And Teacher Educators In India	35
12	Dr. A.P.Pandit and Dr. B.S.Murade	The Review Study of New Technological Approach of Pedagogy and practices in time of changed for Geographical Analysis	38
13	Dr. Umesh Santoshrao Chapke	Changing Learning Education Sources And Indian Music	43
14	Dr. Chhaya S. Ghadyalji	Relevance of Home Economics in Higher Education and National Development	48
15	Shri. Hegade Navnath Dharmaji	The Importance of Self Directed Learning In The 21st Century	51
16	Dr. Sharad B. Ingawale	Creativity And Quality Of Teacher Education In India	56
17	Prof. Anil Kisan Karwar	New Trends in Learning and Teaching	58
18.	Chandrashekhar T. Khairnar	Information Literacy Program inHigher Education Institutions	60
19	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	Study Of Value Inculcation Through Pedagogy Of English	62
20	Mhatardeo Nimbraj Mhaske	Roll of ICT In Teacher Education	65

21	Nutan Krishnarao Nangare	Innovative practices Theories of Learning and Instructional Design	67
22	Prof. Narayan H. Mengal	Library Services for User with Special Needs in Knowledge Center	69
23	Dr. Ramdas Kisan Nannar	Perspectives On Qualitative Research	72
24	Dr. Ajaykumar B. Patil	Inclusive education – Need of the Era	76
25	Dr. Umesh Santoshrao Chapke	Changing Learning Education Sources And Indian Music	80
26	प्रा. ए.के. करवर	बी.एड.छात्र अध्यापकांचे उच्चशिक्षण अध्ययन व भविष्यवेधी उपयोगिता यांच्याविषयीच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास	86
27	डॉ. श्री. अमितकुमार शंकरराव गागरे	बदलत्या काळाची गरज - निरंतर शिक्षण	89
28	प्रा. चंद्रकांत एम भोये	विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांसाठी धोरणे, कायदे व हक्क	92
29	प्रा. विवेक संतोषराव चापके	भारतीय संगीत शिक्षण पध्दतीत होत आलेले बदल	94
30	डॉ. भागवत असाराम शिंदे	शैक्षणिक लघुपटातून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धन: एक अभ्यास	97
31	डॉ. भागवत असाराम शिंदे	फटाकेमुक्त दिवाळी अभियान, पर्यावरणपूरक होळी व रंगपंचमीतून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धन: एक अभ्यास	101
32	प्रा.डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे	वाणिज्य अध्यापन पध्दती – बदलते विचार प्रवाह	107
33	डॉ. मोहन राजाराम निंबाळकर	शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन	110
34	डॉ.सीमा आर चव्हाण	अध्यापन व्यवस्थापनात शिक्षकाची भूमिका	116
35	डॉ. गणेश विष्णू लोखंडे	परिणामकारक अध्ययनासाठी अभ्यास सवयी व कौशल्ये	119
36	डॉ.विनय दत्तात्रय धोंडगे डॉ.केशव रामभाऊ मोरे	महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी तयार केलेल्या शैक्षणिक ब्लॉगचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	124
37	प्रा.संगिता रामचंद्र जगताप	बालकाच्या स्मृती सुधारणात मानसशास्त्राचे उपयोजन	129
38	प्रा. ए. के. करवर	यशस्वी अध्ययन व अध्यापनासाठी वेळेचे व्यवस्थापन	135
39	डॉ. एस. पी. खिलारी	अहमदनगर जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास	141

40	प्रा. सौ. ज्योती दीपक कुलकर्णी	सद्यस्थितीतील शिक्षण समस्या व कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व	145
41	डॉ.कैलास महाले	गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि मातृभाषा	148
42	प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर	संगीत और आज की शिक्षणपध्दती	150
43	श्री. सुमेध बाबुराव सगणे	संगीत शिक्षण के सामान्य उद्देश्य	153
44	बाबासाहेब सखाराम तोंडे	उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक निवडणुकांमधील राजकीय सहभागाचा अभ्यास	157
45	प्रा.विशाल सुभाष पवार	खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावरील प्रभावकारी निर्धारके	159
46	श्री. अशोक माहुरे	सोशल नेटवर्किंग चा अध्ययन-अध्यापनात उपयोग	162
47	डॉ. भागवत असाराम शिंदे	साहित्य संमेलनातील सहभागातून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धनः एक अभ्यास	164

“Doing It Right”: A Review Of Ethical Considerations In Media Research Education**Dr. Ajit Shankarrao Gagare,**Assistant Professor, Department of Media and Communication Studies,
Savitribai Phule Pune University, Pune 411007**Abstract:**

Mass media research involves observations of human beings asking them questions or examining what they have done. However, in this probing process the researcher must ensure that the rights of the participants are not violated. Since mass communication research depends on the continued goodwill and cooperation of respondents, it is important to shield them from unethical research practices. Unfortunately, there are no universal definitions for these terms. Instead, several guidelines, broad generalizations, and suggestions have been endorsed or at least tacitly accepted by most in the research profession. The problem of determining what is right and proper has been examined for hundreds of years. At least three general types of theories have evolved to suggest answers: (1) rule based or deontological theories, (2) balancing or teleological theories, and (3) relativistic theories. This article reviews these three theories in details and offers a summary of moral principles and code of behavioral norms that could be commonly advocated to the novice researchers.

Key words: Media Education, Mass Media Research, Ethics, Deontological Theory, Teleological Theory, Relativistic Theory

Introduction

Most mass media research involves observations of human beings asking them questions or examining what they have done. However, in this probing process the researcher must ensure that the rights of the participants are not violated. This concern for rights requires a consideration of ethics: distinguishing right from wrong and proper from improper. Unfortunately, there are no universal definitions for these terms. Instead, several guidelines, broad generalizations, and suggestions have been endorsed or at least tacitly accepted by most in the research profession. These guidelines do not provide an answer to every ethical question that may arise, but they can help make researchers more sensitive to the issues.

Why a researcher should follow ethical considerations?

Ethical behavior is the right thing to do. The best reason to behave ethically is the personal knowledge that you have acted in a morally appropriate manner. In addition, there are other cogent reasons that argue for ethical behavior. Unethical behavior may have an adverse effect on research participants. Just one experience with an ethically questionable research project may completely alienate a respondent. A person who was improperly deceived into thinking that he or she was being evaluated for a job at a newspaper when it was all just an experiment might not be so willing to participate in another study. Since mass communication research depends on the continued goodwill and cooperation of respondents, it is important to shield them from unethical research practices. Moreover, unethical research practices reflect poorly on the profession and may result in an increase in negative public opinion.

Many readers have probably heard about the infamous Tuskegee syphilis study in which impoverished African American men suffering from syphilis were studied without their consent and left untreated so that researchers could study the progress of the disease (see Jones, 1981, for a complete description).

Image 1: a Negro Male from the Tuskegee Syphilis Study conducted in 1932

The distrust and suspicion engendered by this experiment in the African American community have yet to subside and have been cited as a factor in the rise of some conspiracy theories about the spread of AIDS (Thomas & Quinn, 1981). It is fortunate that the mass communication research community has not had an ethical lapse of this magnitude, but the Tuskegee experiment illustrates the harmful fallout that can result from an unethical research project.

Unethical research usually does not result from some sinister motivation. Instead, it generally comes from pressure on researchers to cut corners in an attempt to publish an article or gain prestige or impress other

colleagues. Nonetheless, it is behavior that is potentially serious and little tolerated within the community of mass media scholars.

An overview of general ethical theories:

The problem of determining what is right and proper has been examined for hundreds of years. At least three general types of theories have evolved to suggest answers:

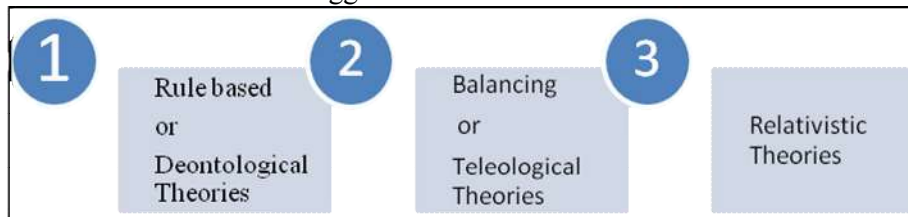

Fig 1: General ethical theories

(1) rule based or deontological theories, (2) balancing or teleological theories, and (3) relativistic theories. The best-known deontological theory is the one associated with the philosopher Immanuel Kant. Kant posited moral laws that constituted categorical imperatives principles that define appropriate action in all situations. Following these categorical imperatives represents a moral duty for all humans. To define a categorical imperative, a person should ask whether the behavior in question is something that he or she would like to see universally implemented. In other words, a person should act in a way that he or she wants all others to act. Note that in many ways Kant's thinking parallels what we might call the Golden Rule: Do unto others as you would have them do unto you. A mass media researcher, for example, might develop a categorical imperative about deception. Deception is something that a researcher does not want to see universally practiced by all; nor does the researcher wish to be deceived. Therefore, deception is something that should not be used in research, no matter what the benefits and no matter what the circumstances. The teleological, or balancing, theory is best exemplified by what philosopher John Stuart Mill called utilitarianism. In this theory, the good that may come from an action is weighed against or balanced against the possible harm. The individual then acts in a way that maximizes good and minimizes harm. In other words, the ultimate test for determining the rightness of some behavior depends on the outcomes that result from this behavior. The end may justify the means. As will be noted, most Institutional Review Boards at colleges and universities endorse this principle when they examine research proposals for ethical compliance.

A mass media researcher who follows the utilitarian approach must balance the good that will come from a research project against its possible negative effects. In this situation, a researcher might decide it is appropriate to use deception in an experiment if the positive benefits of the knowledge obtained outweigh the possible harmful effects of deceiving the subjects. One difficulty with this approach is that it is sometimes difficult, if not impossible, to anticipate all of the harm that might ensue from a given research design. Note that a researcher might use a different course of action depending upon which ethical theory is used as a guide.

The relativism approach argues that there is no absolute right or wrong way to behave. Instead, ethical decisions are determined by the culture within which a researcher is working. Indeed, behavior that is judged wrong in one culture may be judged ethical in another. One way ethical norms of a culture are established is through the creation of codes of behavior or good conduct that describe what most researchers in the field believe are desirable or undesirable behaviors. A researcher confronted with a particular ethical problem can refer to these codes for guidance. These three theories help form the basis for the ethical principles discussed next.

A brief overview of ethical principles:

General ethical principles are difficult to construct in the research area. However, there are at least four relevant principles. First is the principle of autonomy, or self determination, which has its roots in the categorical imperative. Denying autonomy is not something that a researcher wishes to see universally practiced. Basic to this concept is the demand that the researcher respects the rights, values, and decisions of other people. The reasons for a person's action should be respected and the actions not interfered with. This principle is exemplified by the use of informed consent in the research procedure.

A second ethical principle important to social science research is non-maleficence. In short, it is wrong to intentionally inflict harm on another. A third ethical principle Beneficence is usually considered in tandem with non-maleficence. Beneficence stipulates a positive obligation to remove existing harms and to confer benefits on others. These two principles operate together, and often the researcher must weigh the harmful risks of research against its possible benefits (for example, increased knowledge or a refined theory). Note how the utilitarian theory relates to these principles.

A fourth ethical principle, the principle of justice, is related to both deontological and teleological theories of ethics. At its general level, this principle holds that people who are equal in relevant respects should be treated equally. In the research context, this principle should be applied when new programs or policies are being evaluated. The positive results of such research should be shared with all. It would be unethical, for example, to deny the benefit of a new teaching procedure to children because they were originally chosen to be in the control group rather than in the group that received the experimental procedure. Benefits should be shared with all who are qualified.

Fig. 2: Summary of moral principles by Frey, Botan, and Kreps (2000)

It is clear that mass media researchers must follow some set of rules to meet their ethical obligations to their subjects and respondents. Cook (1976), discussing the laboratory approach, offers one such code of behavior that represents norms in the field:

- Do not involve people in research without their knowledge or consent.
- Do not coerce people to participate.
- Do not withhold from the participant the true nature of the research.
- Do not actively lie to the participant about the nature of the research.
- Do not lead the participant to commit acts that diminish his or her self-respect. Do not violate the right to self determination.
- Do not expose the participant to physical or mental stress.
- Do not invade the privacy of the participant.
- Do not withhold benefits from participants in control groups.
- Do not fail to treat research participants fairly and to show them consideration and respect. Always treat every respondent or subject with unconditional human regard.
- Accept and respect a person for what he or she is, and do not criticize the person for what he or she is not.

When question was asked do academic and private sector researchers hold different values or view these core ethical principles differently? Chew (2000) surveyed both groups and found that both valued confidentiality equally while academic researchers placed a higher value on integrity and beneficence. Private sector researchers were more sensitive to conflict-of-interest issues.

Conclusion:

Ethical considerations in conducting research should not be overlooked. Nearly every research study could affect subjects in some way, either psychologically or physically. Researchers who deal with human subjects must ensure that all precautions are taken to avoid any potential harm to subjects. This includes carefully planning a study and debriefing subjects upon completion of a project.

References:

1. Audi, R. (1990). The ethics of graduate teaching. In S. M. Cahn (Ed.), *Morality, responsibility and the university*. Philadelphia: Temple University Press.
2. Barchard, K. & Williams, J. (2008). Practical advice for conducting ethical online experiments and questionnaires for United States psychologists. *Behavior Research Methods*, 40(4), 1111–1128.
3. Beauchamp, T., Faden, R., Wallace, R. J., & Walters, L. (Eds.). (1982). *Ethical issues in social science research*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
4. Bower, R., & deGasparis, P. (1978). *Ethics in social research*. New York: Praeger.
5. Chew, F. (2000). Cut from the same cloth? Communications researcher ethics. *Journal of Mass Media Ethics*, 15(2), 115–127.
6. Christensen, L. (1988). Deception in psychological research. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 14(4), 664–675.
7. Cook, S. (1976). *Ethical issues in the conduct of research in social relations*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
8. Jones, J. H. (1981). *Bad blood: The Tuskegee syphilis experiment*. New York: Free Press.
9. Thomas, S. B., & Quinn, S. C. (1981). The Tuskegee syphilis study. *American Journal of Public Health*, 81(4), 1498–1505.

Teacher Education And Methods For Teaching Life Skills.**Dr. Vilas B. Bandgar**

Assistant Professor, Uma College of Education, Pandharpur.

Abstract:

Life skills have been defined as “the abilities for adaptive and positive behavior that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life” (WHO).

‘Adaptive’ means that a person is flexible in approach and is able to adjust in different circumstances. ‘Positive behavior’ implies that a person is forward looking and even in difficult situations, can find a ray of hope and opportunities to find solutions. The terms ‘Livelihood skills’ or occupational/ vocational skills refer to capabilities, resources and opportunities to pursue individual and household economic goals and relate to income generation. Thus, Life skills are distinct from livelihood skills.

Introduction:

“Life skills have been defined as “the abilities for adaptive and positive behavior that enable individuals to deal effectively with the demands and challenges of everyday life” (WHO).

‘Adaptive’ means that a person is flexible in approach and is able to adjust in different circumstances. ‘Positive behavior’ implies that a person is forward looking and even in difficult situations, can find a ray of hope and opportunities to find solutions. The terms ‘Livelihood skills’ or occupational/ vocational skills refer to capabilities, resources and opportunities to pursue individual and household economic goals and relate to income generation. Thus, Life skills are distinct from livelihood skills.

Key Life Skills Life skills include psychosocial competencies and interpersonal skills that help people make informed decisions, solve problems, think critically and creatively, communicate effectively, build healthy relationships, empathize with others, and cope with managing their lives in a healthy and productive manner. Essentially, there are two kinds of skills - those related to thinking termed as "thinking skills"; and skills related to dealing with others termed as "social skills". While thinking skills relate to reflection at a personal level, social skills include interpersonal skills and do not necessarily depend on logical thinking. It is the combination of these two types of skills that are needed for achieving assertive behavior and negotiating effectively. “Emotional” can be perceived as a skill not only in making rational decisions but also in being able to make others agree to one's point of view. To do that, coming to terms first with oneself is important. Thus, self-management is an important skill including managing/coping with feelings, emotions, stress and resisting peer and family pressure. Young people as advocates need both thinking and social skills for consensus building and advocacy on issues of concern.

Objectives:

1. To know what is mean by life skills?
2. To suggest methods of teaching life skills.

Life Skills Education:

The Ten core Life Skills as laid down by WHO are:

1. Self-awareness
2. Empathy
3. Critical thinking
4. Creative thinking
5. Decision making
6. Problem Solving
7. Effective communication
8. Interpersonal relationship
9. Coping with stress
10. Coping with emotion

- **Self-awareness:** self- awareness includes recognition of ‘self’, our character, our strengths and weaknesses, desires and dislikes. Developing self-awareness can help us to recognize when we are stressed or feel under pressure. It is often a prerequisite to effective communication and interpersonal relations, as well as for developing empathy with others.
- **Empathy:** Empathy To have a successful relationship with our loved ones and society at large, we need to understand and care about other peoples’ needs, desires and feelings. Empathy is the ability to imagine what life is like for another person. Without empathy, our communication with others will

amount to one-way traffic. Worst, we will be acting and behaving according to our self-interest and are bound to run into problems. No man is an island, no woman either! We grow up in relationships with many people – parents, brothers and sisters, cousins, uncles and aunts, classmates, friends and neighbors. When we understand ourselves as well as others, we are better prepared to communicate our needs and desires. We will be more equipped to say what we want people to know, present our thoughts and ideas and tackle delicate issues without offending other people. At the same time, we will be able to elicit support from others, and win their understanding. Empathy can help us to accept others, who may be very different from ourselves. This can improve social interactions, especially, in situations of ethnic or cultural diversity. 5 Empathy can also help to encourage nurturing behavior towards people in need of care and assistance, or tolerance, as is the case with AIDS sufferers, or people with mental disorders, who may be stigmatized and ostracized by the very people they depend upon for support.

- **Critical thinking:** Critical thinking is an ability to analyze information and experiences in an objective manner. Critical thinking can contribute to health by helping us to recognize and assess the factors that influence attitudes and behavior, such as values, peer pressure and the media.
- **Creative thinking:** Creative thinking is a novel way of seeing or doing things that is characteristic of four components – fluency (generating new ideas), flexibility (shifting perspective easily), originality (conceiving of something new), and elaboration (building on other ideas).
- **Decision making:** Decision making helps us to deal constructively with decisions about our lives. This can have consequences for health. It can teach people how to actively make decisions about their actions in relation to healthy assessment of different options and, what effects these different decisions are likely to have.
- **Problem solving:** Problem solving helps us to deal constructively with problems in our lives. Significant problems that are left unresolved can cause mental stress and give rise to accompanying physical strain.
- **Interpersonal relationship:** Interpersonal relationship skills help us to relate in positive ways with the people we interact with. This may mean being able to make and keep friendly relationships, which can be of great importance to our mental and social well-being. It may mean keeping, good relations with family members, which are an important source of social support. It may also mean being able to end relationships constructively.
- **Effective communication:** Effective communication means that we are able to express ourselves, both verbally and non-verbally, in ways that are appropriate to our cultures and situations. This means being able to express opinions and desires, and also needs and fears. And it may mean being able to ask for advice and help in a time of need.
- **Coping with stress:** coping with stress means recognizing the sources of stress in our lives, recognizing how this affects us, and acting in ways that help us control our levels of stress, by changing our environment or lifestyle and learning how to relax.
- **Â Coping with emotions:** A coping with emotions means involving recognizing emotions within us and others, being aware of how emotions influence behavior and being able to respond to emotions appropriately. Intense emotions like anger or sadness can have negative effects on our health if we do not respond appropriately.

Many life skills are required to manage a particular situation effectively. In a way various life skill work best in conjugation. In fact, the appropriate combination of life skills in a given moment is an art. Children learn their life skill from parents, teachers and significant others who act as their role model. They gradually learn to use a particular skill effectively in diverse situation to cope with challenges of life.

Different Methods that can be used to enhance Life Skills in Students:

Each method is specially designed to impact a particular skill skills and involves all or some of the following techniques:

Class Discussion: There are many benefits to the student-centered class discussion although it's sometimes a challenge to develop. There are a number of potential pitfalls, including students talking off-topic, not talking at all, or one or two students dominating the discussion.

Keys for Class Discussion: The Basics

1. Preparation
2. Not Alone
3. Provide A Stepping Stone
4. Set The Rules

5. Assign Roles Or Tasks
6. Tick-Tock
7. What's In It For Them
8. Beyond the Basic
9. Rubrics Help
10. Freedom

Brainstorming: Brainstorming is a method for generating ideas to solve a design problem. It usually involves a group, under the direction of a facilitator. The strength of brainstorming is the potential participants have in drawing associations between their ideas in a free-thinking environment, thereby broadening the solution space.

Role Playing: Role playing is a learning structure that allows students to immediately apply content as they are put in the role of a decision maker who must make a decision regarding a policy, resource allocation, or some other outcome. This technique is an excellent tool for engaging students and allowing them to interact with their peers as they try to complete the task assigned to them in their specific role. This work can be done in cooperative groups and/or students can maintain the persona of their role throughout the class period. Students are more engaged as they try to respond to the material from the perspective of their character.

Advantages of role playing

Students immediately apply content in a relevant, real world context.

Students take on a decision making persona that might let them diverge from the confines of their normal self-imposed limitations or boundaries.

Students can transcend and think beyond the confines of the classroom setting.

Students see the relevance of the content for handling real world situations.

The instructor and students receive immediate feedback with regard to student understanding of the content.

Students engage in higher order thinking and learn content in a deeper way.

Instructors can create useful scenarios when setting the parameters of the role play when real scenarios or contexts might not be readily available.

Typically students claim to remember their role in these scenarios and the ensuing discussion long after the semester ends.

Steps and tips for using role playing

Offer a relevant scenario to students. This scenario should include the role the student must play, the informational details relevant for decision making in this role, and a task to complete based on the information. This information might be provided on the screen through power point or by using a handout. It is highly recommended that the instructions be provided in writing so it is clear to students what they must do and how?

Give students five to ten minutes to complete the task. The instructor might have students do this alone or in small groups or follow the think-pair-share format in which students work individual and then discuss their results with their partner.

Find a way to process student deliberations. The instructor might ask students to write their replies to submit or this might be a very good lead in to a larger class discussion where students can justify their differing outcomes or opposing views.

Playing a story

You can play a story as it would be presented to an audience. There are controls for you to navigate back and forth through the slides. On a slide with a live data sheet inserted, you must first click the sheet before you can start making selections in it.

Debates:

In debates, a particular problem or issue is presented to the class and students must take a position on resolving the problem or issue. The class can debate as a whole or in a small group.

Steps in debates

1. Step 1: Brainstorm ideas
2. Step 2: Organize ideas
3. Step Three: Structure the speeches
4. Step 4: Prepare your speeches
5. Step 5: Prepare the rest of the class

Games and simulation: Contact a consultant in the to incorporate games or simulations into course learning activities. The CTL interactive-design team works with faculty members to either create custom interactive materials or recommend existing tools that best suits their needs. Incorporating games and simulations into courses can provide many benefits, including:

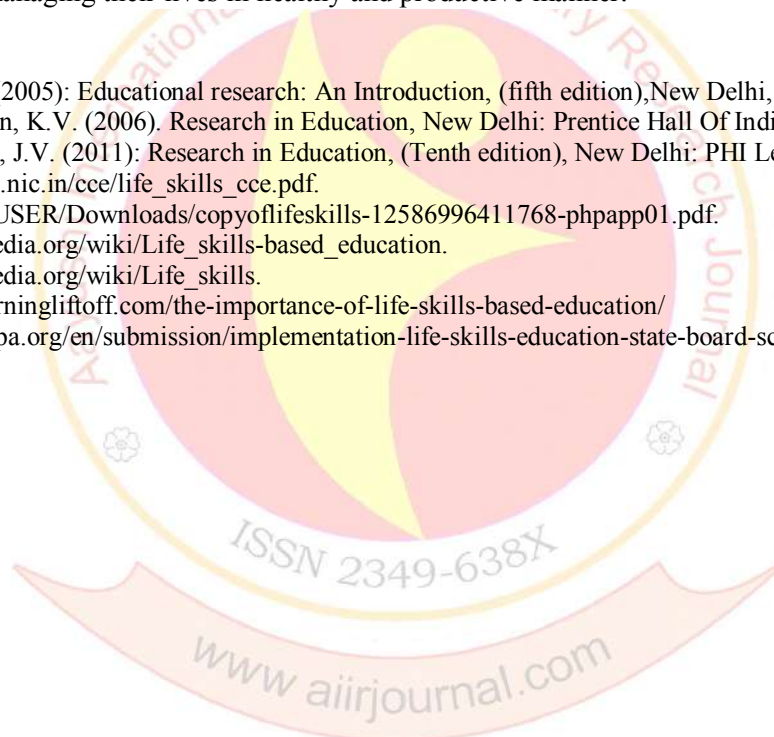
1. **Allowing students to learn by doing:** Interactive simulations provide a way for students to become active participants in the learning process and learn from their mistakes in a low-stakes, safe environment.
2. **Keeping students engaged:** Games and simulations can provide a valuable supplement to traditional instructional methods that keep students engaged and deliver course content to a wider variety of learning styles.
3. **Expanding learning beyond the classroom:** Games and simulations allow students to practice concepts and skills from any location

Conclusion:

Life skills include different competence and skills that help student make informed decisions, solve problems, think critically and creative, communicate effectively, build healthy relationship, empathize with others and cope with managing their lives in healthy and productive manner.

References:

1. Aggarwal J. C. (2005): Educational research: An Introduction, (fifth edition),New Delhi, Arya Book Depot.
2. Best, J. W., Kahn, K.V. (2006). Research in Education, New Delhi: Prentice Hall Of India.
3. Best J.W., Kahn, J.V. (2011): Research in Education, (Tenth edition), New Delhi: PHI Learning PVT. Ltd.
4. http://www.cbse.nic.in/cce/life_skills_cce.pdf.
5. <file:///C:/Users/USER/Downloads/copyoflifeskills-12586996411768-phpapp01.pdf>.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Life_skills-based_education.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Life_skills.
8. <https://www.learningliftoff.com/the-importance-of-life-skills-based-education/>
9. <https://india.unfpa.org/en/submission/implementation-life-skills-education-state-board-schools-madhya-pradesh>.

New Approaches In Higher Education

Dr.Mahadeo Sadashiv Disale

Assistant Professor,
College of Education, Barshi. Dist. Solapur

Abstract-

Today in this competitive world, education is most important and to be in higher position or in upper post the value of education has increased. Correct education makes way for achieving each and every goal. Education increases our area of knowledge, and also makes us mentally strong. Every child have its aim likewise their parents also have desires that their kids grow and get educated to become a doctor, an engineer, IAS officer and so on. To fulfil all the dreams and desire there is only one way and i.e. Higher education.

So, new approaches in education are needed. Without the help of new technology and aspects in education, the educational objectives of present curriculum cannot be achieved. This is a real fact and we cannot deny it both in public and private sectors of education these should be our priority otherwise the education will be in completed and unemployability will be raised.

Keywords: Higher Education, Inclusive education, learning management system, Mobile learning

Introduction –

To become successful in life and fulfil dreams and desire, education is most important and plays a major role in achieving those goals. Education is the only key to every lock of those doors which opens to achieve our dream. Knowledge acquired during the whole educational process make the person strong; it acts as a spinal cord in person's life. By saying this we can understand the importance of higher education and the knowledge and skills acquired by that. For the better future of young India government has launched many schemes and projects so, that the needs of today's generation and developing India can be reached. So, to be in the topmost position and to make India in first position in world there is need of changes and addition of new things to the higher education for that various approaches has been made and a lot more things are added per day.

Teaching is one of the main components in educational planning which is a key factor in conducting educational plans. Despite the importance of good teaching, the outcomes are far from ideal. The present qualitative study aimed to investigate effective teaching in higher education in Iran based on the experiences of best professors in the country and the best local professors of Isfahan University of Technology.

Content -

Higher education (also called post-secondary education, third-level or tertiary education) is a final stage of formal learning that occurs after completion of secondary education. Often delivered at universities, academies, colleges, seminars, conservatories, and institutes of technology, higher education is also available through certain college-level institutions, including vocational schools, trade schools, and other career colleges that award academic degrees or professional certifications. Tertiary education at non-degree level is sometimes referred to as further education or continuing education as distinct from higher education. The right of access to higher education is mentioned in a number of international human rights instruments. The UN International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966 declares, in Article 13, that "higher education shall be made equally accessible to all, on the basis of capacity, by every appropriate means, and in particular by the progressive introduction of free education". In Europe, Article 2 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights, adopted in 1950, obliges all signatory parties to guarantee the right to education.

In the days when few pupils progressed beyond primary education or basic education, the term "higher education" was often used to refer to secondary education, which can create some confusion.[1] This is the origin of the term high school for various schools for children between the ages of 14 and 18 (United States) or 11 and 18 (UK and Australia).[2]

Higher education includes teaching, research, exacting applied work (e.g. in medical schools and dental schools), and social services activities of universities.[3] Within the realm of teaching, it includes both undergraduate level, and beyond that, graduate-level (or postgraduate level). The latter level of education is often referred to as graduate school, especially in North America. In addition to the skills that are specific to any particular degree, potential employers in any profession are looking for evidence of critical thinking analytical-reasoning skills, team-working skills, information-literacy, ethical judgment, decision making skills, fluency in speaking and writing, problem solving skills, and a wide knowledge of liberal arts and sciences.[4]

Many developing countries have increased the participation of the age group who mostly studies higher education from the elite rate, of up to 15 per cent, to the mass rate of 16 to 50 per cent.[5][6][7] In

many developed countries, participation in higher education has continued to increase towards universal or, open access where over half of the relevant age group participate in higher education.[8] Higher education is important to national economies, both as an industry, in its own right, and as a source of trained and educated personnel for the rest of the economy. College educated workers have commanded a measurable wage premium and are much less likely to become unemployed than less educated workers.[9][10] However, the admission of so many students of only average ability to higher education inevitably requires a decline in academic standards, facilitated by grade inflation.[11][12] Also, the supply of graduates in many fields of study is exceeding the demand for their skills, which aggravates graduate unemployment, underemployment, credentialism and educational inflation.[13][14]

Need of new approaches in Higher Education

New generations of students are different from those of a few years ago, among other things because they use more technology in traditional classrooms. Technology has become second nature in the daily life of students and they rely on it to manage their lives, so they do not conceive that studying should be done differently. If every aspect of their lives can be operated with a manual control device, then they expect their education to be done in the same way.

For this reason, it is essential to explore new teaching models to improve learning and in this attempt new technologies have injected liveliness to online education. With the technological options available in the industry today it is possible to have alternatives to learn, connect and advance education in the broadest sense of the word. Data from eLearning.com indicates that in 2015, it is expected that the global e learning market will reach \$107 billion, representing a sustained growth of more than 9% during the last 5 years.

Some of the main obstacles to travel the long and laborious path of education are factors such as time, distance and the demands of every day (demanding jobs, little job flexibility, etc.) In this regard, mobility becomes an issue of primary importance, because today it is essential that students can continue their professional training from virtually any place, anytime and anywhere in the world.

This phenomenon is called “inclusive education”, which is a concept that becomes more important globally each day. Again, technology, – particularly information technology and communication– is positioned as the main factor of change, provided it is used as the guiding principle of the new strategies in education.

New policy tools have appeared in educational policy agendas (transparency tools/ learning support tools). These were to promote lifelong learning, mobility of learning and labour. The interrelated learning support tools:-

Qualification framework.

- Quality standards.
- RNFIL/Validation
- Portfolios.
- Use of learning outcomes.
- Credit schemes.
- International databases, inventors.
- Lifelong guidance
- Learning support services.

Challenges for higher education and their solutions:

Qualification frameworks

- Having been developed in more than 70 countries around the world.
- International/regional, sectoral, national scope.
- Rearrange qualifications on a new basis: their learning outcomes.
- Intend to inform all players and stakeholders in the world of education and labour market.
- Foster communication among them.

Learning outcomes

- Statements that describe what students will be able to know, do, or value as a result of their educational experience.
- Focus shift from input and process towards outcomes; from teaching to learning; from teachers to student's .i.e. Student centred learning.

- Use of learning outcomes saturate all levels of a qualification and education system: which can be at National level, Sectoral level, Qualification level, Institutional level, Program level, Course level, teaching class level and so on?

Use of learning outcome during general challenges:

- Following outcome- oriented approach in design
- Formulating more abstract learning outcomes at higher levels
- Ensuring coherency among the levels.
- Dealing with structural elements of competence (such as attitudes, values, autonomy and responsibility etc.)
- Ensuring consistency between the competency elements
- Coping new quality assurance approaches.

Specific challenges within Institutions

- Presenting degrees/ programs offered in a new way (by learning outcomes).
- Communicating on the nature of a degree/program with students, stakeholders etc.
- Developing academic staff to know, understands, accept, and use learning outcomes in program/course/class design.
- Developing new assessment methods, making them appropriate to outcomes(whether learning outcomes have been obtained or not).

Further Challenges

- New/clear communication of expectations, of learning achievement to students with increased awareness of and involvement in their own learning.
- Creating a common language and frame for discussion about learning within departments.
- Presenting results against the requirement of the maintainer, of the accrediting agencies.
- Such complex reforms are time consuming.
- Different aspects of a reform (structure, content, methodology) cannot be implemented in the same time.
- Staffs personal attitude towards teaching, learning, and assessment practices changes very slow.
- Adaptation of a higher education system/ institution to a new situation is also slow.

Solutions:

- **Technology Solution:** while the industry offers various technological solutions, it is important to consider the **characteristics of existing tools**, so that they will solve the educational needs of institutions seeking to step into this trend of digital transformation. Therefore, some of the **qualities** that are positioned in the market and that different universities of the world now place as a reference globally are listed below.
- **Learning Management System:** It is essential to have a Learning Management System (LMS) that involves all aspects of education, i.e. offers people **new ways to interact and connect**. There are applications that offer unparalleled optimization time, as sorting and sending tasks are activities that can be done simultaneously virtually anywhere.
- **Real-time collaboration:** Collaborating and interacting in real time are essential to practice this new educational model. **Virtual Classrooms**, offices and spaces in which the possibilities are almost endless, are now a reality. It has never been possible to live an educational experience so closely despite distance as it is now.
- **Reliable connections:** To connect with confidence you must take into account the ease with which a platform facilitates communication anytime, anywhere. **Notifications and applications to extend the community** to create instant messages become essential in this new scheme. Quality, speed and reliability are key features, in addition to security, privacy and data protection.
- **Integrated educational solution:** A robust platform requires all services and user data to be concentrated in one place: **content sources, apprenticeship programs, and student-teacher and student-student interaction**. That's why applications in this regard should provide certainty and comfort to control resources, protect assets and reduce costs generally.
- **Connected communities:** Loyalty and *Lifelong Learning* to know **the real needs of users** and succeed, we must consider a solution guaranteeing the commitment of use of their students. It must be **capable of connecting the various groups that make up the community**, the institution, classes,

teams, alumni, so that everyone can communicate securely and efficiently and continue training throughout life.

Conclusion:

Learning Analytics to understand the correct use of information and identify improvement opportunities, an effective solution must be **capable of storing data and allowing analysis** as a whole to provide a constructive way and to improve the project. In addition, ease, convenience and security in use should not be a problem.

Mobile Learning Finally, **mobility** could not be exempt from this new educational model, since the solutions in this area should ensure an interactive experience here, there and everywhere. Having access to all aspects of this educational experience on mobile devices might not even be considered an option, but an obligation.

In short, implementation of technology in educational institutions and companies will not transform education itself. **Technology has to be understood as a facilitator of innovation in education** and training in a broad sense. Technology is the engine of innovation for learning from the point of view of connectivity, ubiquity, multi-channel and mobility, among others.

Technological advances will allow **democratization and access to education**, as well as globalization and internationalization of the education sector by encouraging attracting talent from around the world and enriching the community of students who may come from different cultural and social profiles.

Appearance of learning outcomes and challenges and different solutions discussed above and different methodology will increase the level of education in higher education as well as the capability of students, leadership quality and management capacity too which will allow the growth of nation like other developed countries. So, there is a need of accepting and applying these changes or methodologies so as to increase the quality of higher education to reach the desire of today's young and growing INDIA.

Reference

1. Higher Education: General and Technical, a 1933 National Union of Teachers pamphlet by Lord Eustace Percy, which is actually about secondary education and uses the two terms interchangeably.
2. Pucciarelli F., Kaplan Andreas M. (2016) Competition and Strategy in Higher Education: Managing Complexity and Uncertainty, Bsbusiness Horizons, Volume 59
3. "Employers Judge Recent Graduates Ill-Prepared for Today's Workplace, Endorse broad and Project-Based Learning as Best Preparation for Career Opportunity and Long-Term Success". *Washington DC*: Association of American Colleges and Universities. 20 January 2015. Retrieved 11 April 2017.
4. Trow, Martin (1973) Problems in the transition from elite to mass higher education. Carnegie Commission on Higher Education, Berkeley, accessed 1 August 2013
5. Brennan, John (2004) The social role of the contemporary university: contradictions, boundaries and change, in Center for Higher Education Research and Information (ed.)
6. Ten years on: changing education in a changing world (Buckingham: The Open University Press), <https://www.open.ac.uk/cheri/documents/ten-years-on.pdf>, accessed 9 February 2014
7. Trow, Martin (2007) [2005] Reflections on the transition from elite to mass to universal access: forms and phases of higher education in modern societies since WWII, Springer International Handbooks of Education volume 18, 2007, 243-280
8. OECD, Education at a Glance (2011)
9. Cote, James; Allahar, Anton (2007), *Ivory Tower Blues: A University System in Crisis*, University of Toronto Press, p. 256, ISBN 978-0802091826
10. Arum, Richard; Roska, Josipa (2011), *Academically Adrift: Limited Learning on College Campuses*, University of Chicago Press, p. 272, ISBN 978-0226028569
11. Barshay, Jill (4 August 2014). "Reflections on the underemployment of college graduates". *Hechniger Report. Teachers College at Columbia University*. Retrieved 30 March 2015.
12. Coates, Ken; Morrison, Bill (2016), *Dream Factories: Why Universities Won't Solve the Youth Jobs Crisis*, Toronto: Dundurn Press, p. 232, ISBN 978-1459733770
13. *Top elearning statistics and facts for 2015* KatieBol.
14. Andras Derenyi research fellow Hungarian Institute for Educational Research and development.

Changing Education System In India

Dr. Anand D. Shinde

Assistant Professor,

Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur. (Maharashtra)

Introduction:

A sound education system is the prerequisite for the development of any nation. Teaching is one of the oldest and honorary professions in the world. The classroom is a dynamic environment and it brings together students from different backgrounds with various abilities and personalities. Being an effective teacher therefore requires the implementation of creative and innovative teaching strategies in order to meet students' individual needs. This is a well-known fact that our education system still relies on traditional methods. But there is a need to combine the traditional teaching with modern teaching aids for a better and advanced education system. The ancient Indian educationists have regarded education as an agency of improvement. But in Modern India, education is the process of facilitating learning or the acquisition of knowledge, skills, value, beliefs and habits. The education system is still changing from ancient India to Modern India in the following way.

Ancient education System:

In ancient India, education was given through the 'Gurukul' system. The teachers at that time were called as 'Guru's'. In this method the students have to go to the guru's home to take education. They lead their life in the Ashram till the guru was not satisfied about his education. The ancient society followed four way life systems i.e. Brahmacharyashram, Gruhasthashram, Vanprasthashram and Sanyasashram. The first form of life was Brahmachrya, wherein the individual (shishya) was send to school known as ashram that time, where guru instructed the entire course and inculcate all qualities needed for individual to be better civilian. Education was also provided by the Budhhist and Jain religions in ancient India. The education system in this period was near about same as gurukul system. But the methods and places where the education was provided are varies.

Medieval Education System:

In medieval period Muslims were dominated in India. The Muslims started imparting Islamic way of education and disciplines. The education providing in this system was known as 'Maqtab' and 'Madrasah'. 'Maqtab' was specially known for primary education and 'Madrasaas' were committed for providing secondary and higher education. In 'Maqtab' students were taught Arabic protarsal, reading, writing and arithmetical skills. The term "Madrasaas" is derived from Arabic word "dars" (a lecture) and means a place where lecture is given. Different subjects were taught by using the lecture method supplemented by discussions. Curriculum was both religious and secular. Religious education comprised deep study of the Quran, Islamic law sand Sufism.

British Education System:

During British rule, two forms of education were existed first one was 'Orientalists' who believed that education in India should take place in any of the Indian languages? And another was 'Occidentalists' who believed that education in India should take place in English language. At that time, it was difficult for the British to understand local culture and laws well. So the main objective of the education was creating an anglicised community commonly known as 'Karkun's' (Clerk) who can understand the locals as well as understand the English language. Another objective of British was to spread Christianity in India through education. To achieve this objective the British has constructed number of English missionary schools, colleges and other educational institutions. The objective was to influence people to convert from other religions to Christianity thus making the religion strong and dominant.

Education System in Post-independence period:

In the Post-independence period, when all the colonial rules were demolished, India aimed at providing revolutionized education system. Various commissions like University commission, Dr. Mudaliyar Commission, Dr. Kothari Commission and other commissions were established for reformation in the present education. All these commissions were suggested various recommendations about primary, secondary, higher secondary, higher education and technical education in India. Thus, the change in Indian education system occurs and the objective of education was changed from creating 'Karkun's' (Clerk) to become a well civilian according to democracy and skill education.

Modern Education System:

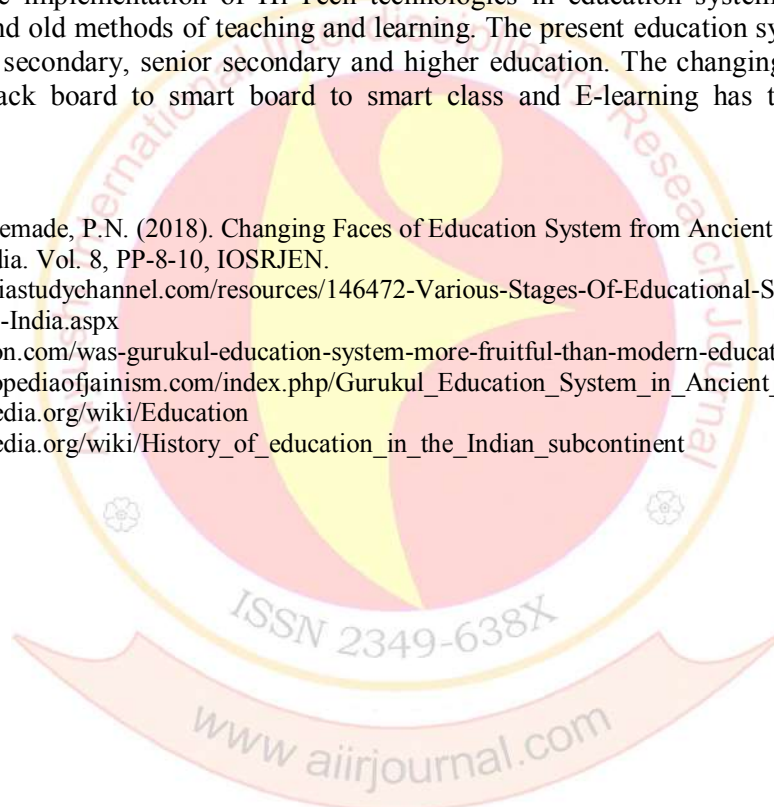
Initially blackboard/duster and traditional teaching aids were used in the classroom. But with the advancement in technology, teachers started using digital systems like Computers, Projector, Smart board, Smart class, Virtual classroom, Flipped classroom, Google classroom, Moodle class, Gnomio moodle tutorial, Wordpress, Personal Blogs, Whatsapp groups, on-line lectures and Face book. Internet has changed the way of teaching and learning. Google is available as a teacher for 24*7. Scientific and Technical knowledge are introduced in national curriculum. Thus, the change has been occurred in the education system from traditional method of teaching learning to technology based teaching learning.

Conclusion:

Change is the law of nature and the soul of progress. So our Indian education system requires major changes to compete with other nations in the world. The changing dynamics in education sector and changing expectations for the learning environment require universities to scrutinize teaching and learning practices. We have a positive approach and will be able to reach high level of standard in Education. Digital Education system has changed the way of teaching and learning from Ancient education system to the present Digital way of education. The implementation of Hi-Tech technologies in education system is bridging the gap between the modern and old methods of teaching and learning. The present education system in India mainly comprises of primary, secondary, senior secondary and higher education. The changing method of teaching and learning from Black board to smart board to smart class and E-learning has taken a advantage in education system.

References:

1. Sharma, R. & Nemade, P.N. (2018). Changing Faces of Education System from Ancient India to Present Digital Education in India. Vol. 8, PP-8-10, IOSRJEN.
2. <https://www.indiastudychannel.com/resources/146472-Various-Stages-Of-Educational-System-And-Its-Development-In-India.aspx>
3. <https://askopinion.com/was-gurukul-education-system-more-fruitful-than-modern-education-system>
4. http://en.encyclopediaofjainism.com/index.php/Gurukul_Education_System_in_Ancient_India.
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Education>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_education_in_the_Indian_subcontinent

Surviving And Thriving Education In Times Of Change**Dr. Ravindra Maruti Chobhe**

V.P'S. College of Education, Ahmednagar

Introduction:

Learning and teaching process depends on the mind of learner and teacher. Our self – talk / back talk is there in our mind. It plays a vital role for learning and teaching.

For effective learning and teaching, we must know the aspects which affect learning and teaching. Bliss, hunger, dreams, thought patterns, belief, fear, call of mind, goals etc are the factors which affect learning and teaching.

We must follow / use 3 power strategy, wh. Approach, CLAW- strategy, c-Strategy, picture theory, asking formula and end result visualization.

Key-Words: Bliss, belief, call of mind, 3 power strategy, asking formula, and result visualization, illusion of security, self-talk, CLAW strategy picture theory, twice success theory, whining ect.

Concept Learning and Teaching :

Robert Gagne

A change in human disposition or capability that Persists over a period of time and is not simply ascribable to processes of growth.

Peter C. Brown :

Acquiring knowledge and skills and having them readily available from memory so you can make sense of future problems and opportunities.

Malcolm Knowles :

The process of gaining knowledge and expertise.

Cambridge Dictionary

Learning is the activity of obtaining knowledge.

Learning is the process of changing behavior from one stage to another upper stage.

Background :

Learning and teaching has psychological and philosophical background. Sigmund Freud's theory of behavior is most crucial. Behaviour of human being affect learning and teaching process.

Learning is Psychological and activity based process.

Process of Learning and teaching :

Learning process is as per our intention and intuition. Whenever learner is ready teacher will appear automatically. It is psychological process. We learn through our mind. Whatever our mind want to see/watch/listen/read/touch/ experience / know, we learn. But when our mind resists or not eager to learn then learning process is not completed.

Initially for every learning our mind resist to do so. E.g. when we try to learn swimming, bicycle, Speech on stage, our mind resists/opposes. But when you knows that somebody (other) is swimming, travel on bicycle, speaking on stage, you have a belief. If somebody is doing that why I not ? So believe can achieve.

When first person went and come from mount Everest, then others think that we can. That person's and other person's mind see the picture of achieving goal and learning starts.

Aspects which affects learning and teaching**1. Bliss :-**

When we learn or teach we have happiness. When we feel happiness our learning and teaching has proper effect and proper quality. Blish is the happiness of soul. When we follow the Bliss, We automatically involve learning and teaching.

2.Hunger / Thirst :

Learning depends on the thirst / hunger of learner. We have to be thirsty. If we are thirsty then we try to find out the resource of water. We must know where we want to go. If we see the destination or end point then we try to reach. If you have a thirst, then learning process is followed properly.

3.Dreams :-

Learning process has specific psychological motives. In some situation, learning is automatic. In some situation it is by discipline. But when we have dreams in our mind then learning process is proper. Self learning is there and it is essential. If we draw and stick the pictures of dreams, learning is always in the mind of learner.

4.Thought Patterns :-

Places, neighbors, parents, friends give us thoughts. Which thought are there in your mind now ? These thought gives direction to our behavior. The programming of our sub-conscious mind affects our learning. Like a computer we can program and reprogram our sub- conscious mind. Before sleeping we can see the dreams. It is reprogramming.

5.Beliefs :-

Believers are achievers. When we believe on our end results, we can achieve the goals. Our thought patterns, attitudes creates beliefs. When we have proper belief the learning is proper. Our beliefs affect on our learning.

6.Fear :-

Fear is psychological response. It is ever present emotion. Initially everybody has a fear in mind. If we have a fear in our mind then there is no learning. When we face and feel the fear, there is no fear.

7.Call of mind :-

Our mind calls to something always. When we fix our activities, then we behave like that. To what and to whom your mind is calling is very important. When your call and behavior is same then result is proper. Our call of mind affects our learning.

8.Goals :-

When we put date on dreams / activities then it becomes goal. If we do not decide the last date of activity which is to be finished, then we have no direction. When we fix our goal and we do goal- setting then we have proper learning.

9.Exposure :-

Learner Learns in situation created by him/her or other. Learner creates proper exposure for himself or herself. Exposure gives opportunity to learn more and more. So proper exposure is essential.

10.Vision :-

Every person / learner / teacher has his/her own vision. He/she behaves according to that vision. The learner who has clear vision, learns by heart. These learners take responsibility and initiatives. These learners develop their own required skills for learning.

11.The call to adventure:-

The Tearer who is passionate to learn tries to face adventures. The learner who face the adventures is successful. So every learner should have a call to adventures.

12.Burning Desire :-

Suppose a railway runs with 120 km/ hour speed. If we are told to jump. How many traveler will jump ? Nobody... But when we know that back bogi is fired, then everybody will jump. So every learner must have a burning desire. This burning desire affects the learning.

13.Illusion of security :-

We i.e. everybody should leave comfort zone. When we try to live in secure zone we don't try to learn new. We do not want to develop ourselves. When we have everything with us then we become lazy. So illusion of security affects our learning.

14.Change :

If a learner does not have a wish to change inside and outside then learning will not be a self learning, Only self learning gives chance to change for Biliss. Self learning motivates us to learn more & more.

15.Be true to ourself :

Our mind plays vital role in learning and teaching. When we are loyal to ourselves then learning will be effective. If we have different back talk at the time of learning, then the learning will not be proper.

16.Self – Talk :

To whom we speak mostly ? With our brother ? with parents ? with friends ? with wife ? With husband ? No; We speak to ourself mostly.

Our self-talk affect our behavior and our learning.

17.Intuition :

Intuition is more important than logic. It is a primary tool to make your dream a reality. Everybody has an intuition power. We must use it by asking questions to the intuition. We should ask questions like who am I ? Why I came here ? What I must do now ? Intuition gives direction to our activities and life.

18. Excitement :

Our energy depends on our excitement. When we have an excitement, we do research. Excitement affect our learning. When we do the work which you like, we have no feeling of tiredness.

19.Preference :

For learning we must prefer our activities to save time money and energy. We do various activities in day to day life. When we divide these activities in A,B,C,D, type then we have positive effect.

Strategies / Innovation**1)CLAW Strategy:**

Learning and teaching must be effective. If we want to be a good learner and teacher, we have to know the CLAW Strategy.

- C - Change
- L - Learning
- A - Association
- W - Work

For learning and teaching process we have to use different strategies to create proper exposure. We have to change the attitude of teacher and learner. We must change the situation of the class room. We should learn new approaches, methods.

Teacher should learn new approaches, methods, strategies for best result. Learning new habits is essential.

We should find out the dreams of pupil. As per their dreams, we have to give opportunity to them to live with the person who they wish to be.

Smart work is essential for learner and teacher. The work & activities must be goal oriented.

2)Programming & Reprogramming of Sub-conscious mind :

Every learner has specific background. As per that background programming on sub-conscious mind is done. Some students have inferiority complex and some have superiority complex. Everybody needs correction. So we can programme or reprogram as a computer.

3)C-Strategy :

For learning and teaching successfully, we must use c-strategy. We should avoid 4C i.e.

- C - Complaint
  - C- Criticize
  - C - Condemn
  - C - Compare
- and we must use one C i.e.
- C - Compliment

If we try to use above 4 C, we will struggle to learn more and more.

If we use C-compliment, we have an advantage to learn more and more quickly.

4)Picture – theory :

Learner should uses picture for self/development. When we see the object we have it's picture in front of you mind. So our mind could see the picture. So we should use picture theory for every work and purpose. This theory will be helpful for learning and teaching.

5)3 Powers Strategy :

3 Powers are necessary for learning and teaching.

Power of unity,power of submission and power of spoken words

When we are united, then our learning is proper. When we want to climb mountain, we require team.One man can't climb the mountain individually.

When we want to clean home we have to use broom, which is not in scattered form. When it is in bundle, it works properly.

Second power is power of submission. We have to submit our God, dream, goals, mission, job etc. we notice that the temples at Hanuman are more than of Lord Ram.

Hanuman was totally submitted to Ram. Small kid is totally submitted to her / his mother.

Third power is power of spoken work. Speak whatever you want to be. Whatever we speak, it happens in our life also.

So the learner who uses these powers, will get success in learning. Learning process will be easier when we use these powers.

6)Asking Formula :

Ask questions to yourself & others for solution, information and direction, ASK question to your soul. When phone bell rings, ask to your mind/ soul who is calling? Which dress can I wear? Who am I? What I have to do now? Who will help me?

7)Golden Rule : How we treat others ?

We have to respect everyone. Your choice, spoken word and action has a consequences and impact on others.

8)Why & What – Strategy : Five WH questions are useful for learning. To start learn we should ask questions what exactly I am going to learn ? Why am I learning ? When should I learn ? Where should I go to learn ? How is the process of success.

9)Curiosity approach :

For every activity we must be curious. We are curious then learning will be started. Newton was curious about apple falling down and then research was there.

10)End result visualization :

Visualization is helpful for direction to our activities. When we visualize end result. We notice that automatically events are happened. The persons who are helping you will be met to you. For effective learning end result visualization is essential.

11)Twice success theory :

Every object has twice making / birth. Suppose,you see a watch. Firstly, Future picture of watch is in creators mind. Secondly actual watch is manufactured.

So whatever the end result may be,it's picture is in learner's mind and then there is actual end result. The initial pictures are helpful for learning process.

12)No whining, No complaining, No excuse rule :

When our dreams, goals are set then we do not whine, we do not complaint, we do not express excuses.We automatically learn seriously. All other things are secondary. Our focus is on learning only.

So all results depend on our conscious and sub-conscious mind. Which material do we give to our mind, the result will as per that.

Quality in quality out.....

References:

1. Rhonda Byrne, "The secret – Hero" Simon and Schuster, India, New Delhi.
2. Peter C.Brown, "The science of successful Learning".
3. Malcolm Knowles, "The Adult Learner."
4. www.lsche.net
5. www.thesecond.tv.
6. www.thelearningcoach.com

Teachers - From Surviving To Thriving**Dr. M.M. Jadal**Asst. Prof. Swami Sahajanand College of Education,
Shrirampur, Dist.:- Ahemdnagar**Introduction:-**

How do teachers move from simply surviving to actively thriving in the profession? How do they go from dreading the trials and tribulations that each day brings to instead welcoming the challenges awaiting them? Having been a classroom teacher myself (as well as the wife of one teacher and the mother of another), I know it takes a great deal of dedication to walk into school every day with enthusiasm, energy, and love, often in spite of conditions that make doing so a constant struggle. Yet some teachers do it all the time, and many remain in the classroom for years with a commitment that is nothing short of inspirational. These teachers (including my husband and daughter) have been the source of my admiration as well as much of my work. Throughout the years, I have explored the question of why and how they do it.

Why Do teachers Teach?

Previous experiences as well as values, dispositions, and beliefs fuel teachers' determination to remain in the profession. Sensibilities such as love, engaging with intellectual work, the hope of changing students' lives, a belief in the democratic potential of public education, and anger at the conditions of public education are all at the heart of what makes for excellent and caring teachers. Attitudes and values such as a sense of mission; solidarity with, and empathy for, students; the courage to challenge mainstream knowledge and conventional wisdom; improvisation; and a passion for social justice are teachers' motivations for entering the profession. On the other hand, teachers have never mentioned that teaching students how to take tests, learning to follow rubrics and templates, or heeding district mandates concerning the latest basal reader helped to keep them in the classroom or made teaching a rewarding experience. Although these tools and techniques may be helpful, truly "highly qualified teachers" have never viewed them as ends in themselves. A number of conditions sustain teachers' energy and commitment to keep going. These include policies and practices and attitudes and actions on the part of teachers themselves.

Present Situation :-Teachers must engage in professional development both before they enter the profession and periodically afterward. In spite of such requirements, too often teachers find that their professional development is both inadequate and irrelevant. Teachers should participated in professional development programs focused on teaching students of diverse cultural backgrounds; worse still, and training at all in working with students of diverse language backgrounds. In addition, in spite of the ineffectiveness of short-term and whole-school professional development activities, these kinds of programs remain ubiquitous.

Give Teachers Choices

Probably the most significant action can take in changing the nature of professional development is to provide meaningful and engaging programs that respect the intelligence and good will of teachers and help them grow in terms of knowledge, awareness, and practice. Such professional development is characterized by teachers' ability to select the topics they want to learn more about and the opportunity to work collaboratively with colleagues.

Encourage Partnerships

Districts and Universities can support meaningful research opportunities by providing long-term collaborations that enable teachers to earn master's degrees or professional development units. The regular classroom teachers to learn about, and develop strategies for working with. Most of the teachers had received little previous training in working with this population or in building relationships with their students. Teacher Education organizations provided courses, technical assistance, and research opportunities for teachers to learn more about their students. The individual or joint research in which teachers engaged resulted in projects in which teachers not only honed their skills, but also developed greater confidence in working with students. . When teachers learned new ways of working with learners, the results ranged from improved student skills to increased advocacy on the part of students

Foster an Open Climate

Another important condition that encourages teachers to remain in the profession is a climate of openness, shared decision making, and collaboration. This means respecting the fact that teachers are professionals who may not always agree with administrators. Although it can be difficult for administrators to have teachers who challenge their policies and practices, this approach is usually more constructive than

running like a small fiefdom in which teachers have little say and feel they are treated more as technicians than as professionals. Part of learning is to question things that we take for granted, to discover issues that need to be debated, to uncover hidden realities that need to be transformed. The more we learn, the more burdened we are because it becomes our responsibility to bring that knowledge to others, to make it explicit, and to do something with it.

It is sometimes difficult to create conditions that promote dialogue, interaction, and collaboration, yet they can make a significant difference in retaining good teachers.

Actions Teachers Should Take

Teachers' attitudes, beliefs, values, and dispositions have a powerful influence on why teachers teach and why they remain in the profession in spite of difficult conditions that test their resolve. Certainly, there are many dispositions, which include the love of students and subject matter; a view of themselves as lifelong learners and intellectual workers; a deep commitment to social justice; comfort with uncertainty; endless patience; and, of course, a sense of humour.

Action 1: Learning About Themselves

Mary speak about why it had been necessary to learn more about herself to become an effective teacher of students who were different. One should decide that learning had to begin with an awareness and reassessment. One should throw wholeheartedly into this work because effectiveness as a teacher of children of backgrounds different from others.

Action 2: Learning About Their Students

Being open and willing to learn about their students is a key component of teachers' learning. But this does not mean simply reading a book on cultural differences or adding a unit on different family traditions. Although these can be helpful activities, they may do little to inform teachers about the students in their classrooms. Teachers need to learn about the sociocultural realities of their students and the socio-political conditions in which they live. Educators need to know what happens in the world of the children with whom they work. They need to know the universe of their dreams, the language with which they skilfully defend themselves from the aggressiveness of their world, what they know independently of the school, and how they know it. Knowing "what happens in the world of the children" is also necessary for teachers who do not share the realities of their students.

Action 3: Developing Allies

The teachers should work to create a community because teaching, besides being tremendously difficult, can also be an incredibly lonely profession. When teachers develop allies, they remain fresh, committed, and hopeful. To survive and grow, teachers had to find colleagues who share my anger, hopes, beliefs, and assumptions about students and teaching. Teachers should discuss teaching with the caring colleagues. Teachers will come to know that having problems something wrong. Sharing difficult truths and emotions has been necessary for personal and professional development. Yet the collaborative work is necessary for teachers to learn and grow.

What Teachers Need

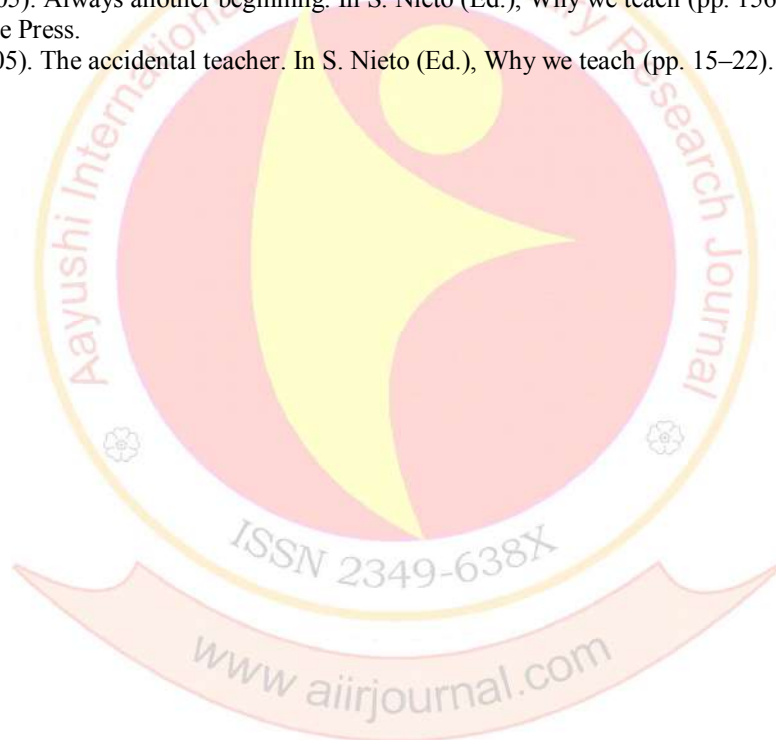
Taking these actions is essential for thriving in the classroom. Nevertheless, teachers cannot do it alone. They need the respect and support of administrators and policymakers, who nowadays sometimes treat teachers as little more than test givers. Teachers also need the support of the general public, which seems to have lost its belief in the centrality of public education in a democratic society. Instead, there is often a general mean-spiritedness when it comes to teachers and students and an indiscriminate belief in privatization schemes. In spite of the current climate, Many of the most dedicated and caring teachers have a deep reverence for the significance of public education in a democratic society. The future of our country depends on the ability of public schools to do that. Too many teachers are leaving the profession because the ideals that brought them to teaching are fast disappearing. In addition, the status of teachers has eroded tremendously in the past few decades, and the conditions in which they work are often trying. If we are to keep good teachers in the classroom, school administrators and policymakers, among others, need to find ways to create environments in which teachers can form strong collaborative relationships with their peers and in which they can continue to learn about themselves, their students, and their students' communities. Until these things happen, survival will be the most we can hope for. And survival is simply not good enough—for teachers, for their students, or for the national also.

References

1. Cowhey, M. (2005). Reading the class. In S. Nieto (Ed.), Dear Paulo: Letters from those who dare teach (pp. 10–16). Boulder, CO: Paradigm.

2. Freire, P. (1998). *Teachers as cultural workers: Letters to those who dare teach*. Boulder, CO: Westview Press.
3. Gebhard, M., Austin, T., Nieto, S., & Willett, J. (2002). "You can't step on someone else's words": Preparing all teachers to teach language minority students. In Z. Beykont (Ed.), *The power of culture: Teaching across language difference* (pp. 219–243). Cambridge, MA: Harvard Educational Publishing Group.
4. Gebhard, M., Habana Hafner, A., & Wright, M. (2004). Teaching English language learners the language game of math. *Harvard Education Letter*, 20(6), 5–7.
5. Gebhard, M., Harman, R., & Seger, W. (2007). Reclaiming recess in urban schools: The potential of systemic functional linguistics for ELLs and their teachers. *Language Arts*, 84(5), 419–430.
6. Gebhard, M., & Willett, J. (2008). Supporting teacher learning and the academic literacy development of ELLs in changing times. *Journal of Staff Development*, 29(1), 41–45.
7. Gordon, S. (2003). Letter to a new teacher. In S. Nieto, *What keeps teachers going?* (pp. 97–99). New York: Teachers College Press.
8. Lima, A. (2005). Teaching as a spiritual journey. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 87–96). New York: Teachers College Press.
9. Nieto, S. (2003). *What keeps teachers going?* New York: Teachers College Press.
10. Nieto, S. (Ed.). (2005). *Why we teach*. New York: Teachers College Press.
11. Nieto, S. (Ed.). (2008). *Dear Paulo: Letters from those who dare teach*. Boulder, CO: Paradigm.
12. Parsad, B., Lewis, L., & Farris, E. (2001). *Teacher preparation and professional development: 2000* (NCES 2001-088). Washington, DC: U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics.
13. Peterson, S. (2005). Always another beginning. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 156–165). New York: Teachers College Press.
14. Welborn, J. (2005). The accidental teacher. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 15–22). New York: Teachers College Press.

Tips And Secrets And Attitudes For Teachers For Surviving And Thriving

Dr. M.M. Jadal

Asst. Prof. Swami Sahajanand College of Education,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar

To survive as a teacher, you have to constantly find ways to make content fresh, exciting, and literally life-altering. There are times when the demand of teaching will be too much, and you can find comfort in the content—which is likely something you’ve always had a special interest or talent in. Never withdraw completely into that content, or you’ll lose the students, but **don’t forget that all the relationships, technology, and instructional design are there to bring learners to content in pursuit of personal growth.** And that’s teaching in a nutshell. The artful and thoughtful marriage of learner and content.

Ten Secrets To Surviving As A Teacher

1. **Confucius say, Be like tree:-**Trees are survivors. For you to do the same, you’ll have to know when to stand strong, and when to bend in the wind.
2. **Learn to weather the storm:-**Things change in education constantly. District pushes, higher ed policy, content shifts, technological trends, etc. The more flexible you are, the better you’ll be able to sustain the frequent and often challenging storms that blow through your classroom.
3. **Embrace that it’s not about you:-**This is easy to give lip-service to, but not always easy to sustain. At the end of the day, no matter what you do and how incredible you are, things will fail, people will falter, and efforts will fall short. You’ll have to implement asinine, half-baked ideas in your classroom not because they work, but because someone told you to. Realize that you’re not a savior, but an employee paid to do a job. It’s not your classroom, but a learning space owned by your local government or similar organization that you are currently in charge of. It sounds cold, but this perspective can come in handy.
4. **Seek out easy data sources:-**Data matters in education. Big time. The sources you use must offer data that doesn’t require Hans Rolling to interpret, is relevant to chosen standards, and is fresh. This is a tremendous burden if poorly planned. When the district dumps ACT scores or local testing results on your desk and asks you to “use it,” you need to already have better data that’s more accessible, more relevant, and already implemented. If you have to move mountains to extract and implement data you’re going to fail.
5. **Be weird:-**Be yourself, not “a teacher.” Stand out. Have a brand. Be memorable, but more importantly make your lessons and content memorable. Make trying new things a habit. Step out of your comfort zone early and often. Experiment with new assessments, new technologies, new seating arrangements. Don’t be afraid to fail. That’s not a license to be unreliable and scatter-brained, but if you’re like every teacher you ever had, and every other teacher in the school, your class—and your content—will be as forgettable as yesterday’s school lunch.
6. **Know when to shut up and smile:-**This is a lesson many potentially great teachers could’ve used many times over. In seeking to make things better with even the best thinking, you can often muddy the waters and make things worse. That doesn’t mean you were wrong, or that you don’t change, but you have to know when to make that change visible, and when to shut up and smile.
7. **Know who to go to for what:-**In any large organization, you have to know who to go to for what. Whether you need new resources, your ipad fixed, or a new TPS report, if you know who to go to for what, you’ll get things done faster, and with less stress. (Hint: Whoever answers the phone at your school is likely the best resource in the building. Second best? The custodians.)
8. **Never, ever lose sight of your purpose:-**And in the incredible crush of “stuff” you have to do, this can be easy to do. Hang a picture on your wall—or a poster, a quote—something that symbolizes why you got involved in teaching. And whenever things get confusing, revisit it. (And when this happens on a daily basis, revisit steps 1-7.)
9. **Don’t be afraid to seek out new schools or departments:-**Teachers can be too quick to give up on a school, district, or community that is in a state of flux and needs great leadership and effort. But they can also stay too long. It’s not always easy to know when it’s time to go, but there are many teachers that might’ve thrived in a specialized setting, but gave up on education because they did not—or could not—find the “right fit.” If you love learning, there is a place in education for you—you just have to find that niche.
10. **Love your content as much as your students:-**This one might be a bit controversial, because after all it’s not about Robert Frost, Harriet Tubman, or Copernicus, it’s about all the students. Only it’s not. Whether you view your job as taskmaster, inspirer of lifelong learning, or somewhere in between, your job is to bring learners to content. To make it accessible, incredible, digestible, and unforgettable. The formula for learning is, crudely, equal parts content and learner. Take your eye off either and things get unbalanced quickly. To survive as a teacher, you have to constantly find ways to make content fresh, exciting, and literally life-

altering. There are times when the demand of teaching will be too much, and you can find comfort in the content—which is likely something you’ve always had a special interest or talent in. Never withdraw completely into that content, or you’ll lose the students, but **don’t forget that all the relationships, technology, and instructional design are there to bring learners to content in pursuit of personal growth.** And that’s teaching in a nutshell. The artful and thoughtful marriage of learner and content.

Eight other tips for teachers to survive and thrive in teaching

1 Refocus on the students:—Despite being surrounded by people and an overwhelming number of human interactions, teaching can feel like a remarkably lonely job at times. Making time to dwell upon the positive interactions with students can make such a difference.

Above pay and conditions, perhaps our most valuable crusade should be the right to devote maximum time and energy to our students, and to challenge policies and initiatives which divert us from this.

2 Make your own rewards:—If a student leaves your classroom saying, ‘Miss, that lesson wasn’t as boring as the last one,’ give yourself a high five and do a little happy dance. I have a battered old folder called ‘nice things’. The rules are simple. Whenever I receive something touching or appreciative, I chuck it in there. When working life is less than brilliant, I pull it out and read it for an instant dose of cheer.

3 Seek out inspirational people:— It can be all too easy to get sucked into a doom and gloom vortex – the ‘us and them’ cycle. Seek out the wise and the bold; the long-serving and devoted; the experienced and outspoken; the calm and reflective; the passionate and inspiring; the taciturn. Seek those who brim with passion and integrity, with a fierce sense of moral purpose. Know who to go to for reassuring words, who you can truly trust during the inevitable wobbles, who will give you a firm dressing down and tell you to grow a thicker skin, who will understand because they’ve been there, who will help you gain a fresh sense of perspective.

4 Keep in touch:—You were once a student yourself. If someone inspired you, and if you know where they are, take a moment to reach out and say hello. It will, I promise, mean the world to them.

5 Embrace your inner maverick:—Choose your timing and audience carefully, but, as we tell our students, asking questions is a sign of intelligence. If you want to question the wisdom of a new marking policy or the expectation to work on a Saturday, think it through and go in with solutions as well as problems, because a good school won’t want you to be silent.

6 Accept good enough:—I’m yet to meet the teacher who is always personable, approachable, up-to-date on marking and at his or her break duty bang on time. Good enough doesn’t mean mediocre or luke-warm. Teach brilliantly for five years before you burn out, or pace yourself and make a difference to thousands more young lives. Like so many elements of teaching, when held up to the microscope, it’s all about balance.

7 Switch off:—It’s really, really hard to switch off from a day in teaching. Supportive friends and relatives will be prepared to listen, but they also have a right to say when enough is enough. If this is you, literally switch off your laptop and phone. That app which syncs your school email with your phone so it pings when a message comes in is evil. Delete it. Step away from sight and earshot of anything which reminds you of work.

8 Look after yourself:—We teachers can be pretty terrible at doing the ‘my job’s more crucial/demanding/difficult than yours’ thing.

Teaching is a leaky kind of job – building dams isn’t easy, but it is essential. Young people want real humans in front of them in the classroom – be they flawed, a bit scatty or prone to making ‘deliberate’ mistakes on the board.

Students want people who teach, not robots functioning on the last of their dying batteries. Let’s do them a favor and look after ourselves.

60 Helpful Attitudes:-

- 1) Be moderate in your approach. You do not have to be the world’s best teacher all the time. You just have to be a very good one .
- 2) Spend your energy on large problems first and allot less of your energy for the small ones . Choose to deal with the problems that will give you the greatest benefit right away
- 3) Problems can move you forward when you choose to work to solve them. Use your creative strengths to make your classroom well- disciplined and productive.
- 4) Make room for more emotional energy . Ask for help when you have a problem.
- 5) Learn to see problems as challenges that you can overcome.
- 6) Don’t underestimate your students . they are capable of much more than you think they are.
- 7) Avoid negative people .better yet, try not to be one of those negative people you are supposed to avoid.

- 8) Being optimistic doesn't mean that you don't have problems. A positive attitude means that you are working on a solution.
- 9) Sure you have something fun to look forward to Reward yourself when you achieve a goal
- 10) You don't teach a class. You teach complex , living breathing people.
- 11) Cherish your students . Even the worst –behaved ones have redeeming qualities.
- 12) Carpe Diem when a teachable moment comes along. Teach!.
- 13) Don't forget that small attitude changes often create bigger patterns of success . What small attitude change can to make today?.
- 14) When a task seems impossible , remind yourself of the teachers who make a difference in your life. You can do the same for your students.
- 15) The fun you have goofing around during your planning period is equal to the misery you'll experience trying to catch up later.
- 16) Be a proactively P. Plan what you are going to do it.
- 17) Discard something you are doing that is not productive. Figure out how to do just one thing more efficiently.
- 18) Practice deep breathing . You will be glad you know how to calm yourself when a student is defiant, disrespectful or just cranky.
- 19) Make it your goal that every student will leave your class with a positive attitude every day.
- 20) Use your strength . Focus on your positive attitudes to maximize the potential for success in your classroom.
- 21) Keep things in perspective. Ask yourself if the problems you have today will be important next year. Try some strategies . You may have Forgotten.
- 22) Talk less and listen more to your students
- 23) Change the pace . Try three new activities this week.
- 24) Break large tasks into small , manageable ones.
- 25) Plan to ignore the small stuff.
- 26) Get to work a little early and stay a little late.
- 27) Stop trying to rely on your memory. You have too much to do to recall everything. Write it down in an organized fashion.
- 28) Be sure to plan for the last few minutes to class.
- 29) Empower your students by designing assignments that allow for limited students options. Give them innocuous choices such as the even or odd problems , essay topics, group tasks, or the best day to take a test.
- 30) You probably need to model more for your students. Most teachers do. And don't forget to show them what you don't want them to do , also.
- 31) Ask students to justify their answers on a test to encourage deeper thinking.
- 32) Let your students to know what activities lie ahead of them so that they have something to look forward to. Try a little countdown to an exciting event to focus them on the positive.
- 33) Encourage independence. Tell your students that they must "See three before me" to find answers to questions.
- 34) At the end of a lesson , encourage reflection (and positive attitude) by asking students to tell you what went well during class.
- 35) Build in wiggle breaks. Even seniors need a break down now and then.
- 36) When students are engaged in learning new material, periodically ask them to stop and write about these three topics- what they think about the subject so far, what they understand about the subject, and any questions they still may have.
- 37) Don't work against the nature of your students. Make the material compelling by incorporating their interests and goals. When you were a teenagers , you thought the world revolved around you too.
- 38) Stimulate students curiosity by making your lessons as suspenseful and novel as possible . Ask students to solve puzzles or create solutions to problems.
- 39) Put some color in your classroom world . Break out the crayons or highlighters to help students pay attention to what's important in their notes.
- 40) Lower your voices. Your students will be more likely to lower theirs than if you shout.
- 41) Avoid problems when students finish work early by having other activities for them to complete . Students with nothing to do will amuse themselves by annoying nearby adults.
- 42) Increase the frequency of the positive recognition you give students.
- 43) Display students work. Rewarding in this way is worth the time it takes to arrange it.

- 44) Put a list of terms or facts on the board and ask your students to determine what they have in common. If you include unlikely names or items , the class discussion could be lively.
- 45) At the end of a unit of study , give students a sheet with the alphabet in a column on the left. To review, they need to tell you one important fact from the lesson is related to a letter of the alphabet.
- 46) Show a movie . Be sure to teach good movie viewing behavior before you do. Better yet have your students make a movie or slide show.
- 47) Avoid acting in anger no matter hoe frustrated you feel. Manage the discipline problems in your class with a problem- solving approach instead.
- 48) Set a concrete goal with your students . 100% on every quiz. Everyone on time for a week all homework complete. Use a bar graph to illustrate their progress.
- 49) Graphic organizes are wonderful way to engage students. Busy students are happy students and happy students make happy teachers.
- 50) Use a variety of media to capture your audience –movies , art wikis, songs, podcasts, television. Interactive game sites, magazines, advertisements, cartoons, and slogans are just a few of the ways that you can capture attention.
- 51) When they ask” Why do we have to do this?” be sure to have an excellent answer ready .
- 52) Use your student’s competitive instincts to your advantage. Create teams to complete against other teams. Best of all, challenge your students to complete against themselves by working to improve their own best performance.
- 53) Center instructions around essential questions.
- 54) Ask students to demonstrate the best way to do something.
- 55) Make abstract ideas concrete . Ask students to produce a final product as the result of their work . This makes their effort visible.
- 56) Assign a set of questions to a group of students. Each student selects one question and becomes the expert about it. They can share with the entire class or with teams.
- 57) Your part of the workload should not always be greater than your students’ part . Hold them accountable for setting goals, monitoring their own progress and self-evaluation.
- 58) Ask your students’ to invert a game for a review activity.
- 59) Take photograph[h of your students’ . Be thrifty and print them on paper. Your students just want to see themselves on the classroom wall.
- 60) Schedule in some fun every day- for you and your students’. Smile together and misbehavior will decrease.

References

1. Cowhey, M. (2005). Reading the class. In S. Nieto (Ed.), *Dear Paulo: Letters from those who dare teach* (pp. 10–16). Boulder, CO: Paradigm.
2. Freire, P. (1998). *Teachers as cultural workers: Letters to those who dare teach*. Boulder, CO: Westview Press.
3. Gebhard, M., Austin, T., Nieto, S., & Willett, J. (2002). "You can't step on someone else's words": Preparing all teachers to teach language minority students. In Z. Beykont (Ed.), *The power of culture: Teaching across language difference* (pp. 219–243). Cambridge, MA: Harvard Educational Publishing Group.
4. Gebhard, M., Habana Hafner, A., & Wright, M. (2004). Teaching English language learners the language game of math. *Harvard Education Letter*, 20(6), 5–7.
5. Gebhard, M., Harman, R., & Seger, W. (2007). Reclaiming recess in urban schools: The potential of systemic functional linguistics for ELLs and their teachers. *Language Arts*, 84(5), 419–430.
6. Gebhard, M., & Willett, J. (2008). Supporting teacher learning and the academic literacy development of ELLs in changing times. *Journal of Staff Development*, 29(1), 41–45.
7. Gordon, S. (2003). Letter to a new teacher. In S. Nieto, *What keeps teachers going?* (pp. 97–99). New York: Teachers College Press.
8. Lima, A. (2005). Teaching as a spiritual journey. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 87–96). New York: Teachers College Press.
9. Nieto, S. (2003). *What keeps teachers going?* New York: Teachers College Press.
10. Nieto, S. (Ed.). (2005). *Why we teach*. New York: Teachers College Press.
11. Nieto, S. (Ed.). (2008). *Dear Paulo: Letters from those who dare teach*. Boulder, CO: Paradigm.
12. Parsad, B., Lewis, L., & Farris, E. (2001). *Teacher preparation and professional development: 2000* (NCES 2001-088). Washington, DC: U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics.
13. Peterson, S. (2005). Always another beginning. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 156–165). New York: Teachers College Press.
14. Welborn, J. (2005). The accidental teacher. In S. Nieto (Ed.), *Why we teach* (pp. 15–22). New York: Teachers College Press.

Developing Reading Interest For Surviving to Thriving:**Dr. M.M. Jadal**Asst. Prof. Swami Sahajanand College of Education,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar**Abstract:-**

In an educational climate in which many teachers may feel the tension between achieving grade-level literacy standards and creating lifelong readers, interest can be a powerful mediator that impacts students' cognitive and affective experiences with reading. This article presents research-based principles of reading interest—individual interests, situational interest, text-based interest, and interest regulation—and describes how each can be used and implemented in the classroom to nurture motivated and resilient readers. How do teachers capture curiosity and leverage students' interests into lifelong learning through reading? This article presents research-based principles of interest to help readers who are stuck in survival mode begin to really thrive.

Introduction:-

Most of the teachers don't like to learn how to read. They think that no one can make the teachers read. But the teachers should support the interests of the students in reading. He should converse with the students regarding their interest in reading. And the teachers should also motivate the students in reading. The teacher should accelerate the interest of the students' reading by suggesting to read various books and sometime if possible the teacher should read the books first and then convey the students' to go through the books. Later the teacher should discuss the contents in the textbooks. This will find that the students will share their thoughts, views and experiences. Teachers should also give some project work to the students regarding reading activity. In this way the teacher can help in creating a benchmark standards in reading.

In light of our current test-focused educational climate, some teachers think their focus must shift away from motivation to read in favor of rigorous, core-focused instruction. Too often, conversations about engagement, motivation, and interest focus on the either/or conundrum—either we can focus on readers' motivation and interest, or we can focus on test prep and learning. Educators "have two equally important reading goals: to teach our students to read and to teach our students to want to read". Rather than competing with each other, these two goals are symbiotic. As students become more motivated to read, they are more likely to increase their reading practice. As their reading practice increases, their reading ability also increases. Conversely, as students' reading ability increases, they are more likely to want to continue to read. Thus, by building students' motivation, teachers can positively improve both the goals of increased interest in reading and increased comprehension of what students read.

One important and distinct aspect of motivation—interest—is not always the focus of motivation interventions but has a powerful impact on students' reading. Let's refer to motivation as a state of wanting to perform an activity, with a number of complex factors contributing to that state. When conceptualizing about students who are motivated to read, we envision students who want to read, will choose to read over other activities, expect to succeed at reading, and have a good feeling about reading.

Research and practice has significantly increased our understanding of motivation to read over the last two decades. Scholars have focused on theories of motivation, empirical research on motivation, and the implications of that theory and research for classroom practice. In contrast to motivation, interest is usually thought to be a person's willingness to engage with specific content. Note that interest always deals with a particular object, activity, topic, or text. Students who are interested in a certain topic can become interested in reading about these topics. In terms of reading, we may think about a general motivation to read, but we think of interest in reading about something specific.

The purpose of this article is to present four research-based principles of reading interest and practical ideas about how to build interest in the classroom. The article begins with a discussion of the theoretical underpinnings of interest and its relation to reading comprehension. Along with the four principles: (1) cultivating individual interests, (2) fostering situational interest, (3) selecting texts with interest-enhancing elements, and (4) teaching interest self-regulation strategies. For each principle, we present what teachers need to know and instructional practices they can use to apply the principles to their classroom practice.

Four Research-Based Principles of Interest and Reading

Interest has a powerful impact on both the cognitive and affective aspects of reading: It affects both how we think and how we feel about what we read. When students are interested in a text they are reading, their comprehension improves more than when they are reading a text in which they are not interested, and they tend to have deeper comprehension of what they are reading. In addition, when students are interested in what they read, they read more strategically and remember what they read longer. Finally, and importantly,

when students are interested in what they read, they put more cognitive effort into the process .An additional important benefit of interest related to reading is that interest can function as a counterbalance when students are reading complex text . Researchers have found that traditional reading level assessments matter less when students are interested in their reading material; in other words, students can read harder texts when those texts are of interest to them .

Four principles, drawn from the research on interest and reading, can help teachers focus on important ways to build interest in reading about particular topics and ideas.

Cultivating Individual Interests

The first principle that many teachers can consider is the use of students' individual interests. This type of interest is intrinsic, created over time, long-lasting, and personal. Individual interest is often tied to wider, more self-directed reading. The benefits of this reading are twofold: Readers improve their reading abilities as they practice skills through extensive, sustained reading, and they develop expertise on a topic as they build deep background knowledge

Teachers can create multiple and diverse opportunities for students to have these "passionate" reading experiences on a topic of interest to them. However, to help lead students to texts that speak to their interests, teachers must know what those interests are. Interest inventories help teachers determine students' interests to use as a starting point to select whole-class texts, stock books for the classroom library, and conduct book talks on high-interest texts. .

Individual reading conferences also provide specific and meaningful information from which to match specific readers with specific texts on topics of interest to them. Reading conferences are brief one-on-one sessions in which the teacher engages the student with the text the student is reading.

Fostering Situational Interest in the Classroom

The second principle of interest is what researchers call situational interest, & Svoboda, . Situational interest occurs when teachers create a classroom climate and instructional activities in which everyone is excited to participate.

As teachers create situational interest, they need to be mindful of the catch and the hold of interest. The first phase, the catch, involves those fun activities that are intended to spark students' interest in curricular content.

Technology and multimedia resources provide an alluring catch prior to student reading . Online videos are an excellent way to spark students' interest in a class text. The video will serve as the catch for the reading activity, and the hold in reading a captivating. Another way to hold students' interest in a topic, idea, or activity over time is by creating a classroom culture that thrives on social support. Students with social support in the classroom report more interest in classroom activities than those who do not . Students should work in small groups to study and work together.

Selecting Texts With Interest-Enhancing Elements

The third way teachers can affect reading interest in the classroom is by choosing and using texts that are inherently interesting in terms of their organization, design, and storytelling qualities. Although student preferences and personal interests can vary widely, certain elements of texts make them more interesting to most people. There are three writing traits that are likely to make texts more inherently interesting: coherence, relevance, and vividness. Coherence refers to the ease with which readers can connect ideas in the text and make inferences throughout—a text that is well-organized and considerate to the needs of readers. A text that lacks good organization or that is difficult to digest is less inherently interesting than a text that is clear and easy to follow.

The second trait, relevance, refers to texts to which readers can connect their own life experiences, texts that students perceive as purposeful and important to them . The third trait, vividness, refers to the exciting, suspenseful, and vivid details included in a text . Such details increase students' interest in the reading material and are remembered longer . Graphic novels often have all the qualities of interesting texts for students in the primary and intermediate grades. An abundance of quality graphic novels, comic books, magazines, and digital texts are now available to share with students, and these alternative texts are often highly engaging, particularly for reluctant readers . Many graphic novels, for example, have merit in terms of both literary quality and interest level, yet they are often overlooked .

Teaching Interest Self-Regulation Strategies

The fourth research-based principle of interest is teaching students what to do when they have to read text they find inherently uninteresting. Sometimes we ask students to read their social studies textbook, a

science article from a magazine, or passages on a standardized test that are not necessarily within their own individual interests. Students must learn how to read and comprehend these texts even when they are not interested in them. The inevitable lack of interest in reading a text should not be considered a fault of instruction but rather an opportunity to teach students valuable self-regulation strategies: routines that students use to regulate their understanding and learning. Self-regulation is one of the key skills required for students' reading development. To be able to work through inevitable difficulties when reading, such as encountering a complex or uninteresting text, students must be able to regulate their own reading rather than simply giving up on a text when it becomes challenging.

Teaching students how they can regulate their interest in reading a required text is a skill that can particularly help students as they move up through the grades and as their motivation to read typically declines. The goal of interest self-regulation is to maintain effort and persistence in order to overcome boring tasks. Many strategies have been found to be effective when regulating interest. Students can learn to persevere as they read an uninteresting text by setting a specific purpose for reading to find value in their reading task. Students can also learn to look for specific cues in a reading task that they do find interesting or that they can connect to their personal lives, thereby providing a reason for persistence. Additionally, successful readers set goals for their reading, choose a positive attitude, vary the task to make it more interesting, and remove distractions to help increase their focus. One effective way to teach students how to regulate their own interest when reading is through teacher think-aloud. Modeling coping and persistence strategies can provide students with a concrete way to lessen their own disinterest in any reading task and to use alternative strategies rather than simply giving up. When teachers model these strategies and then give students opportunities to practice using them on their own, students begin to develop self-regulation strategies to help them overcome any lack of interest they might encounter as they read.

Teaching Tips for Building Interest in and Through Reading

Cultivating Individual Interests

Specific instructional activities that build on students' individual interests can and should become a regular part of classroom instruction. The following are some specific ways to accomplish this.

- Inquiry-based projects:
- Paired fiction and informational texts:
- Catching and Holding Students' Situational Interest
- Hands-on activities:
- Online book trailers:
- Mock Caldecott and Newbery medal elections:
- Peer interest conferences:
- Curiosity catchers:

Conclusion

As teachers use and leverage these principles of reading interest—cultivating individual interests, fostering situational interest, selecting texts with interest-enhancing elements, and teaching interest self-regulation strategies—simply surviving can be transformed into thriving. When used in combination over time, the principles can help students develop a motivation to read and a willingness to persevere when reading gets tough.

Bibliography:-

- 1) Sheree E. Springer is a doctoral candidate at the University of Utah, Salt Lake City, USA; e-mail sheree.springer@utah.edu
- 2) Sheree E. Springer is a doctoral candidate at the University of Utah, Salt Lake City, USA; e-mail sheree.springer@utah.edu
- 3) Samantha Harris is a doctoral candidate at the University of Utah, Salt Lake City, USA, and a literacy coach for the Alpine School District, American Fork, UT, USA; e-mail sharris@alpinedistrict.org
- 4) Janice A. Dole is a professor and the director of the Reading and Literacy Program at the University of Utah, Salt Lake City, USA; e-mail jan.dole@utah.edu

E-Learnig Current Trend Oftechnology In Education**Dr. Kumawat Amarnath S.**

Assistant Professor

V.P.S. College of Education Ahmednagar.

Introduction:

E-learning is intentional use of networked information and communication technology in teaching and learning. Online learning, net worked and web based learning are the synonyms to e-learning. It also include terms as I.C.T., I.T., C.B.T., I.L.T.W.B.T etc. Modalities of e-learning are individualized self-paced e-learning online. Individualized self-paced e-learning offline, Group-based e-learning synchronously. Group-based e-learning asynchronously. Attributes of e-learning are.

The flexibility that information and communication technology afford Electronic access to variety of multimedia based material that they can enable. Requirement of e-learning are,

- 1) Current paced computer hardware.
- 2) Upgraded software's
- 3) Skills of effective e-learning
- 4) Tools of e-learning as email address, chatting, web, videoconferencing

Benefits of E-learning are, offers opportunity to raise educational standard in schools. Accessibility to instruction anywhere at any time according to learners capacity, Internet continue to grow.

Education become cheaper and easier Remove the barrier to achievement the learner to achieve the full education potential E-learning marches towards education 2020. Heavy several Kg. schoolbags will turn in to chip holder, text book in to e-book, P.O. Box no. into E-Mail addresses, traditional classroom in to web based classroom. E-learning current trend of educational technology in education.

Meaning and concept of e-learning :

E-learning comprise of all the forms of the electronically supported learning and teaching, all the information and communication system networked or not that server as a media used for implementation of learning process. The e-learning also refers to in-classroom and out-classroom educational experience via technology. E-learning is essential the computer and network enabled transfer of skills and knowledge. A number of acronyms are used widely in connection with e-learning as,

- 1) It-Information technology- the computer infrastructure including hardware and software used to process data and deliver information.
- 2) ILT- Information and learning technology –it refers to use of information and communication technology to implement core activities of education process.
- 3) ICT- Information and communication technology- the communication of computing and communication technology contributing to “blending learning”.

Abbreviations like CBT (computer based technology), IBT (information based technology) or WBT (web based technology) has been used as synonyms to e-learning

As the letter “e” in e-learning stands for the word “electronic”, e-learning would include all educational include all educational activities that are carried out by individual or groups working online or offline and synchronously or asynchronously via networked or stand lone computers and other electronic devices. Various modalities of e-learning are,

1) Individualized self-paced e-learning online:

Refers to situations where student learner is accessing learning resources as data base or course content online via internet, intranet.

2) Individualized self-paced e-learning offline:

Refers to situations where student learner is accessing learning resources s data base or computer assisted learning package offlineex: hard drive a CD or DVD.

3) Group-based e-learning asynchronously :

Refers to situation where group of learner are working together in real time via internet it include text based conferencing and one-way or two –way audio or video conferencing .Ex : real-time chat or an audio-video conferencing.

4) Group –based e-learning asynchronously:

Refers to situation where group of learner are working over internet or the internet where exchange among participants occur with a time delay (i.e. not a real time) Typical examples of this kind of activity are online discussion via electronic mailing list and text based conferencing.

Attributes of e-learning:

Sum of unique attributes of these technology are-

The flexibility that Information and communication technology afford:

The key attribute of Information and communication technology is its ability to enable, flexible to use of information and resources at a time place and pace that is suitable and convenient to individual learner. Distance education provider are now accessed to provide subject matter content to learner via networked Information and communication technology it also help to update information as and when they need them and also provide opportunity to discuss the information with peer and teacher with their convenience. It is affordable and palatable with the heap of wide range software application and computer conferencing technology for collaborative inquiry among students and asynchronous discussion.

Electronic access to variety of multimedia based material that they can enable :

Information and communication technology enables to capture and distribute information of various types print video and audio and different formats as multimedia based simulation of complex process from all sorts of domain as biological and medical sciences, engineering and education practice which are not easily or cheaply accessible in real time. Information-technology enable the access to the content in such manner which is not possible in conventional classroom. This educational-resources included hyper-linked material as video, simulation , and also link to electronic data base and search engines and online libraries.

Contents of e-learning are delivered via intranet, internet, audio or video tapes, satellite TV, CDROM.

Requirements of e-learning :

Technical requirement for e-learning.

Hardware :

Processor-PC: Pentium 3 or atom
 MC : G 3 Processor
 Printer : Ink jet or Laser
 RAM : 256 MP
 Sound : speaker or head set
 Hard disk space: 1.5 GB
 Internet speed : High speed internet connection.

Software : Operating system P.C. Window 98, 98 SE, ME, 2000XP, VISTA, Browser- internet explorer6 , 7 and 8 Mozilla firefox3, safari3. 1 Cookies-enable.

Flash player- Version 9

Adobe Acrobat Reader- Version7

Skill requirement :

E requires some skills for convenience as,

- Establish time line for yourself,
- Establishes time line for yourself,
- Use of planner or calendar for dead line for yourself
- E-mail address

Implementation of e-learning at school requires well-designed content matter along with above mentioned.

Where to start :

As the traditional pen and paper use MS-Word for personal presentation, MS POWER POINT, regularly access internet. School should have their web site to initiate learning and display learning Teachers and students should have Email addresses as exchange media.

E-learning tool:

E-learning tool : e-mail-Every teacher should have an e-mail account to communicate with the students to communicate with the parents. Students can submit the assignment , can have attachment , create paperless environment simple but effective and cost effective.

E-learning tool : chat-It is a synchronous communication tool to communicate with students and parents. Through this more students can participate collaborative learning.

E-learning tool : online forum- asynchronous discussion forum. Teacher can create a discussion groups. Teacher could post a question and request student to comment student can post their comments, can

encourage community participation, collaborative learning can be fostered, feedback from diverse culture can be received.

E-learning tool : web- web wide range of material is available teachers are needed to narrow down. It is the recourse center. Sharing of recourse supported by the images, audio, simulation and multimedia can be achieved.

E- learning tool : video conference= Video conference can conduct a live lecture, communication with students and parents, supported by audio, chat, and white board. It also support sharing of application can be recorded and later be used for demand lectures' and demonstrations.

Tools learning management system (lms)- it manages content, tracking students administrative features integration with various tools such as chat, forum, e-mail, etc.

Benefits of e-learning :

Accessibility to instructions anywhere at any time, Education accessible from distance with interaction with teacher by question answer forum or web classroom. Learner is motivated to learn due to material presented and interaction, Internet user will continue to grow It can improve the quality of learning experience and extend reach of every lecturer and tutor. Remove barrier to achievement by providing new creative ways of motivating and engaging pupil learner of all abilities.

- Inspire every learner to attain their educational potential.
- E-learning creates on line communities of practice. Internet brings learners, teachers, specialist community expert practitioner and interest group together to share ideas.
- E-learning provides individualized learning experience for all learners as exceptionally gifted, disabled, to have special curriculum away from place of learning.
- E-learning provides wider and fairer access to higher education by creating opportunity to choose course and start learning
- Online support for information, advice and guidance service.
- E-learning virtual learning world
- Teaching and learning can easily customize digital learning resources to suit pace and level appropriate to the ability
- Learner becomes leader and manager of challenging changing processes involved in education
- E-learning supports the aims and objectives of curriculum designed for students i.e. complete cognitive development.
- E-learning evaluates the progress of the student and credit can be earned toward higher learning institutions.
- E-learning will fill the gap between education of developed countries and developing countries
- More convenient be the accessibility of education more higher will be education.

Reference :

1. PaneerSelvarn (2009), Global Trends in Teacher Education, New Delhi, APH Publication Corporation.
2. NCERT (2008), National Curriculum Framework, New Delhi, NCERT.
3. NCTE (1998), Curriculum Framework of Quality Teacher Education, New Delhi NCTE/
4. Downes, S. (2005), E-Learning 2.0 eLearn Magazine 10/17/05 edition. Retrieved March, 12, 2008 from
5. Education. Au limited. (2005) Emerging technologies: a framework for thinking
6. ACT Department of Education , Adelaide : Education .au Limited.

Autonomy And Higher Education In India**Dr. Mukund Pondhe**Principal, S.S.B. College of Education, Shrirampur
Dist-Ahmednagar (MAHARASHTRA)**Abstract**

For decades, there have been concerns that India's Universities were being bogged down by the number of institutes they had to manage. Recently the University Grants Commission accepted in principle that autonomy must be green-lighted. But debates on the freedom of the institutions remain inconclusive. Though autonomy seems to be closer now than before, the debate on the level of freedom that institutions can enjoy is nowhere near its conclusion. Worries that institutions may follow arbitrary employment policies and charge high fees from students, thereby putting higher education out of reach of the poor, persist. As a profession, we need to take a critical look at the structure and content of teacher training programs. In this sense, the paper focuses on autonomy, its need and challenges before autonomous institutions.

Introduction

The system of higher education in India is one of the largest in the world and is continuing to expand. Many universities are burdened with unmanageable number of affiliated colleges, because of which many of the reputed universities and colleges have lost their eminent positions. Only a few manage to maintain their status and dignity in an environment of complex socio-economic pressures and worldwide changes in approaches to the educational process. In the Tenth Plan the University Grants Commission (UGC) indicated a vision for higher education making it more flexible in diversity of programs, in its structure, its curricula in its delivery systems and in its use of innovative use of information and communication technologies. It was proposed to identify colleges and universities with potential and fund them for achieving excellence in teaching and research with greater academic, administrative and financial autonomy. It was thought that delinking colleges from affiliating universities would give them academic and operative freedom as well as credibility.

As a result the question of autonomy has recently received considerable attention in the main stream education. Autonomy is thus considered as an important tool for quality improvement of education. Successful implementation of the concept requires willing and honest participation of students, teachers and management in the educational process and their openness for scrutiny and audit. Besides, dependence on UGC or the State institutions also require some financial autonomy to mobilize resources.

Concept Of Autonomy

Autonomy is an attitude of the mind which can be equated with critical intelligence, independent mindedness, a determination and think things out for one self. Autonomy consists of one's own independent judgments freely choosing among alternatives and governing one's own action and attitudes in the light of one's own thinking. Etymologically, there are two features of autonomy viz. the nature of self i.e. 'autos' and the kind of norm and rule 'norms'. Put together autonomy would thus mean adopting for oneself - self norms, self governance, and responsibility. Autonomy thus introduces the idea of 'self direction' as well as recognition of norms or principles with which the autonomous person governs himself. Autonomy therefore, essentially means the relative independence of an individual in guiding and regulating his or her own conduct without any external control. Autonomy or freedom is accompanied by accountability. Autonomy means accountability to stakeholders and society. Therefore, it is important to strike a balance between stakeholder's needs, societal demands and institutional autonomy.

Autonomy In Education

The concept of autonomy in education is a structural solution intended to provide an enabling environment to improve and strengthen the teaching learning process. Autonomy is the unrestrained freedom of action within the established norms of the institution. In the field of education the feeling of freedom percolates to the each and every academic unit, creating in teachers and students a sense of involvement in the pursuit of learning. Teachers in colleges and departments are then to actively be associated with four fundamental questions of what to teach, how to teach, whom to teach and how to evaluate?

In education autonomy can relate to budgets, appointments, students intake, curriculum, degrees awarded, quality of teaching and research. Autonomy provides an enabling environment, to improve and strengthen teaching-learning process. A decentralized management culture can encourage autonomy within the environment. However, no institution can have effective institutional or academic autonomy without financial autonomy.

Need For Autonomy

These days some of the universities in India are too large and have many affiliating colleges. Managing its own post graduate courses, teaching and research is getting difficult by the day. Managing the colleges, conducting number of exams, declaring results and certification has become unwieldy. The colleges, on the hand feel restricted in developing themselves due to lack of freedom. They feel that too many controls only hinder in their development.

It is also observed that same regulations govern all colleges irrespective of their performance or non performance, management or mismanagement, regularities or irregularities. The colleges doing well are facing the same appraisal. Academic freedom of teachers too is affected. University bodies decide the curriculum, its transaction as well as evaluation without consideration of the needs and aspirations of the students residing in different parts of the city. The teachers in an institution are too occupied completing what is mandated by the university and are not motivated to give beyond the minimum requirements.

Types Of Autonomy

Essentially there are two types of autonomy or two levels of autonomy. 1. Autonomy at individual level (individual autonomy) 2. Autonomy at the institutional level (institutional autonomy) **Individual Autonomy** incorporates autonomy to be given to its academics and its students to pursue knowledge. The teacher (academic) is given freedom to learn and the freedom to teach i.e. operational freedom to develop and innovate different methods and styles of teaching, research testing and evaluation. Role of teacher changes as they develop capacity to acquire knowledge through continuous inputs and feedback. This implies professional freedom for self directed teaching and self directed learning. The student is given the freedom to choose courses which they think would help them grow, are of interest to them and students have the ability and capacity to pursue. **Institutional Autonomy** implies freedom of operation to universities and colleges. The universities and colleges have the freedom to determine their own policies and programs. University is a community of teachers, students and researchers committed to communication and advancement of knowledge. University autonomy is governance of the university by the stakeholders without any interference from any outside agency be it the government (bureaucracy) or political parties. College autonomy means that the principal, teachers, students are in charge of admissions, curriculum, teaching-learning, exams and appointments- subject to university control. Autonomy can be of departments of universities or a college or of a teacher.

An Autonomous institution/university/college requires three types of autonomy

1. **Administrative autonomy** implies recruitment of staff both academic and non-academic, appointment of examiners, admissions of students.
2. **Academic autonomy** answers four questions- a) What to teach? b) How to teach? c) Whom to teach and d) How to evaluate? Each institution will have its own Board of Studies, Academic Council and the Management Council.
3. **Financial autonomy** involves generating money for its operation through fees, endowments, consultations, courses, using premises. Further spending for its operations the institution will have complete freedom.

Autonomy envisages two-pronged liberation for universities and colleges, especially in the affiliating system. One, liberating the universities from the burden of conducting examinations for lakhs of students and their certification. In this process universities do not discharge their main functions of teaching, learning and research and giving academic and administrative leadership in higher education. In the autonomous system the process and programs of testing, evaluation, grading and certification will be the portfolio of colleges and universities are relieved of these responsibilities for autonomous colleges. *Second*, autonomy also liberates colleges from excessive, minute, oppressive control of the universities and allows freedom to chalk out their plan of action including course, curriculum and examination management, subject to of course overall supervision and control of the universities. The basic philosophy is that when a person or group is free and autonomous, is more efficient than a person or group which is controlled. Of course one has to be responsible and accountable for its actions but there is no interference in the day-to-day functioning of the individual or the group.

Challenges Before Autonomous Institutions

Running an autonomous institution is challenging and problematic. Survival depends on achievement. This is the same as free market economy, where there is greater productivity than in controlled economy. Student's placement and employability helps institutions achieve.

Autonomous institution has to be its own policy formulator.

It has to match declared objectives and performance.

It has to ensure coordination of teachers for qualitative improvement through professionalism.

Autonomous institution to take steps towards excelling in

- innovations in syllabi and curriculum
- achieve larger number of teaching days
- better regularity of teachers and classes
- Objective evaluation-frequently conducted and expeditiously conducted.
- Will support teachers' academic freedom

Factors Conducive For Autonomy

For an institution to be autonomous the social and political discipline, national consensus and new work ethos is important. There should be no political and bureaucratic interference. Functional independence has to be given. Government /UGC should appoint expert committee to review state of affairs. University nominees can be appointed on monitoring cell to give feedback to autonomous institutions. External assessment and accreditation to monitor for periodical review will help to improve the institution. The institutions seeking autonomy should have clarity of objectives of autonomy and aim of academic growth. They must have improved infrastructural facilities and amenities. Well defined measures of performance should be in place. Each autonomous institution/college is to have its own Board of Studies, Academic Committees and Governing Council. The management should be less top heavy and Principals should have full freedom to function. The board of management should have members from faculty, and expert educationalists. Focus should be on redesigning of high quality courses, preparation of learning material, workshops, seminars, and examination reforms. Curriculum and new courses should be need based from the point of view of students, and the society. There should be vocational courses leading to employability. Parents, students, teachers should be educated on the merits of autonomous institutions. Separate orientation course for explaining the approach to autonomy should be held. Teachers should be mentally prepared for this organizational and academic change as it entails extra efforts and accountability. Teachers are to have a respected status. Competent and devoted teachers, who are motivated, sensitized, understanding to be given incentives for assistance in new courses, research, teaching, pursuing excellence, teacher exchange.

Problems Faced By Institution For Autonomy

No complete financial autonomy because the government through UGC gives grants, so spending has to be incurred with approval of government / university / UGC. Besides, budget finalization committees, utilization certificates, audited accounts, are looked by same committees causing external delays. *No full academic freedom* because of the relationship between university-government, university-colleges, university-colleges-affiliation. There is no freedom with regard to what to teach, how to teach, and how to evaluate. There is fear that syllabus will get diluted, wasted working days, prolonged examination, distribution of bogus marks and mercy chances to undeserving will become the norm. *No full administrative freedom* because if the Government/UGC finance then the Government/UGC nominees are appointed to tell how to govern, state policies, and governance takes place from the top.

Apprehensions About Autonomy

UGC's offerings are too low and there are few takers of autonomy. As such the progress is slow. State government is not enthusiastic to let go control (abandon) good colleges. Universities are indifferent and not encourage the schemes. Teachers too are not prepared to accept challenge of independent functioning and take additional work and accountability. They want to play safe and maintain status quo. Due to negative experiences, and bitter feelings, they are reluctant and think that managements will become stronger and autocratic. It is assumed that there is no way to check malpractices by management especially financial matters. The non-government institutions are confused and lack clarity about the scheme of autonomy. There is paucity of resources. There are no indigenous models available for autonomy. Only foreign models and theories are available, which may or may not work in Indian conditions. Operational difficulties will thus be a hindrance in the smooth functioning of the institution. Finally, social attitude towards autonomy is such that public wants university stamp on the degrees. All these apprehensions are due to lack of knowledge and ignorance about autonomy. Pros and cons of the scheme and its influence on quality of teaching-learning, teacher, students and administrators of the college is not understood fully. Malpractices in exam and admissions are feared. It is also felt that autonomous colleges will promote elitism and there will be accessibility to rich. Autonomy will be misused by colleges for admission and evaluation leading to

corruption. Teachers and students will be victimized and administrators will use power to penalize teachers arbitrarily. Teachers' service conditions will be affected, affecting job security, work load.

Conclusion

The idea of autonomy of higher education institutions is considered to be a step in the right direction. In education autonomy can relate to budgets, appointments, students intake, curriculum, degrees awarded, quality of teaching and research. Autonomy provides an enabling environment, to improve and strengthen teaching-learning process. Autonomy can be at the individual and institutional level including three types of autonomy-academic, administrative and financial. However, there are many challenges before autonomous institutions and many are apprehensive about its efficiency and effectiveness.

Reference

1. Tilak, J. (2001).The Challenging Concerns in Economics of Indian Education. Perspectives in Education New Delhi: NCERT
2. Palamattan, V. (2006) Autonomy: A Structural Innovation in Higher Education. New Delhi: University News
3. Current Problems in Teacher Education (2010).What are the current Problems of Teacher Education in India, an Article. Retrieved on January 22, 2013, from www.in.answers.yahoo.com › ... › Education & Reference › Teaching
4. Current Problems in Teacher Education (2010).Quality Issues in Teacher Education 2006-2009, Ed. Chapter. Retrieved on January 22, 2013, from www.dspace.nehu.ac.in/bitstream/1/3351/1/QUALITY%20ISSUES.pdf

Professionalism And Teacher Educators In India

Dr. M. S. Pondhe

Principal, S.S.B.College of Education,
Shrirampur, Dist. Ahmednagar.

Abstract

Teachers play a vital role in the improvement of the quality of education. In any assessment of the educational system, it is important to know whether there are enough teachers, who are not only well qualified to each different subjects, but are also able to cope with the changing curriculum and growth in knowledge. It is important to know about the facilities that exist for upgrading their knowledge and improving their skills of teaching. Training of teachers is an important component of teacher education. Teacher education covers in its ambit the whole gamut of activities involved in the accomplishment of the teaching profession. Teacher education denotes a real and holistic perception of teacher for that task they are required to perform and to continuously upgrade their professional skills. In this sense the write up focuses on professionalism in teacher education.

Introduction

Teaching is a profession-indeed a noble one, conceptually and ideally. It is also different from other professions because of its multitude of dimensions. Teachers are the largest professional group engaged in human development activities. It is only in the case of teaching there is much more that is required to be accomplished than in the case of other professions. Training of the practitioners is considered to be one of the important characteristics of a profession. Therefore, in order to befit the teachers to their roles, a sound professional training is needed. Induction training and continuous education thereafter equips the teachers with adequate knowledge and skills to perform their professional functions. Hence, the training of the teachers assumes special importance. Professional training of a teacher implies his mastery in knowledge of the subject, in pedagogy and teaching techniques.

Concepts of Professionalism

It is sometimes difficult to identify the true meaning of professionalism. Many individuals use professionalism as a façade to cover their lack ability to perform their job effectively. Others use it to for intimidation to gain power. Still others use it as a way to impress the unknowing. However, it seems that very few individuals use it for its original intent to provide a foundation for effective communications and efficient performance.

Different people have different opinions about the term Professionalism. We will now discuss different views about it. This can cause considerable confusion for someone trying to define professionalism in their own career. But, you should always keep one point in your mind that the core definition of Professionalism is always the same. A general, raw view is - professionalism is a focused, accountable, confident, competent, motivation toward a particular goal, with respect for hierarchy and humanity, less the emotion. What this means is that you leave out the outbursts and emotional thralls that accompany stressful situations and success. You maintain focus, with a sense of urgency, and accept responsibility on a path towards a specific goal. In the process, you maintain respect for your superiors, peers, and subordinates as well as respect them as human beings.

Dictionary meaning of professionalism is the expertness characteristics of a professional or the pursuit of an activity as an occupation. We often talk about the quality of what we do and measure the professionalism of our work against others. Although we often use different terms, the overall meaning is the work of 'x' is more professional than 'y'. Some views are given below for getting more idea about it.

- Professionalism is the expertness characteristic of a Professional person.
- Professionalism is following the rules and regulations and has the courage to change them.
- Professionalism is balancing the personnel and professional life. It means to be practical and professional in life. One who has skills, knowledge and attitude and uses them is called a professional. The attitude which a professional shows is called professionalism.
- Professionalism is all about attitude towards work i.e. the dedication, sincerity with which you approach to your work, the work which makes you earn money.

To get clear idea about Professionalism you should agree on something that just because one is professional, he or she automatically does not exhibit professionalism. A very general, raw idea of Professionalism is a bundle of the following concepts:

- A focused approach
- Pride in what one is doing

- Confident
- Competent
- Motivation towards a particular goal
- Accountability
- Respect for people irrespective of rank, status and gender
- Responsibility whole on the path to a particular goal
- Commitment to word and deed and
- Control of emotions well

From the above discussions you may get idea about Professionalism. It is anything done with lot of common sense. It is something done with end result in mind. It is something that is done with planning. It is something where person shows forward thinking.

It means it is not important that what types of work you are doing but important that how you are doing it. To develop professionalism you should follow the following criteria.

- Have pride in yourself and confidants in your abilities
- Do your best and be your best
- Achieve your full potential
- Be on time no matter what
- Dress for the job

Professionalism is a process of knowing how to do it, when to do it and doing it. In short, professionalism is a language, behaviour, act, dress and work. It has to do with how to handle ourselves in situations. It is the character, spirit and competencies demonstrated by the standing practice of the profession. The challenge of maintaining professionalism involves subscribing to the ideal behaviours and values shared by colleagues.

Professionalism and Teacher Educators

Teacher professionalism has relevant significance in education in that it affects the role of the teacher and his or her pedagogy, which in return affects the student's ability to learn effectively. It can be defined as the ability to reach students in a meaningful way, developing innovative approaches to mandated content while motivating, engaging, and inspiring young adult minds to prepare for ever-advancing technology. However, this definition does little to exemplify precisely how a professional teacher carries himself or herself. Due to the growing autonomy being given to educators, professionalism remains one of the most influential attributes of education today. Teacher professionalism contains three essential characteristics, competence, performance and conduct, which reflect the educator's goals, abilities, and standards, and directly impact the effectiveness of teaching through the development of these qualities.

To begin, the characteristic of competence is fundamental in an educator's pursuit of excellence. A discussion on competence focuses on three important ideas: preparation, knowledge of subject area, and defined pedagogy. The first, preparation, prepares the professional for the adversity of the classroom. From language and cultural barriers to socio-economic differences, all educators face deterrents in the classroom that must be broken down by individualized techniques. Decision making by well-trained professionals allows individual clients' needs to be met more precisely and... promotes continual refinement and improvement in overall practice. Thus, by bridging these barriers, the educator will be better prepared for classroom management and create an effective learning environment. Furthermore, by doing this, the professional teacher leads students by his or her example: one who is prepared for difficulties will be able to overcome them.

Along with preparation, a professional educator with a strong knowledge of his / her subject area has the opportunity to concern themselves with preparing innovative techniques to teach material rather than spending significant amounts of time studying the material. With the advantage of knowing one's curriculum material well, the educator has more confidence in their teachings, having already placed significant though on the material being taught. Thus, a professional is able to dwell on how to relate subject matter to the students and their cultures in an original method.

The final portion of competence is discovering and assuming a defined pedagogy. A professional teacher who has a defined pedagogy has already journeyed through several trials to discover which pedagogical techniques are more effective. According to the researchers hiring teachers by subject and skill presumes that curricular priorities have been established, which means that decisions have been made about how much time will be devoted to each segment of the curriculum. Although this may take years to fine-tune, a professional is willing to self-evaluate his or her pedagogy as s/he develops it, revise their edification when

deemed necessary, and apply one's ideas to a practical situation. Furthermore, by acquiring a defined pedagogy, a professional creates more autonomy for him or herself, allowing for a partial release from the constraints constructed by the administration, school board, or parents.

Although competence is essential to teach professionalism, it is only useful if the educator is able to perform. Performance is the ability to effectively teach the concepts of a curriculum. However, this is performance defined at its most fundamental level. As individuals, professionals have the right to perform their work as they see fit, based on knowledge acquired through specialized training. Such a quote demonstrates the essentiality of performance, which derives from both premeditated and improvisational techniques. A professional teacher educates so that students learn concepts and apply them to their lives. Although this undermines the school's emphasis on state test results, a quality educator prepares for the tests through this unique style of applying to his / her students' lives. Thus, the application of these concepts must be inside the bounds of students' lives. Furthermore, an educator that has a high standard of performance is reliable and dedicated. This type of educator becomes an active teacher rather than a passive teacher, showing the students a genuine interest in their progress as a student.

The final characteristic of teacher professionalism, conduct, is equally as significant as the first two. The manner in which an educator carries himself or herself is a reflection on one's classroom, school, community, and educational system. Conduct is a representation of how well one takes care of himself or herself, from aesthetics to language and behavior. However, these are minor qualities of conduct. Conduct also includes one's ability to initiate and maintain quality communication with all the parties involved in education: students, fellow teachers, school board, administration, and parents. It is through energetic communication by a professional that initiates understanding, whether it is a student grasping their potential or the professional voicing their displeasure on a newly implemented regulation. A professional teacher desires to locate effective communicative skills to achieve preferred educational goals.

Conclusion

A completed definition of teacher professionalism far exceeds the simple notion that a teacher be prepared in a certain manner. A professional is trained to handle all situations, as most episodes in the classroom require quick thinking. Also, teacher professionalism extends beyond one's ability to understand content; the educator must discover if the students are being reached in an effective way. With the role of teacher becoming more autonomous, an educator must be competent in their studies, perform well under the eye of the administration and parents, while maintaining good conduct to facilitate quality communication.

References

1. Arora, G.L. (2002) Teachers and Their Teaching. Delhi: Ravi Books.
2. Chaurasia Gulab (2000) Teacher Education and Professional Organizations. Delhi: Authors press.
3. Elahi, Nizam (1997) Teacher's Education in India. New Delhi: APH Publishing Corporation.
4. Kundu, C.L. (1998) Indian Year Book on Teacher Education. New Delhi: Sterling Publishers Privatization Ltd.
5. Misra, K.S. (1993) Teachers and Their Education. Ambala Cantt.: The Associated Publishers.
6. National Council for Teacher Education (NCTE) (1998) NCTE Document New Delhi, Published by Member Secretary, NCTE.

The Review Study of New Technological Approach of Pedagogy and practices in time of changed for Geographical Analysis

Dr. A.P.Pandit and Dr. B.S.Murade

P.G. Department Geography and Commerce, New Arts, Commerce and Science College, Ahmednagar.
College of Education, Sangamner.

Abstract

Geographical Information System and Remote Sensing is a computer based tool for mapping and analyzing the natural and human matter that exist on earth. Now a day's everyone in the developed world encounters computers. The geographers analyses, such as collecting and storing data from environmental sensors, processing for survey data or census, drawing maps of spatial data, describing and analyzing spatial patterns, writing a research report, etc.

The application of spatial information products particularly derived from remote sensing satellite to various areas of management, planning and development has been highly rewarding. These areas include environmental impact assessment, water resources assessment and management, watershed management and planning, infrastructural development, landuse planning and land cover management, ocean resources management, urban and regional planning, and transportation planning. The use of remote sensing and GIS technology has opened the door for immense opportunities in large-scale mapping, updating of existing maps, project planning and decision-making. The growth in the field of remote sensing and GIS is due to the successful launching of a series of state-of-art satellite.

The development of GIS technology and the inclusion of a number of courses in GIS, GPS, DTM,DEM and Remote sensing in academic programmes at various levels. The most significant single development in the world is the linkage of result of remote sensing data analysis to GIS for its integration with allied application areas. A fundamental premise of GIS is that its users, as well as its designers and developers must be able to identify and isolate the spatial component of their knowledge domains.

GIS is one of many information technologies that have transformed the ways geographers conduct research and contribute to society. In the past two decades, these information technologies have had tremendous effects on research techniques specific to geography, as well as on the general ways in which scientists and scholars communicate and collaborate.

Keywords: GIS, Remote Sensing, GPS, DTM, DEM, Technology, Satellite, Database etc.

Introduction:

Geographical Information System is organized collection of computer hardware, software, geographical data and skilled personnel who are capable of capturing storing, updating, manipulating, analyzing and presenting all the forms of geographically referenced information. GIS and Remote sensing is a powerful set of tools for collecting, storing, retrieving at will, transforming and displaying spatial data from the world for a particular set of purposes (Burrough, 1986). From earliest civilizations to modern times, spatial data has been collected by navigators, geographers and surveyors to be recorded in a coded, pictorial form by map makers and cartographers. In Roman times, the land surveyors were an important part of the government, and the result of their work may be seen in vestigial form in the European landscapes to this day. The decline of Roman Empire led to the decline of map-making which was revived with the geographical discoveries of the Renaissance. By the 17th century skilled cartographers such as Mercator had successfully demonstrated the use of mathematical projection system and developed an accurate set of coordinates to improve the reliability of the measurement and location of land areas. The 18th century European state has reached a state of organization when many governments realized the value of systematic mapping of their lands. The Geographical Information Society was created in European states through the establishment of national government bodies whose mandate was to produce cadastral and topographical maps of the area. It is provide the spatial distribution of features of the earth's surface, or topography, into map form.

In the late 20th century, demands for data on the topography and specific themes of the earth's surface such as natural resources, have accelerated greatly. Aerial photography and remote sensing imagery have allowed the experts to map large areas with great accuracy.

Objective:

Objective of the present paper is to study the Role of Geography in Integration of Remote Sensing and GIS Computer Technology.

Arguments for Computer Cartography:

- ✓ To make existing maps more quickly and cheaply.
- ✓ To make maps for specific user needs.
- ✓ To make map production possible where skilled staff is unavailable.
- ✓ To allow experimentation with different graphical representation of the same data.
- ✓ To facilitate map making and updating when the data are already in digital form.

- ✓ Introduction of automation can lead to a review of the whole map-making process, which may also lead to savings and improvements.
- ✓ To create maps that is difficult to make by hand, e.g. 3D maps of stereoscopic maps
- ✓ To create map in which selection and generalization procedures are explicitly defined and consistently executed.

Discipline-Specific Tools

1. **Cartography and Computer-Assisted Drafting:** Computers offer the same advantages to cartographers that word-processing software offers writers. Automated techniques are now the rule rather than the exception in cartographic production.
2. **Photogrammetry and Remote Sensing:** Aerial photogrammetry, a well-established technique for cartographic production and geographic analysis, is now complemented by the use of "remotely sensed" information gathered by satellites in outer space. Information technologies have made both sorts of information far more readily available and far easier to use.
3. **Spatial Statistics:** Statistical analysis and modeling of spatial patterns and processes have long relied on computer technology. Advances in information technology have made these techniques more widely accessible and have allowed models to expand in complexity and scale to provide more accurate depictions of real-world processes.
4. **Geographic Information Systems (GIS):** These systems allow geographers to collate and analyze information far more readily than is possible with traditional research techniques. As will be noted below, GIS can be viewed as an integrating technology insofar as it draws upon and extends techniques that geographers have long used to analyze natural and social systems.
5. **Analysis:** The heart of GIS & Remote Sensing is the analytical capabilities of the system. It is distinguish to overlay, network and proximity analysis and Digital Image Processing (DIP) Techniques respectively.

Communication, Research, and Publication Technologies:

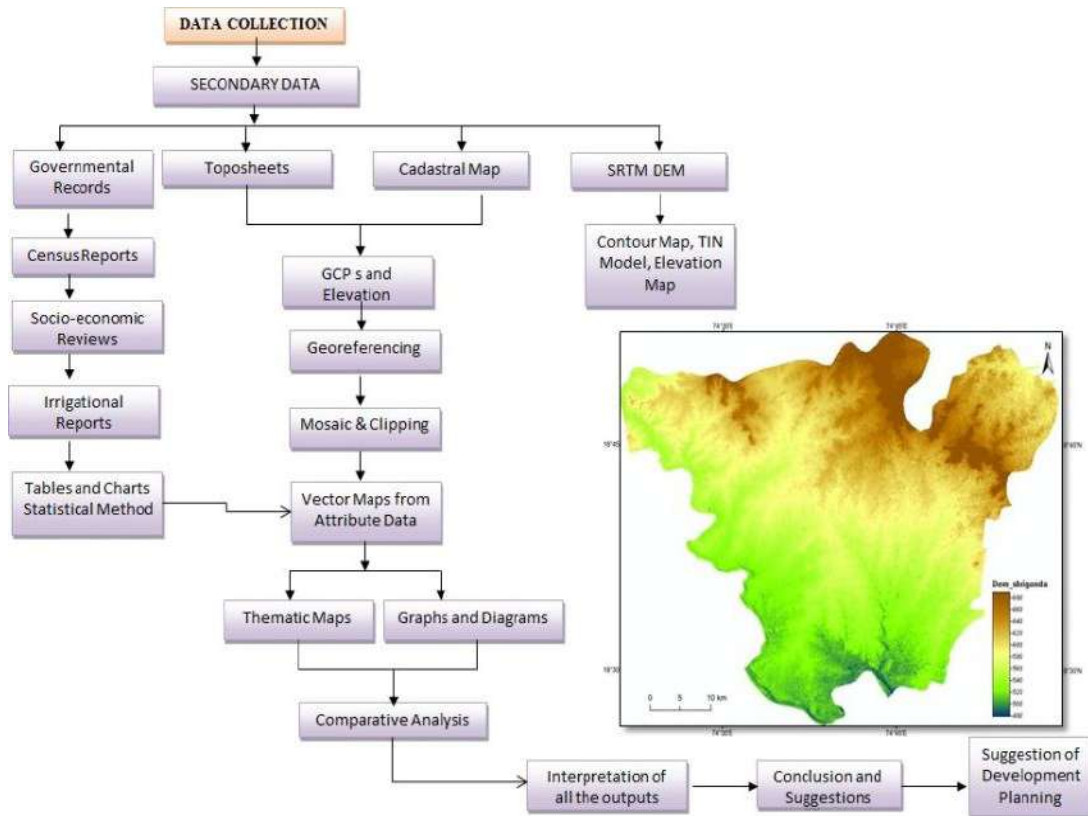
Communication and Collaboration: Electronic mail, discussion lists, and computer bulletin boards make it far easier for colleagues to communicate ideas and share ideas, locally, nationally, and internationally. Distance-learning techniques make it possible to hold interactive classes and workshops simultaneously at distant locations.

1. **Access to Library and Research Materials and Sources:** Network access to both primary and secondary research resources is expanding rapidly. From their offices, scholars can now get information held by libraries, government agencies, and research institutions all over the world.
2. **Publication and Dissemination:** Information technologies are reducing substantially the cost of publishing and distributing information as well as reducing the time required to circulate the latest news and research results.

The Technological Innovation:

These advances in the application of information technologies in geography began several decades ago and will continue to expand their effects into the foreseeable future. Scholars who have studied the spread of technological innovations in society sometimes divide the process into four phases:

1. **Initiation:** An innovation first becomes available.
2. **Contagion:** Far-ranging experimentation follows to see how the innovation can be adapted to meet a wide variety of research and commercial needs. Some, but not necessarily all of these experiments will work.
3. **Coordination:** The most promising applications of the innovation gradually gain acceptance and are developed collaboratively. The coordination of experimentation helps to distribute the potentially high costs of further development and implementation.
4. **Integration:** A innovation is accepted and integrated into routine research tasks.
5. Therefore the important part of micro-level study in rural area for development of study region. It is showing on figure.

Fig.: Flow Chart of Computer Application in Geographical Database (GIS & RS).

Database and Methodology:

The study is based on secondary data. Since the study area is large enough for detailed of Remote Sensing and Geographical Information System. Primarily the study is based on published article and topics for role of computers in modern geography and its techniques, computer application in geography and data analysis from computer processing of remotely sensed data.

Result and Discussion:

In geography, many innovations in the application of information technologies began in the late 1950s, 1960s and early 1970s. Methods of sophisticated mathematical and statistical modeling were developed and the first remote sensing data became available. Researchers began also to envision the development of geographic information systems. The mid-1970s to early 1990s was a period of contagion. The first commercially available software for GIS became available in the late 1970s and spurred many experiments, as did the development of the first microcomputers in the early 1980s. This was an exciting time in which the development of powerful software coupled with the availability of inexpensive computers permitted many researchers to test new ideas and applications for the first time. In the early 1990s, or perhaps just a bit earlier, many innovations entered the coordination phase even as other experimentation continued at a fast pace. The strengths and weaknesses of many information technologies were by then apparent, and researchers began to work together to cultivate the most promising applications on a large scale. Arguably, the complete integration of information technologies in geography has yet to be achieved except perhaps in a few relatively specialized research areas. Complete integration across the discipline may, in fact, be many years away.

GIS and Remote Sensing as an Integrating Technology

In the context of these innovations, geographic information systems have served an important role as an integrating technology. Rather than being completely new, GIS have evolved by linking a number of discrete technologies into a whole that is greater than the sum of its parts. GIS have emerged as very powerful technologies because they allow geographers to integrate their data and methods in ways that support traditional forms of geographical analysis, such as map overlay analysis as well as new types of analysis and modeling that are beyond the capability of manual methods. With GIS it is possible to map, model, query, and analyze large quantities of data all held together within a single database.

The importance of GIS as an integrating technology is also evident in its pedigree. The development of GIS has relied on innovations made in many different disciplines: Geography, Cartography, Photogrammetry, Remote Sensing, Surveying, Geodesy, Civil Engineering, Statistics, Computer Science,

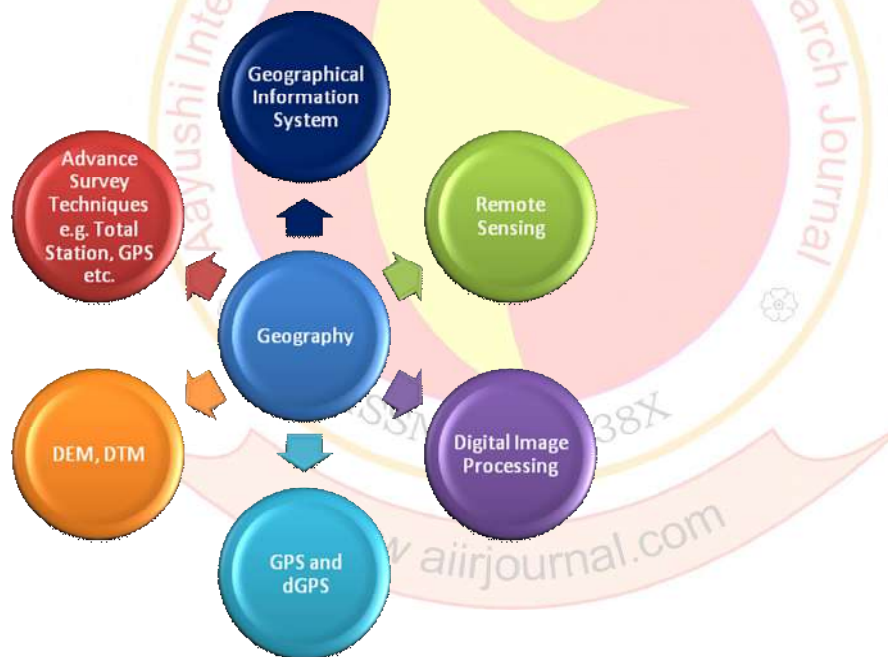
Operations Research, Artificial Intelligence, Demography, and many other branches of the social sciences, natural sciences, and engineering have all contributed. Indeed, some of the most interesting applications of GIS technology discussed below draw upon this interdisciplinary character and heritage.

Remote sensing data can be merged with other sources of geo-coded information in a GIS. It is overlapping of several layers of information with the remotely sensed data. The application of a virtually unlimited number of forms of data analysis. The data in a GIS might be used to aid in image classification. The land use, land cover data generated by a classification through Digital Image Processing and manipulate GIS database. Remotely sensed data is almost always processed and stored in raster GIS database. It is almost always processed and data stored in raster data structure. It is working simultaneously with an image processing system and raster geographic information system. The combination of image processing and GIS technologies is astounding. They are both coming closer and it is now becoming extremely difficult to differentiate each other. The hardware was almost similar and now software is being integrated. (Reddy Anji M.,2001).

Geographical Information Systems:

GIS is a special-purpose digital database in which a common spatial coordinate system is the primary means of reference. Comprehensive GIS require following forms they are as;

1. Data input, from maps, aerial photos, satellites, surveys, and other sources
2. Data storage, retrieval, and query
3. Data transformation, analysis, and modeling, including spatial statistics
4. Data reporting, such as maps, reports, and plans

Fig.: Integration of Geography in Advance Computer Technologies.

GIS Data Models:

It has been related to basic map features they are as;

- Point Feature: Poles, Tress, Wells etc.
- Line Feature : Roads, River and Streams, Sewage networks etc.
- Area/Polygoan feature : State, Country, Water body, Forest boundary etc.
- There are 2 data model they are as;
  - 1) Spatial Data Model
  - 2) Non-spatial Data Model

Spatial Data Model:

When geographical data are entered into a computer the user will be most at ease if the geographical information system can accept the phenomenological data structure. The data model represents the linkages between the real world geographical data, the computer and GIS representation of these data. They are three models in which data are organized and processed within GIS. a) Object based model, b) network model and c) field model. Two approaches have been widely adopted for representing spatial data in GIS.

1. The cartographic map model or raster representation of space.
2. The geo-relational model or vector representation of space.

There are two fundamentally different types of spatial data

A) Raster data model: Set of cells located by coordinates is used to represent geographical data.

Space is considered as an organized collection of grid cells/pixels.

B) Vector Data Mode: Cartography has used on the use of lines or vectors, to represent entities.

The most common method for representing spatial data has been the vector method.'

Conclusion:

Since 1995 computer technology had provided huge amounts of processing power and data storage capacity on modestly priced personal computers enabling GIS to be used by individuals and organizations with limited budgets. The many computers connected by electronic networks allowed expensive data and software to be shared.

The advancement of computer technology, the present day GIS and RS software have become more powerful, versatile and user friendly with respect to analysis and modeling. These packages can be broadly grouped as Vector based (Arc/Info, MapInfo), raster based (IDRISI, ILWIS), and hybrid or raster-vector (Spans, Grass) depending on the data type they handle for analysis. Recently ArcGIS, Arc View, Arc Info, ERDAS, Autocadmap, ENVI, EASI and open source software such as QGIS etc. these are the best result and analysis software. The main result of more than thirty years of technical development is that GIS has now become a worldwide phenomenon.

References:

1. Anji. Reddy. M. 2001. Textbook of Remote Sensing and Geographical Information System. BS Publications, Hyderabad. P.p.358-373.
2. Applications of Remote Sensing. 2008. Training and Education. NRSA, Hyderabad.
3. Burrough, P.A. 1986. Principles of Geographical Information Systems for Land Resources Assessment, Clarendon Press, Oxford.
4. C.P.Lo and AlbertK. W. Yeung. 2002. Concepts and Techniques of Geographic Information System, Prentice – Hall, India.
5. George Joseph, Fundamentals of Remote Sensing. 2004. Universities Press Pvt. Ltd., Hyderabad. Pp.349 to 387.
6. Guha. Pradipkumar. 2003. Remote Sensing for the Beginner. Affiliated East-West Press PVT. Ltd. New Delhi. P.p.101-111.
7. Heywood I, (el.). 2011. An Introduction to Geographical Information Systems ,Pearson.
8. Introduction to GIS : Mitcon Xenolith Geoservices, Pune.
9. Jensen J.R. 2003. Remote Sensing of Environment, An Earth Resource Perspective, Pearson Education Pvt. Ltd., New Delhi.
10. Kang – tsung – Chang. 2002. Introduction to Geographical Information System, McGraw Hill.
11. Lillesand T.M. and Kiefer R.W. 2002. Remote Sensing and Image Interpretation, John Wiley and Sons, New Delhi.
12. Paul A. Lonfley, Michel F. Goodchild, D J. Maguire and D.W. Rhind. 2002. Introduction to Geographic Information Systems and Science, , John Wiley and Sons Ltd.
13. Campbell J.B. 1996. Introduction to Remote Sensing, Taylor & Francies Ltd. London.
14. Jensen J.R. 2000. *Remote Sensing of Environment: An Earth Resource Perspective*. Prentice Hall, New Jersey.
15. Renz A. N.(Ed). 1999. *Remote Sensing for the Earth Sciences-Manual of Remote Sensing. Vol. 03*, ASPRS and John Wiley and Sons Inc. USA. Pp. 707.
16. Myers V. I. and Colwell R. N. (Ed.). 1983. *Remote Sensing Applications in Agriculture. In Manual of Remote Sensing*, American Society of Photogrammetry. Pp. 2111-2228.
17. <http://digitalcommons.unl.edu/natrespapers/216> Part of the Natural Resources and Conservation Commons.
18. *The SAGE Handbook of Remote Sensing*. 2009. SAGE Publications. 14 Apr. 2010. <http://www.sage-reference.com/hdbk_remotesense/Article_n18.html>.Chapter DOI: 10.4135/978-1-8570-2105-9.n18 .
19. <https://www.quora.com/What-is-the-role-of-computers-in-modern-geography-and-its-techniques>
20. http://www.colorado.edu/geography/gcraft/notes/intro/intro_f.html

Changing Learning Education Sources And Indian Music

Dr. Umesh Santoshrao Chapke.

(Associate. Prof). Department of Music Sitabai Arts. Commerce and Science College,
Civil lines, Akola (M/s).444001.

Abstract: -

This topic of Indian music is based on changeable learning Educational sources. Here the assumption that information and education have a critical role to play in socio-economic development and human progress. It emphasizes the need for promoting the concept and practice of information literacy across frontiers in the context of emerging musical knowledge economy of nation is art and only art. Art has been essential base of culture, the overpowering tendency of her soul always illumining the mind of man, exalting his heart and enriching his life. It underlines that the value of musical knowledge and information lies in their use, hence every effort must be made to put knowledge to work. Information literacy is the best way to promote the use of knowledge and information across frontiers. Community music activities provide opportunities for professional musicians to enlarge their experience and to test new ground, a platform for soloists, performances, public relations and networking. Education of Musical skills apart, it develop a range of other skills including working together as a team, listening to each other, public presentation and skills required to run an organization. It provides stepping-stones for young people to experience the world of music, to learn and aspire towards the career of a professional musician.

Keywords: - Indian Music, History and Learning Educational Sources.

Introduction: -

From the time of early music instruction, as a child or even as an adult, involvement in community music develops skills and knowledge. Professional music teachers and professional musicians from the cornerstone of community music making, providing instruction, training, leadership, advice, direction and inspiration. Not only young people, not only students seeking music as a career, but many hundreds of adults continue throughout their lives to seek out professional music instruction or the opportunity to work with or listen to music professionals to build on their knowledge of music.

The nature, scope, development and applications of community music is elaborately described in the present paper. It will serve as a guide to students, teachers, professional musicians and all who want help to build the musical life of their communities through these learning educational sources. This paper compares today's imported education system vs. Gurukula system. Main concern is the quality of human material has rapidly declined in many fields. Education is the only means of civilizing ourselves to maintain high qualities of Integrity, devotion, sincerity and an ethical and moral purpose in our national life. The goal of our National Education should be to supply a constant stream of men of character, fearless open minded, truthful, patriotic, who will become the basic material, for building up the Nation. Today we have imported the class room style of education from Lord McCauley and we have made it worse!

We have abandoned our ancient Gurukula Style of Education system, which is a 5000-year old Hindu tradition of transmitting higher knowledge and enlightenment to the students by yogic powers by the Guru with an aim to develop the latent yogic powers of the child and build him up into a Moral & Spiritual stalwarts with attention to character building to build students into a real Purusha, and not just a walking computer.

The western education takes a boy and puts knowledge into his head, but Gurukula education theory is knowledge should not be got from outside it is already there inside, it comes from within. Today a student is given textbook to put into memory and then put back into a booklet during examination.

In Gurukula education, guru will teach how to makeup defects, overcome difficulties, analyse mistakes, develops the right use of the six senses by training & practice, training of mental faculty & logical faculty, fundamentals of Hinduism like, concept of Moral Responsibility or Dharma, the scientific basis of the law of "Action & Reaction" or karma to stress the need for responsibility for one's own action are all taught everything working, playing and living.

History of Education in Indian Music: -

The contribution which Tyagaraja made to Karnatic music was paralleled by that of Tansen (c1 500-1589) to Hindustani music. He was respected as the legendary supreme artist and the ultimate starling-point claimed for most highly esteemed master-disciple successions. Tan Sens musical roots are universally said to be in Gwalior under the reign of Man Singh Tomar (1486-1516) and his son (1516-26). The genre called dhrupad developed in Gwalior and in the 17th century a manuscript collection of the dhrupad of the Gwalior court musician Nayak Bakshu was made.

The oldest dhrupad for which actual music survives in the tradition, however, are those of Tansen himself. Tansen was born just before 1500 and was a professional musician. There is no evidence that he was a Brahmin, or that ever became a Muslim, although some of his immediate family of the next generation did

(by the end of the 17th century most Hindustani musicians were Muslims). When Tansen was brought from Reva to Akbars court musical establishment in 1562 he was probably already over 60. In the later sources it is said that four Banis (Styles) of dhrupad descended from four Kalavant musicians of Akbars court. Of these, two are of particular interest, partly because of secondary associations with instruments. First, a line of bin players is believed to have begun from the marriage of Tansens daughter Saraswati to Misra Singh, the son of Tansens Colleague, Sommankhan Singh. Historically the most important representative from this line was Niyamat Khan, known as Sadarang, of the court of Muhammad Shah. Secondly Tansen himself is supposed to have played the plucked rabab his son Vilas Khan founded a line of rababiya. The important 18th century musician Masit Khan is believed by some to have been a descendant in this line; others have him in Sommonkhan Singhs line.

During the latter part of the 18th century the collapse of the Mughal imperium and the establishment or reestablishment of the other centers of power resulted in the dispersal of Muhammad Shahs Musicians and dancing girls. Many went to a small courts in Rajasthan, to the west. 19th century to the 20th: The process of shifting repertoires and categories continued rapidly after 1857. The Dharhi lost there group identity as professional Musicians; thir role as sdrangi accokmpanists for singing-girls has been taken over by a formerly rural community cald MirasT and by Kathas. The Qawwal continued to interact professionally and to intermarry with Kalavant until they were effectively absorbed by the latter in their secular professional capacities; Qawwal today are only a category of specialists in qawwli(Muslim devotional music).

The sampradaya (traditions) of Hindustani music were strongly family orientated and by the end of the 19th century Hindustani sampradaya were being called gharana(family). In almost all circumstances non-family disciples could also associate themselves with a gharana, but some musicians would reserve part of what they knew for their sons alone. The gharana were named after the place of their origin.

Education Today- A Crisis In National Character!

The National scene today on the Educational front presents a bewildering picture. The situation prevailing in the Educational Institutions and the Universities is alarming. The quality of the teachers and the students has taken a nosedive, in the recent years. The production of text books, the planning of their content, the methods of instruction as well as the goals to be kept in view for making our Education serve the National goal as well as the individual aims – all these are in a sorry mess today!

Besides, the apparatus for teaching, as it exists in Indian schools, colleges and universities, has broken down, and an alternative has to be found. The framing of text books, the selection of materials for study, the preparation of reading materials and also the production of high quality study materials as well as their free marketability—all these reveal a sorry state of affairs. The new policy will have to take all these distressing trends into account and suggest remedial measures.

Today, the main concern in the modern Bharat is that the quality of human material is rapidly declining in many fields. The goal of the education should be to supply a constant stream of men of character, to man the different walks in life-business, politics, Education, science and social work, is the National Aim of education.

Education is the only means of civilizing ourselves, or training ourselves to maintain high qualities of Integrity, devotion, sincerity and an ethical and moral purpose in our national life, and correct the poisonous trends of rank opportunism and political corruption which are destroying our national character. Our only means of educating the future political leaders is while they are still as students!

Education, must define its goal. The goal is individual's character-building. The aim our National Education should be to provide men of character and patriotism, who are the basic material, for building up the Nation. A fearless open minded and truthful personality as the foundation to character-building –is the first purpose of "National Education", an honest, self-confident nature is the greatest security, against corruption, moral bankruptcy and fear complex, which we find in every walk of life to-day.

These goals should not merely to be preached or propagated by word-but studiously and thoroughly achieved – by planned action, in framing revised curricula and also by expurgating and eliminating from the reading materials of the students all that is hostile or inimical to these goals. This is the duty of not merely our governments, but of every educated man who values the Freedom of our Nation and Liberty and also our National values.

Current Education System In India :-

We have imported the class room style of education from Lord Macauley, who was specially sent by British to prepare a project for slavery of Hindus permanently, and we have even made it worse! British after research found that even after so many attacks and rulers ruling Bharath, rulers could not destroy the culture. 100 times Muslims broke the temples and 200 times the temples were built again. 1000 times they burnt

books, 2000 times they wrote again, because our guru's memorize everything, so if one book is burnt they have written another book again.

So British came to a conclusion that merely by conquering Hindus, there is no use. They realized that they should destroy from inside the culture and Vedas because Hindus believe in their culture, Vedas and gyana. So to destroy this British started this English Education where they pickup students as youngsters and make them cut their hair and put the shirts and pants like British people, and motivate to live like a westerner and they taught if you live like a western man you will be great, you drink wine, you dance and eat meat, you have illicit sex, the more criminal you are you are great. More money you have you are great. The result of this education is that even the Brahmins today have lost their values. So we can see how after 60+ years of Independence we have lost our Gurukula Education system and values and how British are successful in their aim of destroying our education system.

We have abandoned our ancient style of imparting Education used by the Rishis in their ashrams of Vedic times. We have copied the Western type of schooling—where, a mass of children are packed into a class and a teacher drives on and on, at the topics which have no relevance to their life; no relevance to their times, or the needs of country. We do not aim at Character—building or making the boy into a good individual and a useful citizen to the country or a capable asset to his parents. We aim at passing an examination, by methods which have no morals.

We have not only copied the class room method of Victorian England but also made our classes and sections very big. Colleges Schools and Universities—even Governments go on sanctioning larger classes! This makes a class room an animal farm!

The teacher is not even a good shepherd but a helpless victim of this mass of unmanageable boys. All this should be forthwith scrapped. The strength of class should be cut down. Even class room style of teaching must go! The teacher must live with his pupils! They must not be more than six or seven boys, who eat sleep and live with him.

The education is intertwined into their life style. The aim is not merely giving them information, or “General Knowledge” or make them into “Careers Guide books” The idea is to mould the Character, build his personality and make him a self-dependant individual, but not to make him a slave or a favour seeking subordinate; not even a voter worshipping at the feet of Governments, but a master who rules, if need be find a guru who will be patient and will suit your requirements as a guru shishya bonding is of almost importance when it comes to learning Indian music.

A Few Useful Tools and Learning Resources In Indian Music Now a day's....

Please note that I am not sponsored by or endorsing any of the products or services listed on this page. I simply offer them as examples of what is available out there. The idea is to point you in the right direction if you would like to study Hindustani classical music and do not know where to begin.

1. Digital Tanpura and Tabla

The first thing I would recommend for all learners of Hindustani classical music is to acquire a digital *tanpura* and *tabla* to practice with. There are many such products available these days, both standalone devices and software that you can install and play from your computer or smartphone. Digital versions cannot replace the real instruments but they are worth having for their convenience and easy accessibility. Use iTabla Pro.

2. Online Hindustani Music Database

The SwaraGanga Music Foundation offers well-organized databases of ragas, *taals*, *bandish* and so on. The raga database provides information on close to 500 Hindustani classical ragas, the *bandish* database offers nearly 3000 *bandish*, and the *taal* database includes a list of 64 *taals*. Audio demonstrations are available for most of the ragas, and also for many of the *bandish* and *taals*. Most of the information on this website is free, but notations and complete audios of the *bandish* are only available to paid subscribers.

Indian Classical Music Education System:-

Typically, those who learn Indian classical music begin their training as children under private tutors. Most Indian towns and cities have private tutors who offer individual or group lessons in vocal or instrumental music, and children usually attend these lessons after school. Useful list of private tutors in various cities not just in India but around the world. In the larger cities, there are also formal institutions that offer music courses that one can attend. Conveniently, these days, there are many online schools that offer lessons over the internet too. Students can register for paid lessons with a real guru in vocal or instrumental music, for basic or advanced classes, for group or individual lessons. The Shankar Mahadevan Academy and the Alli Akbar College of Music are a couple of the better known ones.

Regardless of how you acquire your training, you can register for and take accredited examinations at different points in your musical training. These exams are given by the Akhil Bharatiya Gandharva

Mahavidyalaya Mandal, and students earn certificates for each relevant level upon passing. Levels start at *prārambhik* (elementary) and go on to *vishārad* (equivalent to a bachelor's degree), *alankār* (a master's degree), and *sangitācharya* (a doctor's degree).

Several universities and institutes across India offer degrees in Hindustani classical music. Here is an incomplete list.

- Department of Music, University of Delhi, , Delhi.
- Department of Music, University of Mumbai, Mumbai.
- Faculty of Fine Arts, SNDT Women's University, Mumbai and Pune.
- Centre for Performing Arts, Savitribai Phule Pune University, Pune.
- Faculty of Performing Arts, Banaras Hindu University, Varanasi.
- Bhatkhande Music Institute Deemed University, Lucknow.
- ITC – Sangeet Research Academy, Kolkata.

Interestingly, the traditional Indian *gurukul* system of learning under a guru by becoming a part of the guru's household still exists to a large extent in the field of music. You can affiliate yourself to a guru, learn under them for an extended period of time, and carry on their tradition in the true sense. Many famous artists have disciples to whom they directly pass on their music and musical styles

During the latter part of the 18th century the collapse of the Mughal imperium and the establishment or reestablishment of the other centers of power resulted in the dispersal of Muhammad Shahs Musicians and

As a light switched on in a room makes all the objects visible at one time and not one after the other, but simultaneously—so, too. The higher knowledge of “simultaneous understanding” is likewise instantaneous—and multi-dimensional. It is understanding in all directions at the same time! Such is the Theory of “Education from Within”. This knowledge, received from inside, is not subject to the normal defects of sense perception. Such is the idea of – Education from within is the fundamental concept of Gurukula System of education as practiced by the Rishies from Vedic India.

Comparison Of Modern To Ancient Gurukula System Of Education:-

Now that we have examined the basic difference between the two methods of educating man—the education from within—based on the principles laid by the Rishis of India—we shall now try to understand how they are applied for changing human character, by changing the thought pattern in our mind's functioning.

Education, of our today's schools and colleges goes, is imparting factual knowledge. It is still largely of a student addicted to books and examinations, is therefore imparting mere information—*from book to Man*.

Education is training of the boy to ‘think for himself’. Is it only thinking? You may protest. Yes! Thinking—is almost a lost art in mankind today. The culprit is the Yoga is a unique gift of the Vedic Rishies to modern Man. It is by the use of Yoga Principles in Education and combining both Yoga and Education that we have to evolve a “New Education”, Here Education means educating the body and the mind. To learn how to use one's mind, and not be used *by the mind*! The modern man is a slave to his mind, a slave to his habits and a slave to his passion, Yoga *liberates* Man from all this.

Because by ‘Yama’ and ‘Niyama’ it teaches how to break the shackles of thought and bondage of habits and by “Pranayama” to raise one's Consciousness. By “Dhyana” we raise the level of our thoughts. But all this has to be built-in into our Education. This is our task! A “New Yoga” and “Education” have to be evolved.

Experiment Of Gurukula System Of Education:-

This Man—making needs a new syllabus! The materials of education need not be re-invented but re-establishing their efficacy of the proven ancient methods. So a new experiment in Education-methods is being carried out for turning out a different type of Mankind, altogether by our organisations USCEFI and Vedavyasa Bharati Trust which were founded by Dr. Vedavyas, IAS, PhD. This ‘National Education’—with its system of ‘Ashram’ type of Gurukula Public Schools have been started as an experiments of this Man-making Education after studying these have been integrated into our model of ancient Rishis and the experiments of Shri Aurobindo on National Education, Gurudev Tagore at Shanti Niketan and of Annie Besant in Theosophical College, Adyar and of J. Krishnamurthy. We are trying to revive the educational methods which produced Adi Shankara, Guatama Buddha and Lord Rama and Krishna. We have also richly drawn upon the work of Sister Nivedita and Vivekananda and the educational techniques. Few of the methods and techniques, fused and synthesized, we are experimenting in 3 of our Gurukula Schools (Sri Venkateswara Gurukul School, Sri Parvatm, near Rajahmundry; Shiridi Sai School, Unagatla Village, near Nidadavolu and Rishi Vatika Gurukul School, near Madanapalli, AP).

- We are using Yoga which is a unique gift of the Vedic Rishies to modern Man. It is by the use of Yoga Principles in Education and combining both Yoga and Education that we are trying to evolve a

“New Education”. The concept is Education means educating the body and the mind in tandem. To learn how to use one’s mind, and not be used by the mind! The modern man is a slave to his mind, a slave to his habits and a slave to his passion, Yoga liberates Man from all these.

- We emphasis greater importance of learning mother tongue and a national linking language Hindi and Sanskrit.
- The environments of our schools are more natural with good vegetation, flowers sunlight and fresh air. The students commune with Nature. The aim is to make students learn from within, and discover the secret source of knowledge inside him. The teaching is more about “Laws of Nature” which are to be obeyed in life-if good health, peace of mind and harmony in life are to be developed.
- The basic Laws of Karma and – Living according to higher Laws of Divine Living which cultivate a Higher thinking about the purpose of life and the good of human race—are to be given to the students in an easy to assimilate form. Not merely mental study but practice—of these principles in daily life is ‘insisted upon’.
- The role of money and the proper place of wealth in the Higher Laws of Divine Life is inculcated in the formative period of life. A basic change in the student’s attitude to life comes by changing of these money based to life based values.
- We are attempting to create a new Syllabus, Curriculum, Books to bring this New “Yoga Education”.
- We have introduced in our curriculum Unselfish Service as a Spiritual Sadhana to the students from the young age so that this will lead to elimination of the lower self and greed. This we achieve through unselfish work. Real merger of the Small ‘I’ or the individual self, into the larger self or the Universal Self is possible only through truly selfless action!
- Another important principle of true teaching is that nothing can be taught. We do not consider teacher as an Instructor, he is a facilitator and a guide. He only suggests and does not impose. He does not actually train the pupil's mind, he only shows him how to perfect his instruments of knowledge and helps and encourages him in the process. He does not impart knowledge to him; he shows him how to acquire knowledge for himself. We also achieved in our “Gurukula” Schools the student teacher barrier by making the senior class student work as Teacher for his juniors.
- We educate students and orient them on the achievements and Highlights of Ancient – India and the real history with a view to develop – a love and patriotism for Indian. The rich Cultural heritage of India should be imparted to the child at a tender age for early fulfillment and encourage self-expression and artistic expression and to inculcate the sense of right conduct and duty to Motherland as a Sacred Duty.
- Our School is a family of teachers and pupils and a temple of Knowledge! God is our Father—the teacher, the Pupil and the Parent are His devotees. Education is our worship—of knowledge. Character-building of the child and child’s all sided growth is the aim.
- Exercise—not only for the body—but also for the child’s higher faculties, Physical education, training of the mind and body self-control, Self-sacrifice, hard work also healthy nutritious food and dynamism is worked out into an objective programme as a basic component in the Education of our schools.
- Finally we are keeping our Education in expensive and within the reach of the poorest man. A student must be able to educate himself while earning his livelihood by his labour, while living in Gurukula, thus contributing to his upbringing.

Conclusion:-

In order to make Bharat ‘Guru of Nations’, and save our education from extinct, we have taken up the work of bringing back the Ancient education system to bring up the children of tomorrow as spiritual and learned stalwarts and not as mere educated adults. In coming years with more research and our experiments, we will be able to share the facts and results and make it a replicable education system. We invite all academicians and intellectuals to associate with us and contribute in this Yagna of bringing back the Gurukula System of Education.

References

- Patnaik Praveen. Music: Community and Collaborative Perspectives, Commonwealth Publishers, New Delhi (2006).
- Aggarwal Sandhya. Mrs. Library services Challenges and solutions in Digital Era. Ess Ess Publications, New Delhi (2012).
- <https://www.esamskriti.com/e/Spirituality/Education/Gurukula-is-a-Man-Making-Education-System-1.aspx>.
- <https://www.esamskriti.com/e/Culture/Music/Hindustani-Classical-Music,-Its-Evolution-And-Emotional-Synthesis-1.aspx>.

Relevance of Home Economics in Higher Education and National Development

Dr. Chhaya S. Ghadyalji

Assistant Professor of Home-Economics
Sitabai Arts, Commerce and Science College, Akola

Abstract-

Universities are the key institutions in promoting the process of national development through their programmes of teaching, research and extension and they provide the required, trained and educated manpower to implement activities/programmes relating to national development. Home Economics delivers vital skills that enable students to lead effective lives as individuals and family members as well as members of the wider community. It comprises major areas of study on food, clothing, home and family. Home economics was founded for the purpose of helping individuals and families relate to change. Its uniqueness lies in the holistic view of daily living of individuals and families are approached both from its physical or material and relational dimension of life and their interaction.

Key-words: Higher education, National development, curriculum

Introduction-

The Indian higher education system is the third largest in the world after China and United States. Higher education is of vital importance for the country, as it is a powerful tool to build knowledge-based society of the 21st Century. Higher education in India has witnessed a phenomenal development– both in quantitative and qualitative terms, since independence. The Government has been steadily increasing the budgetary allocation for education and the country has also made significant strides in higher and technical education.

Home Economics combines aspects of science, nutrition, cooking, parenting skills and finance. Students learn about the inter-relationships between diet, health, family, home and choice and the management of resources. Home Economics delivers vital skills that enable students to lead effective lives as individuals and family members as well as members of the wider community. It comprises major areas of study on food, clothing, home and family. Home economics was founded for the purpose of helping individuals and families relate to change. 'Its uniqueness lies in the holistic view of daily living of individuals and families are approached both from its physical or material and relational dimension of life and their interaction.'¹ Home economists are seen as generalists in the area of families and family life education. However, with the explosion of knowledge, many specialized fields were formed. These specializations are useful in furthering the expansion of knowledge and in dealing with the societal complexity of the present world. Sproles and Sproles² identified the many specialized fields under home economics as follows: Specialization in the Arts and Sciences deals with the following individual and family needs: a. Foods and human nutrition b. Clothing, textile, fashion and related arts c. Interior design, furniture and home furnishings d. Housing and household equipment 2. Specializations in Business deals with a. Entrepreneurship b. Service businesses (hotels and institutions) c. Foodservices d. Business support services 3. Specializations in Education and Extension Services.

Relevance of Home Economics in Higher Education and National Development-

University Education Commission of Free India (1948-49) under the Chairmanship of Dr. S. Radhakrishnan Reported, ' tasks of higher education as, Dissemination of learning incessant search for new knowledge, unceasing effort to plumb the meaning of life, provision for professional education to satisfy the occupational needs of our society are the vital task of higher education'³. In the words of Zakir Hussain "universities are the key institutions in promoting the process of national development through their programmes of teaching, research and extension... and they provide the required, trained and educated manpower to implement activities/programmes relating to national development"⁴ University is thus fundamentally a Centre for effective learning, teaching and research. Most colleges and universities offered more than general home economics courses and therefore fall into programs, which provide the specificity and focused programs needed to push home economics into the academic sphere.

Every country develops its own system of education which undergoes transformation to meet the challenges of the changing times. Educational system in India is also confronted with several new choices, opportunities and challenges to ensure that a modernized, progressive and qualitatively superior system of education can be implemented at all levels. The report of the Indian National Knowledge Commission affirms a commitment to build excellence in the educational system to meet the knowledge challenges of the 21st century and increase India's competitive advantage in fields of knowledge "India, being a developing nation, is facing grave problems like poverty, illiteracy, malnutrition, environment degradation, regional disparities etc. Under these circumstances a sound system of education alone can provide solutions to these issues."⁵

Technology is also very important because it is being used in all fields of life including education. The system of education which happens to be the most important factor of development is under increasing pressure to use new technologies to prepare our future generations for the knowledge and skills they will need in future years. Our educational system is making efforts to employ a variety of technology tools into all areas such as academic, administrative and research. Technology is continuing to affect the academic transactions involving teaching, learning, and research, extension activities in the universities, colleges, and other institutions.

The aim of the Home Economics curriculum is to enable students to: be responsible citizens and informed consumers willing to contribute to the well-being of individuals, families and society in terms of meeting basic human needs, demonstrate good use of management and organizational skills in handling physical and socio-economic resources for self, family, community and society, analyze contextual factors contributing to the well-being of individual, family and society with application of knowledge from the food science and technology strand or fashion, textiles and clothing strand, devise and implement strategies to solve complicated problems in technological contexts, in particular, food / fashion, using a range of appropriate techniques and procedures, evaluate critically the impact of social, cultural, economic, scientific and technological developments on the well being of individuals, families and society as a whole

Through Food Science and Technology Strand students are expected to understand and appreciate the nature and properties of food and the cultural, social and economic influences on the evolution of nutritional science, food science and technology and food product development, investigate the cultural, physical, chemical, nutritional, biological and sensory characteristics of food, and how these properties are exploited in designing and producing food products to meet specified criteria, understand and apply scientific principles behind food preparation and the food production process in different settings to solve problems creatively, develop capability, values and attitudes to make informed decisions that foster a healthy lifestyle and contribute positively to the social and economic future of a society.

Through Fashion, Clothing and Textiles Strand students are expected to understand the nature of fashion design, the characteristics of fibers and fabrics; the construction, production and marketing of clothing and textile products; and the evolution of fashion trends, textile technology and clothing production methods, investigate the historical, cultural, technological and social factors in the development of fashion, clothing and textiles and their relationship to the well-being of the individual, family and society, apply appropriate principles and techniques in presenting fashion ideas and illustrations, and in pattern and garment construction for specific requirements and considerations in different settings, develop an aesthetic sense and creativity through the design and production processes of fashion, clothing and textile products.

The improvement of the quality of life has always been aspired for by the people in the national context, the attainment of this aspiration is facilitated through the framework of national development. People empowerment is a mode of actualizing human development that encourages the direct and combined efforts and participation of the people in development activities. It aims to harness the productive capacity of the people to increase the level, broaden the scope and sustain the growth in their incomes thereby allowing them to improve their quality of life. For the country to progress, it needs a populace who is not mere recipients of development efforts but active participants in improving the quality of life on individuals, families, communities, and the nation.

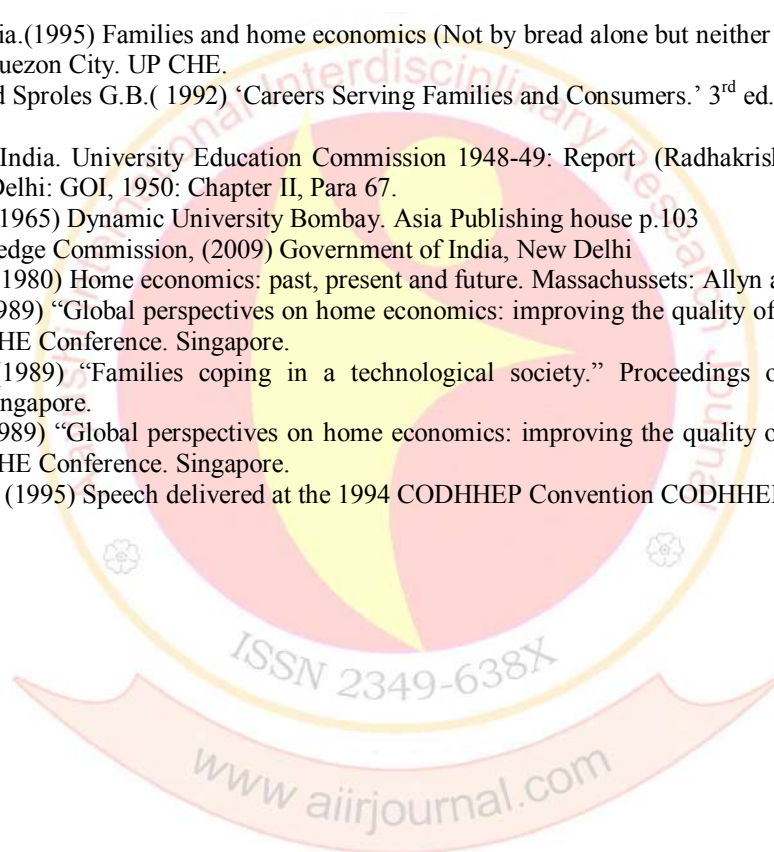
Home economics is accomplished through “the study of laws, conditions, principles and ideals which are concerned on the one hand with man’s immediate physical environment, his nature as a social being and the relationship between the two factors”⁶ Home economists assist ‘children, youth and adults especially the women to learn better skills for accomplishing daily tasks. Emphasis should be given to appropriate training in the knowledge and skills geared towards international competitiveness and sustainable development.’⁷ Home economists assist ‘families in coping with technological know-how, critically evaluating technological development from the perspective of its impact on family life and helping families to adequately adjust to, take advantage of and continue to work toward technological development.’⁸ As home economists assist in empowering the people to participate in their own development, they must also strengthen their ethical responsibility. Ethical responsibility involves thought about the consequences, both short- and long-term, of the act of alternative actions that could have been taken. Home economics, with its understanding of the properties and quality of food as well as its understanding of the preservation, storage and preparation of food is needed if food security is to become a reality. New crop varieties, new technologies of storage and preservation require some understanding of the cultural meaning of food, the likes and dislikes of individuals, the consequences of change in established methods of preparing food. ‘Home economists’ knowledge and understanding of the wants and needs of their families will ultimately make or break the success of a new product.’⁹ In nutrition, ‘effective programs need to be prepared with an understanding of the food culture of a particular area. Intervention programs should be based on the existing nutritional practices like the family meal patterns and food supply available within the country.’¹⁰

Conclusion-

The goal and true measure of development is the improvement of the quality of life of the people. Likewise, home economics studies families for the purpose of equipping them to improve their lives. Focusing on basic needs and broadening its scope through its integrative perspective and approach on all aspects of family living for a better life, home economics has a vital position in national development. Home economics has the potential to be influential in all sectors of society by intervening and transforming political, social, cultural, ecological, economic and technological, at global levels. Home economists also serve as coordinator of the implementing team of community development programs. Policy decisions on the national level can only have far-reaching effects when these reach the home and community level. Having a broad view of family and community needs, they can assist in identifying areas of cooperation with other fields and sectors in implementing the development plan. There is no more appropriate person who can assist the policy maker in drafting and implementing plans to improve the life of families in rural and urban areas other than the home economist who studies the basic needs and problems of families.

References-

1. Florencio, Cecilia.(1995) Families and home economics (Not by bread alone but neither without it). Monograph Series No. 1 Quezon City. UP CHE.
2. Sproles F.K. and Sproles G.B.(1992) 'Careers Serving Families and Consumers.' 3rd ed. Toronto ,ON; Prentice Hall
3. Government of India. University Education Commission 1948-49: Report (Radhakrishnan Commission Report) New Delhi: GOI, 1950: Chapter II, Para 67.
4. Hussain, Zakir.(1965) Dynamic University Bombay. Asia Publishing house p.103
5. National Knowledge Commission, (2009) Government of India, New Delhi
6. East, Marjorie. (1980) Home economics: past, present and future. Massachussets: Allyn and Bacon Inc.
7. Badir, Doris. (1989) "Global perspectives on home economics: improving the quality of life." Pro-ceedings of the 1989 ARAHE Conference. Singapore.
8. Boyd, Jillian. (1989) "Families coping in a technological society." Proceedings of the 1989 ARAHE Conference. Singapore.
9. Badir, Doris. (1989) "Global perspectives on home economics: improving the quality of life." Pro-ceedings of the 1989 ARAHE Conference. Singapore.
10. Gloria, Ricardo. (1995) Speech delivered at the 1994 CODHHEP Convention CODHHEP Newsletter.

The Importance of Self Directed Learning In The 21st Century

Shri. Hegade Navnath Dharmaji

Assistant professor New English School and Jr college of science,
Bhalawani ,Pandharpur.

Abstract

Advances of modern technology in education, specifically in language education render a large amount of easy-access recourses, knowledge and information to language learners. Therefore, it is essential to train students who value autonomous and self-directed learning; i.e. learners who are responsible for their own learning process, style, progress and evaluation. Students learn a lot of things and obtaining plenty of knowledge from various resources which affect different aspects of their daily life including decision making; thus, self-directed learning (SDL) has a significant role in academic life nowadays; students can learn independently from using their own experiences and other available sources. The present paper investigates the importance of self-directed learning in education, specifically in language teaching-learning processes and it highlights the main features of SDL and technology relation, SDL and linguistic enhancement and SDL implementation requirements.

Keywords: Importance , self directed, Learning, technology, century etc.

What Is Self-Directed Learning?

Self-directed learning (SDL) is an instructional strategy where the students, with guidance from the teacher, decide what and how they will learn. It can be done individually or with group learning, but the overall concept is that students take ownership of their learning.

Self-directed learning is a type of instructional strategy where students take charge of their learning process. This lesson will discuss components, benefits, and teaching strategies of self-directed learning.

Components of SDL

There are quite a few components involved in self-directed learning. We'll now take a look at each of them in detail.

Management and Monitoring

The first component is management and monitoring. With guidance from the teacher, students define the learning goals they wish to accomplish as well as negotiate a time frame for completion. Once they are established, students identify their strengths and weaknesses as well as any obstacles to achieving their goals. The teacher takes on a supporting and advising role while students manage their own learning process and monitor their own progress.

Assessing Learning Needs

The second component is assessing learning needs. Students assess their needs as they progress through the learning process. They will need to find out what resources they need, either materials, help from the teacher, or a combination of both. Teachers will then provide support to help them obtain those resources.

Some Ways of the Successful Self-Directed Learner

The “why” of self-directed learning is survival—your own survival as an individual, and also the survival of the human race. Clearly, we are not talking here about something that would be nice or desirable....We are talking about a basic human competence—the ability to learn on one’s own—that has suddenly become a prerequisite for living in this new world.

While lifelong learning and self-directed learning are not equivalent, they overlap substantially. I think the following points apply equally to both. The successful lifelong learner is someone who:

1. Takes initiative

This first one is core to the entire concept of “self-directed.” The successful self-directed learner does not wait for someone else to say “you must learn this.”

2. Is comfortable with independence

Self-directed learners do not always act autonomously or independently. Indeed, increasingly they must cultivate their networks to learn effectively. Nonetheless, successful self-directed learners know how to be self-reliant.

3. Is persistent

Learning takes time, it takes repetition, it takes practice. Successful self-directed learners stick to it.

4. Accepts responsibility

The successful self-directed learner embraces responsibility for doing the work of learning and doing it well

5. Views problems as challenges, not obstacles

The successful self-directed learner embraces a growth mindset and is not easily thwarted when the going gets tough.

6. Is capable of self-discipline

Even when learning is enjoyable (which, for the successful self-directed learner, it usually is), it often requires discipline. The self-directed learner knows (or learns!) how to develop and maintain discipline.

7. Has a high degree of curiosity

Successful self-directed learners have a high propensity for asking why – and lots of other questions.

8. Has a strong desire to learn or change

The successful self-directed learner is intrinsically motivated. She has a will to learn and sees learning as a positive path forward.

9. Is self-confident

Successful self-directed learners have a solid sense of “self-efficacy” – the belief that one is capable of performing in a certain manner to attain certain goals

10. Is able to use basic study skills

As I have said here before, skills like taking notes effectively are useful for a lifetime. The self-directed learner knows this.

11. Organizes his or her time

While self-directed learning does not require the obsession with productivity that seems to be everywhere on the Inter web, the successful self-directed learner nonetheless knows how to find and manage time effectively to allow for learning.

12. Sets an appropriate pace for learning

The successful self-directed learner recognizes that learning is as much (if not more) about the process than the outcome and doesn't try to do too much too fast.

13. Develops a plan for completing work

Setting a plan is part of setting the pace and ultimately reaching the destination. The successful self-directed learner recognizes this.

14. Has a tendency to be goal-oriented

While not all self-directed learners consciously set goals, they nonetheless tend to have an end in mind when they start down the learning path.

15. Enjoys learning

The proverbial bottom line: the successful self-directed learner simply likes to learn. How well do these points describe you as a learner?

How effectively are you cultivating these ways in those you teach (your children, you members, you employees, your students – you name it.)

Please comment and share. Also, if you are – or aspire to be – a serious lifelong learner – I encourage you to sign up for my newsletter to get a weekly reflection question.

The Benefits of Self-Directed Learning

There are many positive effects that result from self-directed learning. Here are a few observations, based on what we saw happening over the last year:

Provides Good Opportunity:

Self-directed learning provides students with the opportunity to teach themselves the most essential skill to become lifelong learners: knowledge of how to learn. Self-directed learning teaches students how to learn, rather than what to learn. If students can learn the ‘how,’ the content or topic can be interchangeable. By allowing this 20% time, school gives them the gift and permission of self-education--which they can grow and nourish the rest of their lives.

Application of Skills

Self-directed learning is rooted in the application of skills: thinking skills, research skills, self-management skills, social skills and communication skills. When looking at the list of PYP transdisciplinary skills, it is not uncommon for students to be actively applying more than 75% of the skills throughout any given personalized inquiry. These skills can then be applied to a multitude of different contexts and learning situations, both inside and outside of school.

Provides Independent practice

Self-directed learning gives students further independent practice in comprehension strategies: Students read with a question in mind and activate curiosities along the way; they connect to their background knowledge and schema; they monitor their comprehension when evaluating texts they are interacting with; they determine the important parts of a text to help them focus on specific inquiries; they infer unfamiliar word and concept meaning when reading texts; and, they take everything they have understood and synthesize it into a summary of their new learning.

Increases the amount of time

Self-directed learning increases the amount of time students spend reading and writing. In order to learn more about their curiosities, students must become more proficient in comprehending and creating non-fiction texts and visual modes. As a result, authentic and purposeful literacy development occurs within an inquiry-based settings.

Freedom for Choose

Students are given the freedom to choose the who, the what, the where and the how. They can choose to work independently or with a rotating partner. They can choose to work in the classroom, a quiet room, a shared space or the library. They can choose what they want to learn about and how they want to communicate their new learning. This freedom of choice allows students to find their proximal zone of learning: physically, socially, mentally and emotionally--which promotes metacognitive awareness and self-advocacy along the way.

Exhibition of Potential

The degree of independence students exhibit increases exponentially as the year goes along. By the end of the year, the teacher's primary role is one of connector, enabler and cognitive coach. Student initiation and organizational capacity collectively grows throughout the year. The students know exactly what they are doing and how they want to accomplish it. The teacher's job is to maximize and push the learning potential in each inquiry.

Fosters a collaborative learning environment

Self-directed learning fosters a collaborative learning environment. Whether students inquire independently or in partnerships, there is a constant cross-pollination of ideas and sharing that takes place. Students engage in negotiation, compromise, feedback and evaluation, especially when learning in partnerships and small groups.

Control and Influence on Learning

In self-directed learning, the locus of control and influence shifts back to the students. They begin to have greater self-determination and freedom over their learning. As a result, there seems to be a renewed and genuine passion for coming to school and learning. Self-directed learning is students' favorite time of the day, and many wake up looking forward to this time at school.

To take greater ownership over their own learning.

Students self-advocate for what they need to learn best. For some students, it might be requesting different spaces and auditory levels to focus. For others, they might advocate for relaxing music, comfortable furniture, technological tools, building or design resources, access to facilities on campus, experts to assist them, etc. Students know that if they ask for something that will help them learn and can justify the request, the answer will almost always be 'yes.' This has allowed students to take greater ownership over their own learning.

Broaden students' abilities

Self-directed learning broadens students' abilities to communicate with one another and the world. Students use a wide variety of visual modes to share and document their learning, which helps to refine their visual design skills. As a result, students think more naturally about the purpose of their "product" and their intended audience, thereby becoming more effective modern communicators.

Students become trusted modern learners.

Students are learning how to navigate, evaluate and filter through the Internet: they use their search and retrieval skills to sift through the wealth of resources they have access to online; they evaluate their sources to identify data they can comprehend and learn from; they filter out inappropriate or unhelpful resources that could take them away from their learning path; and, they become more responsible and digitally literate learners who take a proactive stance with how they interact with and leverage online resources. Students become trusted modern learners.

Students become highly proficient.

Students become highly proficient in a range of technological applications and media. They are often initially inspired by their peers, so when one student thinks divergently and tries something new, others follow and innovate off the original. As a result, the amount of peer-to-peer upskilling in technology builds a lateral and dynamic digital learning environment. The time they spend using technology increases with self-directed learning opportunities, so there is reciprocal growth in personal and collective proficiency in these media.

Become comfortable for sharing

Students become comfortable asking for help. Whether it be asking peers for guidance on how best to seek out information, asking digital learning coaches to help troubleshoot through new apps or by reaching out to experts via social media, students are not ashamed to not know something. They see the value in leveraging whatever resources they need to help them learn, and find strength in asking for help.

promotes an environment of trial and error

Because students often try new things during self-directed learning, it promotes an environment of trial and error, failure, frustration, success and achievement. As a result, students build an intentional culture of vulnerability. A common bond is forged when everyone tries to navigate through challenging and messy learning terrain by purposefully engaging with the unknown. Due to this unspoken agreement, there is very little judgement of their peers during self-directed learning time.

Promotes creative problem-solving.

Self-directed learning promotes creative problem-solving. Students won't always have immediate access to the tools or resources they first envision, so they need to be flexible and adaptive thinkers. They become more comfortable with limitations and embrace the challenge of being resourcefully innovative, meeting their goals with what they have, and feeling a sense of pride in doing so.

Linguistic skills improve

When 20% of the classroom time is handed over to students, students have to listen to adults talk 20% less. As a result, students' linguistic skills improve, in both native and learned languages. Teachers get out of the way and listen to the students, rather than the other way around, and there is more lateral conversation because of this.

Beneficial for multilayer

Self-directed learning is beneficial to those students who have unique learning needs, such as those who might have Autism Spectrum Disorders (ASD). Students with ASD can engage deeply in an inquiry and block out all the external stimuli that may hinder them in other learning environments. They can focus on their interests for great lengths of time and allow their creativity to flourish. Also, the option for individuality in self-directed learning allows some ASD students the opportunity to go off on their own, which can balance out a social learning environment where collaborative group work is often the expected norm.

Faces Challenges

Students who struggle with maintaining their attention during other parts of the school day tend to fare better during self-directed learning. While certain students might be challenged to remain on task in other contexts, this is rarely the case in self-directed learning when the right structures and expectations are put in place at the beginning.

Lack of time-based pressure

Since there are no deadlines or due dates, students can satiate their quest for learning by spending as much time on their inquiry as they feel they need to. When students exhaust their curiosity on a given topic, they can find a new one. For some, this might mean weeks. For others, it could be months. This lack of time-based pressure is a welcome change for students growing up in a frantic and fast-paced world.

The Role of the Teacher in Self-Directed Learning

With the new paradigm of learning, University teachers have an unprecedented opportunity to redefine their roles and scale of self - directed ESP learning like never before. The role of the teacher in self-directed learning consists in cultivating self-directed learners: “The teacher shifts from recitation to provocation, from telling to asking, and from instruction to guidance, teaching students to think and find out for themselves.”

- ✓ To create favorable conditions for SD
- ✓ To- build a co-operative learning environment: To encourage students to develop SD ESPL skills by using a task based approach;
- ✓ To help the student get self motivated towards SD ESPL;
- ✓ To develop recommendations, memos, algorithms of SD ESPL organization;
- ✓ To- make an indicative list of alternative paper and virtual textbooks, audio and video courses, sites, blogs, etc
- ✓ To compile a list of possible forms of reporting on SD ESPL results.

Conclusion

None of the world's problems will have a solution until the world's individuals become thoroughly self-educated.” – Buckminster Fuller

In this paper, we have posited self-directed learning as a key 21st century skill.

Regardless of the new thrust in Singapore’s Masterplan for ICT in Education, this is a necessary skill to teach and develop in our students in order for Singapore to stay competitive and adaptive to the constantly changing global economy. The key benefits of self-directed learning lie in the types of learners it develops and the dispositions that it emphasises, such as motivated and goal-oriented learners, learners with high self-efficacy and internal locus of control, learners who are metacognitive and self-regulated (Gibbons, 2002; Northwest Regional Educational Laboratory, 1999).

Instructional approaches in schools, therefore, should be broadened to better facilitate self-directed learning. In this book, we have included examples such as blended learning, flipped classroom, game-based learning, online learning with the use of digital media. Teachers are also encouraged to extend the sites of self-directed learning when designing for such experience to take place within the sphere of their influence. The boundary of school and out-of-school literacy learning is permeable in this digital age. In this book, we argue that self-directed learning can take place in and out of school as long as the three salient features of self-directed learning are present. Although the extent of self-directed learning may not be the same in all contexts, we have provided teachers with guideposts to support their design processes when planning for a self-directed learning experience to take place among their students.

References:

1. Black, R. W. (2008). *Adolescents and online fan fiction*. New York, NY: Peter Lang.
- Black, R. W. (2009). Online fan fiction, global identities, and imagination. *Research in the Teaching of English*, 43(4), 397- 425
2. Brockett, R. G. (2002). Conceptions of self-directed learning. *Adult Education Quarterly*, 52(2), 155 -156.
3. Brockett, R.G., & Hiemstra, R. (1991). *Self-direction in adult learning: Perspectives on theory, research, and practice*. New York, NY: Routledge.
4. Candy, P. C. (1991). *Self-direction for lifelong learning: A comprehensive guide to theory and practice*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
5. Candy, P. C. (2004). Linking thinking: Self-directed learning in the digital age Commonwealth of Australia: Department of Education, Science and Training.
6. Carrington, V., & Robinson, M. (Eds.). (2009). *Digital literacies: Social Learning and Classroom Practices*. London, England: Sage.
7. Davies, J., & Merchant, G. (2009). *Web 2.0 for schools: Learning and social participation*. New York, NY: Peter Lang.
8. Dede, C. (2009). *Comparing frameworks for “21st century skills”*. Retrieved from http://www.watertown.k12.ma.us/dept/ed_tech/research/pdf/ChrisDede.pdf
9. Delwiche, A., & Henderson, J.J. (2013). *The participatory cultures handbook*. New York, NY: Routledge.
- Dewey, J. (1915). *Democracy and Education*. New York, NY: Macmillan.

Creativity And Quality Of Teacher Education In India

Dr. Sharad B. Ingawale

Asst. Professor

Karmaveer Bhaurao Patil Mahavidyalaya, Pandharpur

Abstract :-

Creativity in Teacher education is the landmark in developing various skills. It imparts knowledge and skills at an advanced level which can be useful in understanding task requiring superior knowledge provide leadership and enable a more cultured and civilized existence. Teacher educators develop the skilled teacher for our nation. So there is urgent need to enhance the teacher education quality. The quality of education always depends upon the skill of teacher and the skill of the teacher must be increased. We can enhance the quality of teaching education the develop the programs to enhance the quality of teacher education. The teaching profession in India has always been traditionally highly respected. Teachers have been held in high esteem. The teachers and academic leaders in India have a profound impact on Indian society. Teacher quality has been linked to the traditional views about the teachers in India. How ever in recent times in the age of globalization and competition the issue of quality of teachers and quality of teacher education have come to the force. Hence in order to improve the quality of the teacher education the government has been taking active steps through it various regulatory bodies the quality in the education sector has now become one of the major areas of concern for the government of India. In order achieve the out come of enhanced quality at all level of education, Indian government has been focusing its attention on the quality. Educational quality has rightly become a subject of intense interest, and Creativity because of the desire to compete and survive in a competitive globalised world.

Introduction :-

The quality of education always depends upon the skill of teacher and acquiring capacity of the students. So the power related knowledge and skill of the teacher must be increased. We can enhance the quality of teacher education and develop the programs for enhance the quality of teacher education. So teachers quality Creative thinking and strength of a teachers leadership are always seen as the greatest factor in educational success. It has been always believed that quality teaching had a measurable impact on students achievements. Therefore traditionally there has been a focus on qualifications of teachers to describe teacher quality which slowly moved towards focusing on student achievement outcomes and this was also linked to experience of teaching by teacher and developments of teacher ability to foster student learning.

The quality of Creativity as far as in education is concerned a multifaceted concept, which is concerned with how learning is organized and managed, what the content of learning is, what level of learning to be achieved, what it leads to in terms of outcomes and what goes on in the learning environment. Quality standards are crucial and the concern about quality have come to occupy highest place in all discussions. Quality teacher education entails that educational institutions deliver what they promise and that outcome delivered are of required standards. An educational institutions and its programs have to measure up to the quality standards. Hence the quality teacher education means not just relevant education but education which meets the highest standard that have been pre determined. The world becomes a global village in this era. We are the citizens of global village. So this citizens must be skillful and knowledgeable persons. The personalities of the nation must be up to date and up to time. The education plays vital role in developing the personality. So the field of education is the important dimension of human beings life. Teacher is the part and parcel aspect of education

Programms For Enhancing The Quality Of Teacher Education :-

Teacher education involves a large number of variables in teacher education programs including variations in the purpose for which individual join teacher training courses. It is an accepted fact today that it is the teacher educators who are responsible for producing quality teachers and who in term are instrumental in producing quality learning in the standards. New approach to quality education seems to focus more on certain vital aspects of education such as teaching learning among teachers trainees and courses organization or programs in teacher education. It is assertion that the way theoretical framework, practical sessions and skill development programs are organized by the teacher educators in the courses of teacher training, affects the teacher trainees development in to quality teachers.

It is today believed by most policy makers and educationists that the most effective manner of develop good teachers in a constantly changing world is to provide a well developed free teachers trainings or teacher education programs through out the career of a teacher.

Programms For Effective Teacher Education :-

The programs for effective teacher education to enhance the quality of teachers can be done through the teacher education institutions by –

- * Developing the ability to modify teaching learning approaches as a result of reflections
- * Attracting the best and brightest candidates to teaching profession.
- * Placing quality teachers in all schools.
- * Developing in the teachers all necessary skill and knowledge through ongoing professional learning.
- * Providing enough knowledge of subject matter to teach with confidence.
- * Providing knowledge and skills in a range of appropriate teaching methodologies.
- * Developing the ability to create and sustain an effective learning environment.
- * Developing a general professionalism, good moral and dedication of goals of teaching

The other areas that would require attention for improving quality of teacher educators and teacher education are as follows-

1. Providing up to date books and materials on teacher education.
2. Development of national professional standards.
3. Establish learning communities and networks among teachers.
4. Professional learning for educational leaders.
5. Staff appraisal system and the use of peer observation in school.
6. A greater transparency in the funding of teacher education.

Conclusion :-

Above discussion shows that the quality of teacher education has many dimensions. There are various objectives of teacher education. Teacher education gives unique touch to the importance of the quality teacher education.

References :-

1. Malhotra S.P. Teacher educators can only improve teacher quality. Retrived from www.aiaer.net/eJournal.
2. Rivkin S.G. Hanshek E.A. (2005) Teachers, Schools and academic achievement
3. Kothari D.S. (1966) Report of the Education commission. 1964-66 New Delhi Govt. of India.
4. Dexter S.L. Anderson R.E. (1999) Teacher views of computers as catalysts for change in their teaching practice.
5. Liston D. Bork H. (2008) The Teacher Educators role in enhancing teacher quality. Journal of teacher education 59,2,111-115
6. <http://www.umn.edu/ohr/teachlearn/resources/peer/index.html>

New Trends in Learning and Teaching

Prof. Anil Kisan Karwar

Assistant Professor, S.S.B.College of Education, Shrirampur Dist. Ahmednagar

Introduction

Education having to be skill based but which it will not fulfill its purpose. We need to stress on computational thinking. It is going to be useful for young persons and adults who believe in being lifelong learners. There has been a realization that traditional approaches in teaching learning process in higher education. There are many different learning teaching new trends i.e. critical thinking, practical application, live case study, online study, self learning, group study, creative education, meeting for individual learning, activity centered and others.

We must accepted Challenges in Education for teaching learning process and also accepted major trends for online teaching and learning.

For change our Nation or built it we accept all changes in 21st century

Our Education is student centered process. So we / Teacher must give new knowledge to theme. RTE ACT 2009, many national educational polices must work for student. So teacher must studied teaching learning process and its important elements.

On the last decade, the traditional teaching and learning methods and current instructional systems have come under increased scrutiny. The search for more effective alternatives has been accompanied by intense research and evaluation efforts. An enormous number of books and articles, several new journals and international and national conferences and professional associations are now specifically devoted to instructional concerns.

What is Trend?

1. A trend is a change or development towards something new or different.
2. A pattern of gradual change in a condition, output or process or an average or general tendency of a series of data points to move in a certain, direction, over time, represented by a line or curve on a graph.

What is learning?

1. 'The process of gaining knowledge and expertise.'- *Malcolm Knowles*
2. Measurable and relatively permanent change in behavior through experience, instruction, or study is called learning.

What is teaching?

In education, teaching is the concerted sharing of knowledge and experience, which is usually organized within a discipline and, more generally, the provision of stimulus to the psychological and intellectual growth of a person by another person.

Oldest Methods

1. Good Teaching
2. Individual Learning
3. Subject oriented

Challenges in Education

1. Low quality output
2. Compition
3. Mental Stress

New Trends for Learning and Teaching-

1. Opportunities to develop programs for Career & Technical Education e.g. health, automotive.
2. Critical Thinking-Teacher must critical thinking about student and their progress.
3. Practical Application-Teacher will teach and will gave stress on practical knowledge, application.
4. Live Case Study- Teacher study each student, their problems, i.e. case study
5. Online Study- Teacher study learning, teaching process with help or use of new trends i.e. online study
6. Self Learning- Teacher will give motivation to student for self learning. Student also studied with self learning habit.
7. Group Study- Teacher will give homework, assignment by group study. This study habit is discussion, interaction method.
8. Creative Education- Teacher will give creative education or teaching to student for learning.
9. Meeting for individual learning- Student must studied self learning, discussion, self problems.
10. Activity Centered- Teacher will give activity based education or teaching to student for learning. Teachers teaching method will be full of action and student centered.
11. Blended Learning- Blended learning is should 'blend' online media with the traditional classroom set up. This is also known as technology mediated learning, or hybrid learning, as it combines the two

- attributes. These online materials can include lectures, videos, and online textbooks for students to access in the lesson and outside of school for homework or revision.
12. Active Learning Classrooms Active learning classrooms motivate schools to step away from the habitual classroom design. This doesn't need to cost the world to design, create, or run, and it doesn't even need to be technologically rich to be a success.
  13. Trends outside the Learning Environment- There are trends for learning and known about environment.
  14. Collaborative approaches to the construction of knowledge/building communities of practice. From the early days of online learning, there was an emphasis on enabling students to construct knowledge through questioning, discussion, sharing of perspectives and sources, analysis of resources from multiple sources, and instructor feedback.
  15. Use of multimedia and open educational resources for learning and teaching process. Teacher must use multimedia to understand new subjects, themes.
  16. Increased student control, choice, and independence in the process of teaching and learning process. Students can now access content, free of charge, from multiple sources via the Internet. They can choose alternative interpretations, areas of interest, and even sources of accreditation.
  17. Anywhere, anytime, any size learning- Student must have learn anywhere and anytime.
  18. New forms of assessment-Teacher must use new forms of assessment and evaluation.
  19. Self-directed and non-formal online learning-This is also new trends for gain new knowledge. Activities, skills etc while a minority of students may be fully capable of managing their own learning and have a long history of self-directed and non-formal learning in adult education, recent developments
  20. Social and Emotional Learning - Both classrooms and workplaces are diverse with people from different backgrounds and cultures, giving strong reason to develop prosocial behaviors in children.
  21. Major Trends for online teaching and learning -Individual Change , Disruptive Technologies, New Teaching Paradigms, Student Learning Assessment, Individual Policies.

Conclusion

The education sector in India has seen several trends that helped the sector to improve the processes and to bring its standard at the global level. The youth hold the key to the future, and with India being the second most populous country in the world. Teacher must use new trends like Critical Thinking, Practical Application, Live Case Study, Online Study, Self Learning, and Group Study, Creative Education, Activity Centered, Blended Learning, Active Learning Classrooms , Collaborative approaches, Use of multimedia ,Social and Emotional Learning, Self-directed and non-formal online learning, New forms of assessment etc.

References

1. <https://education.cu-portland.edu>
2. <https://link.springer.com/article>
3. <http://www.progressiveteacher.in>
4. <https://www.google.com>
5. <https://onlinelearning.commons.gc.cuny.edu>
6. <https://teachonline.ca>
7. <https://digitallearning.eletsonline.com>
8. Kothari, G.R. (1997), '*Research Methodology, Method and Techniques*', Mumbai, Vishwa Prakashan.
9. Kisha, Ramnath N. (2007), '*Global Trends in Teacher Education*', New Delhi: APH Publishing.
10. Shri Ramesh (200) Panase, '*Constructivism*'.

Information Literacy Program in Higher Education Institutions**Chandrashekhar T. Khairnar**

Librarian,

Radhabai Kale Mahila Mahavidyalaya, Ahmednagar 414001

Abstract:

In higher education, there is a need for taking initiatives for developing, promoting Information Literacy in education and training programmes. For this Information Literacy activity is carried out through upgrading and developing with Library infrastructure. In academic institutions, more focus is given on promotion and implementation of the IL approach. The libraries and information centers are the prime platforms of accessing the ever growing information.

Keyword: Information Literacy, Higher Education, Libraries

Introduction:

Each activity and programmes incorporated with ICT that covers wide range of benefits and effects. Therefore, there is an explosion of information in print and electronic resources. Here we talk about IL which is the most effective tool used in libraries and information centers. In terms of academic institutions, three elements are extensively involved i.e. Librarians, Students, and Teaching faculties.

The users are becoming more habitual with library system through use of extensive availability of scholarly resources in various formats. It is necessary from top to bottom level; that users must have certain specific information seeking skills, which requires training, orientation, and workshop etc.

Definition of Information Literacy:

1. American Library Association defines¹ as "Information literacy is a set of abilities requiring individuals to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information".
2. Harrods' Librarians' Glossary defines² as "The ability to identify, locate, evaluate, organize and use information – particularly from electronic sources – to address an issue or solve a problem, whether for personal, social, cultural or business purposes also to communicate such information to others. It is seen as a basic human right; an essential component in the acquisition of life-long learning; a means to help in the eradication of inequality of access to information and the encouragement of tolerance."

Higher Education:

Higher Education plays an important role in country overall development. The role of Higher Education such as Colleges and Universities in the present time is to provide quality based education in the field of education and research etc. to empower youth for self sustenance.

Information Literacy and Higher Education:

Many remarkable changes can be seen in the education system of our country. The fundamental driving forces contributing to the change in higher education are³ (Gaddagimath, 2006):

Societal Needs: Higher education has undergone many transitions like from student to the learner, from faculty-centric to learner-centric, from teaching to the design and management of learning experiences and eventually from the Synchronous, classroom-based instruction to asynchronous computer-based learning.

Technology Driven: Rapid advances in ICT have influenced every sphere of life, and it has immensely affected the education system also. Nowadays delivering educational services to anyone, anytime, anyplace is possible with different technologies. Students demands, "Plug and Play" experiences and Plunge in and learn through participation and experimentation. Therefore teachers should act more like a consultant or a coach to motivate, inspire, and manage an active learning process.

Emerging Research Area: In the present time research is not confined to one discipline only rather its domain is extended to interdisciplinary, multidisciplinary, cross-disciplinary and extra-disciplinary research also.

Focus on Library: In higher learning institutions and research, the library has been given due importance as it is one of the intellectual focal points. Preservation and dissemination of knowledge is one of the important functions of the academic libraries which are available in many forms (text, image, sound etc.) and can be distributed and shared worldwide through networks.

Information Literacy activity in the Academic Library:

In a regular way, the librarians are arranging IL programmes for users. That is useful for attracting users towards the library. This way they know it properly and friendly. It reduces the distance, anxiety of users about the library.

- Know your Library system
- Accessing Print resources (rare books, encyclopedias, bound volumes)
- Library Tour (actual and virtual)
- E-Resource Orientation Programs
- Online Searching Techniques
- Open Access Resource Orientation Programs
- Hands-on Trainings Workshop on E-Resources and Bibliographical Citations
- Instructions for Bibliographic Citations Exposure to Copyright and Plagiarism
- Use of online citation tools
- Use of library OPAC
- To search and authenticate online information

This is mentioned in the above initiatives for IL through the library. It has also a wide platform for organizing the programme. e.g. Ethics for Information usage, accessing research supported software's, accessing scholarly databases.

Information Literacy Cycle⁶:

Conclusion:

At the same time education system will have to regulate and change according to the current national needs for LIS Professionals. The library and information professionals must be equipped with the relevant skills and knowledge required by the industry. Library users have the skills and knowledge on how to locate, retrieve, evaluate and use of information.

Reference:

1. American Library Association Presidential Committee on Information Literacy. Final Report. Washington, DC, 1989.
2. Prytherch, R. J. (2005). Harrods' Librarians' Glossary, Ashgate, Hampshire, pp. 351.
3. Gaddagimath, R. B. (2006). User information literacy and training in academic libraries. Proceeding of National Seminar on Best Practices in Library and Information Services. Bangalore: Bangalore University Library, pp. 297-306.
4. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/120461/8/08_chapter%203.pdf accessed on 22nd February, 2019.
5. Bapte, V. D. (2019). Information literacy instruction: Determining the place of library professionals. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, 39 (1), doi:10.14429/djlit.39.1.13676.
6. <https://libguides.gcsu.edu/c.php?g=5115&p=20064> accessed on 22nd February, 2019

Study Of Value Inculcation Through Pedagogy Of English

Dr. Mahadeo Vishnu Mate

Asst. Prof., College of Education, Barshi

Abstract

Value Inculcation is an important aspect for the comprehensive development of a student. It includes mental, emotional and social aspects. It is the core part of human being. It is a best platform for stimulating life oriented activities among students. It is an important way to establish a moral life among the world of students. It makes a pious, perfect and truthful student forever. The main objective of the very education is to build character among students. Education is a powerful tool of social change. It is the responsibility to impart learning and cultivation of value through education. It serves as a dynamic source of individual change. It has provided easy access to the world's best citizen in human life. The field of teacher education is not an exception to it. The present study is carried out the Study of Value Inculcation through Pedagogy of English among student-teachers in teacher education. It is carried out among 18 student-teachers of B.Ed. course. Study of Value Inculcation through Pedagogy of English is the research topic for discussion. The revealed findings are applicable for the student- teachers, teacher- educators, curriculum planners and education policy makers.

Key Words- Value Inculcation, Pedagogy of English Teacher Education, Student-Teachers

Introduction

Value Inculcation is one of the most essential activities of personality development. The successful career occurs through value Inculcation. It requires well-designed and implemented programme. Value Inculcation is a new approach to achieve it. Value Inculcation is based on a practical view of human life. Value Inculcation emphasizes on the presentation of moral life in student-teacher. It involves accurate use of Value Inculcation. It helps to achieve a practical mastery of Value Inculcation. It focuses on to be able to respond quickly and accurately in day to day life. The objective of the Value Inculcation is to improve the learner's moral and character competence. It helps to provide productive proficiency among student-teachers. It helps to prepare student-teachers for different situations they may encounter in daily life. These activities will provide student-teachers with more exposure to the value culture. It helps to build a global citizen. It helps to shape the future of student-teacher life. Family is the first school to nurture value inculcation. It teaches students the basic Value Inculcation skills needed to succeed in the 21st century. It serves a mission to prepare for success in future. Value Inculcation is rooted in Indian philosophy. It helps us to keep pace with the explosion of knowledge and technological advancement. It is the window which opens up the vast prospect of Value Inculcation for the student-teachers. The present study is carried out the Study of Value Inculcation through Pedagogy of English for B.Ed. student-teachers in teacher education The study provides a best platform for B.Ed. Study to make aware of Value Inculcation.

Objectives of the Study

- 1) To design the programme on Value Inculcation through Pedagogy of English for B.Ed. student-teachers in teacher education.
- 2) To implement the programme of Value Inculcation through Pedagogy of English for B.Ed. student-teachers in teacher education
- 3) To suggest recommendations regarding Value Inculcation through Pedagogy of English for B.Ed. student-teachers in teacher education.

Hypotheses of the Study

A) Research Hypotheses

- 1) The Value Inculcation competence is important for B.Ed. student- teachers.
- 2) The Value Inculcation English is more useful for B.Ed. student-teachers.

B) Null Hypotheses

- 1) There is no significant difference in the achievement of the B.Ed. class student-teachers through the various activities designed in programme for Value Inculcation through Pedagogy of English.
- 2) There is no significant difference in the achievement of the B.Ed.class student-teachers through conventional method and designed programme Value Inculcation through Pedagogy of English.

Delimitations of the Study

The present study was delimited in the following respects -

- Area - Barshi Town
- Grade - Marathi medium B.Ed. student-teachers
- Discipline - Teacher Education

Sample - 18 B.Ed.student-teachers
Content - Value Inculcation

Procedure of the Study

The research methodology, sampling, tools, procedure and statistical analysis of the present study were as follows.

The Experimental research method was adopted in the present study. It was based on the Post-test Equivalent Group Design. The independent variable and the dependent variable were respectively the Value Inculcation and the achievement of the student-teachers in terms of scores. Sex-difference, socio-economic status, intelligence, college atmosphere etc. were the extraneous variables. One Marathi medium teacher education institution in Barshi town was selected. Total 18 student-teachers were selected randomly. Thus, two groups of student-teachers from a Marathi medium teacher education institution constituted the sample for the study. The achievement test was developed by the investigator himself, and was taken for the study. The two groups of the study were called as control group and experimental group. The control group was taught through conventional method for developing Value Inculcation to B.Ed. class student-teachers. The conventional method used in the study was Lecture method. The experimental group was taught through the various activities regarding daily life for developing Value Inculcation to B.Ed. class student-teachers. The activities used regarding Value Inculcation in the study were such as Introducing Values, Types, and Sources, Talking on various Values, Orientation of Values, and Activities of Value Inculcation. The program was conducted for a month with proper planning. There were four periods distributed in a week. Total 16 periods were conducted. Each activity has six periods for theory and practice. The seven activities regarding Value Inculcation as above mentioned were conducted in 16 periods. Both groups were treated as per the planning. The lessons planning were prepared by the investigator according to conventional method and experimental method for developing Value Inculcation to B.Ed. class student-teachers. The lessons were limited to only select activities of Value Inculcation to B.Ed. class student-teachers. Then, the achievement test was administered to the both groups. The achievement was assessed by certain criteria behavior, opinions, interactions, examples and overall impression. The achievement test was prepared for 20 marks having ten marks for each activity. The scores obtained of that post-test stage were recorded. Responses of each student-teacher to achievement test were measures using the key prepared for the purpose. These scores were then tabulated and statistical analysis was done for further calculations in order to locate the significance of difference for which T-test was used. The major findings and recommendations are stated with the help of interpretation and analysis of data.

Group	No. of Students	Mean	SD	D-means	T-value
Control Group	09	7.36	2.1	8.4	8.23
Experimental Group	09	15.7	2.49		

The above table states that the difference between the means of total B.Ed. class student-teachers from control and experimental in post test scores were 8.4. It means that total B.Ed. class student-teachers from experimental group differ in their achievement as compared to total B.Ed. class student-teachers from the control group in the post test.

Findings of the Study

There is significant difference in the achievement of B.Ed. class student-teachers through the various activities designed in programme for developing Value Inculcation. There is significant difference in the achievement of the B.Ed. class student-teachers through conventional method and designed programme for developing Value Inculcation. So the both No.1 and No. 2 null-hypotheses were rejected.

The findings of the study were as follows.

- 1) The achievement of scores in B.Ed. class student-teachers were more in experimental group than control group.
- 2) The well-designed programme became more helpful to create expected and desirable class environment for developing Value Inculcation to B.Ed. class student-teachers.
- 3) The Value Inculcation became more helpful to develop value based competence among B.Ed. class student-teachers.
- 4) The Value Inculcation became interesting for B.Ed. class student-teachers to develop moral and character building for human life.

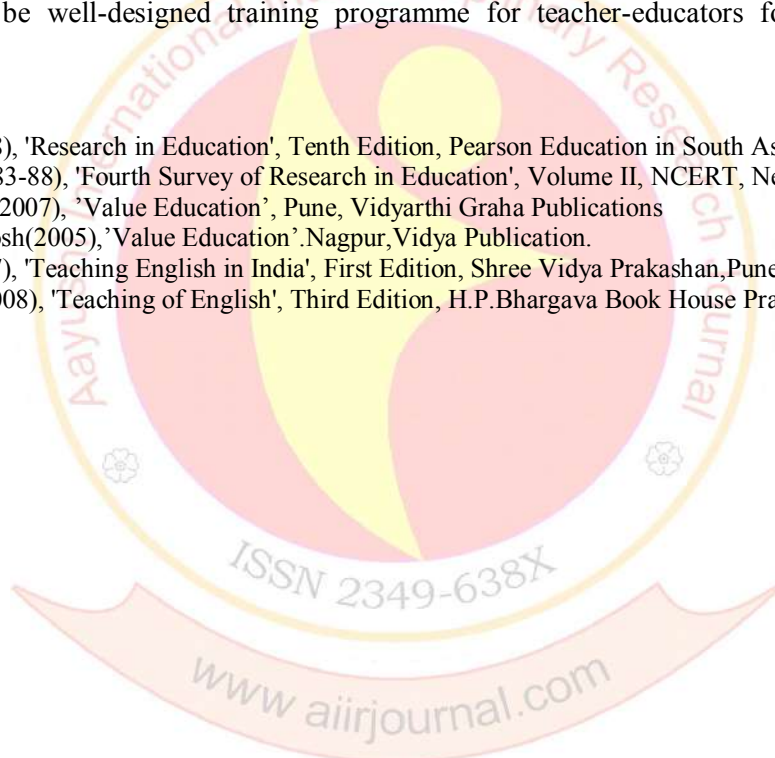
- 5) The well-designed programme based on various activities in daily life became helpful to maintain interactive role for developing Value Inculcation.
- 6) The Value Inculcation became more helpful to develop social awareness among B.Ed. student-teachers.
- 7) The Value Inculcation became more helpful to respond quickly and accurately in day to day life for B.Ed. class student-teachers.

Recommendations

- 1) The teacher-educator of Pedagogy of English should try to conduct orientation course on Value Inculcation for B.Ed. class student-teachers.
- 2) The teacher-educator of Value Inculcation should try to create desirable learning environment for developing Value Inculcation for B.Ed. class student-teachers.
- 3) The teacher-educator should be informal and friendly.
- 4) The teacher-educator of Pedagogy of English should try to focus on Value Inculcation including behavior, opinions, interactions, examples and overall impression
- 5) The teacher-educator of Pedagogy of English should try to develop lesson plans according to the needs and expectations for Value Inculcation of B.Ed. class student-teachers.
- 6) There should be well-designed training programme for teacher-educators for developing Value Inculcation.

References

- 1) Best J. W. (2008), 'Research in Education', Tenth Edition, Pearson Education in South Asia.
- 2) Buch M. B. (1983-88), 'Fourth Survey of Research in Education', Volume II, NCERT, New Delhi.
- 3) Virkar Pratibha(2007), 'Value Education', Pune, Vidyarthi Graha Publications
- 4) Mulawkar Santosh(2005), 'Value Education'.Nagpur,Vidya Publication.
- 5) Saraf R.S. (1987), 'Teaching English in India', First Edition, Shree Vidya Prakashan,Pune.
- 6) Govil Punita (2008), 'Teaching of English', Third Edition, H.P.Bhargava Book House Prakashan, Agra.

Roll of ICT In Teacher Education

Shri. Mhatardeo Nimbraj Mhaske

Research Student, Dr. B.A.M.U. Aurangabad.

Abstract :-

ICT defined as information and communication technology (ICT) the hardware and software that enables data to be digitally processed, stored and communicated. ICT can be used to access, process, manage, and present information model and control events, construct, new construct new understanding and communicate with other. In the context of learning process. ICT may be referred as a necessary tool for any student who desires further learning shortly after the internet explosion of the 1990s. ICT was immediately integrated into educational field. Even though symbolized advancement in human knowledge was seen as a setback by many educational field. Even though symbolized advancement in human knowledge was seen as a setback by many educator and instructors at the university, there are many advantages of using ICT as a tool for teaching and learning. The advantages such as ICT can be used at anytime, anywhere, access t remote learning restores and it help to prepare individual for the work place.

Information And communication Technology :-

It was limited only to the textual mode of transmission of information with ease and fast. But the information not only in textual form but in audio, video or any other medias is also to be transmitted to the users. Thus, the ICT=IT+ other media. It has opened new avenues like, online learning, e-learning, virtual university, e-coaching, e-education, e-journal etc. Third Generation mobiles are also part of ICT. Mobile is being used in importing information fast and cost effective. It provides e-mail facility also one can access it anywhere. It will be cost effective, the ICT brings more rich material in the classrooms and libraries for the learner to use maximum senses to get ther information. It has broken the monotony and provided variety in the teaching- learning-situation the ICT being latest, it can be used both at school and higher education in the following areas :-

- Teaching
- Diagnostic testing
- Remedial teaching
- Evaluation
- Psychological testing
- Development of Reasoning & thinking
- Online Tutoring
- Development of Reasoning & thinking.
- Instructional material Development.

ICT's help expand access to education. The ICT being, latest, it can be used both at school and higher education levels in the following areas . Teaching Diagnostic Testing Remedial Teaching Evaluation psychological Testing Development of virtual laboratory, online tutoring development of Reasoning of Thinking instructional material Development ICT to improve student learning ICT should be utilized selectively within the leaching cantered and should fowls upon improving students. "Understanding of enthusiasm The prime goal must reside with effective teaching and learning with ICT contributing to such a dynamic process. If learning materials are designed around technologies, the student should be motivated by opportunities.

Roll of ICT in Teacher Education :-

ICT's are one of the major contemporary factors shaping the global economy and producing rapid changes in society. They have fundamentally changed the way people learn, communicate, and do business. They can transform the nature of education – where and how learning takes place and the roles of students and teachers in the learning process.

Education faces a number of problems. These problems include the shortage of qualified teachers, very large student populations, high drop-out rates of these negative aspects result in poor delivery of education. The education crisis is worsened by the devastating effects of the HIV/AIDS pandemic, increasing poverty, a brain drain in the teaching community, budgetary constraints, poor communication in and inadequate infrastructure.

While societies undergo rapid changes as a result of increased access to information, the majority of the school-going youth continue to undergo traditional rote learning. Very little is done to take advantage of

the wealth of information to build knowledge. Is one of the essential literacy skills vital for the workforce in the 21st century, it is often overlooked in current educational partcles.

In order to function in the new world economy students and their teachers have to learn to navigate large amounts of information, to analyze and make accomplish, and to master new knowledge and to accomplish complex tasks collaboratively, Overloaded with information, one key outcome of any learning experience should be for learners to critically challenge the material collected in order to decide whether it can be considered useful input in any educational activity. This is the basis for the construction of knowledge. The used of ICT's as part of the learning process can be subdivided into three different forms: as object, aspect, or medium (polmp, ten Brummelhuis, & Pelgrum, 1997).

- As object, one refers to learning about ICT's as specific courses such as 'computer education' Learners familiarizes themselves with hardware and software including packages such as Microsoft word, Microsoft Excel, and others. The aim is computer literacy.
- AS aspect, one refers to applications of ICTs in education similar to what it is in industry. The use of ICT's in education, such as in computer-aided design and computer-aided manufacturing are examples.
- ICT's are considered as a medium whenever they are use to support teaching and learning.

Technology is not new to education. However, contemporary computer technologies, such as the Internet, allow new types of teaching and learning experiences to flourish Many new technologies are interactive, making it easier to create environments in which students can learn by doing, receive feedback, and continually fringe their understanding and build new knowledge In the educations sector, curriculum review efforts are geared towards modernization, including the incorporation of important ICT components. However, even the reviewed curricula tend to treat ICT as a subject rather than as an application tool that can be used in all other subjects, in teaching and learning. Very recent discourse indicates that future curriculum reviews may consider a fully fledged ICT mainstreaming process.

Teacher Education institutions and programmers have the critical role to provide the necessary leadership in adapting preserves and in-service teacher education to deal with the current demands of society and economy. Thy need to model the new pedagogies and tools for learning with the aim of enhancing the teaching-learning process. Moreover, teacher education institutions and programmers must also give guidance's in determining how the new technologies can best be used in the contort of culture needs and economic conditions of their country. The case study reported below has tried to do just that.

Conclusion :-

ICT's in education are not transformative on their own transformation requires teachers who can use technology to improve student learning. The Professional development of teacher education in the area of ICT interment is use of technology I their own classes. It with not be possible to prepare a new generation of teachers who effectively use the new tools for teaching and learning.

Reference :-

1. Information communication Technology Dr. Kishor Chavan Insight publication, Nashik, first edition-feb 2006.
2. Teacher Education, Dr. N.Venkantaiah, A.P.H. publishing Corporation, 2009.
3. Alexander Aristovrik. The impact of ICT on educational performance and it's efficiency selected EU and OECD countries; July 2012(2)
4. www.e-learning.com

Innovative practices Theories of Learning and Instructional Design

Assist.Prof. Nutan Krishnarao Nangare

The term learning denotes the acquisition of knowledge, skills and attitudes to do something. Generally speaking there are two important statements about learning and instruction One learns by doing something

One learns by pursuing an instructional goal:

Domains of Learning

Cognitive Domain- Measures the knowledge acquired Affective Domain -Demonstrates the desired feelings and attitudes Psychomotor Domain- Relates to skill development through practice sessions/ training

What is Instructional Design?

- Thorough pre-planning of delivery of instruction in a proper sequence of events is known as instructional design. As you know the literal meaning of instruction is a set of events that facilitate creative pattern. The purpose of instructional design is to plan and create situations that enhance learning opportunity of individual learners Description of the target group.
- - Programme/course specifications (syllabus)
- - Selection of the media to be utilized
- - Design of the courses/lessons (units)
- - Specification of objectives
- - Development of test items
- - Development of draft lessons
- - Pre-testing of the materials
- - Revision of the materials before their launch

Theories of Learning

Behaviourism: Based on observable changes in behaviour. Behaviourism focuses on a new behavioural pattern being repeated until it becomes automatic.

Cognitivism: Based on the thought process behind behaviour. Changes in behaviour are observed, and used as indicators as to what is happening inside the learner's mind.

Constructivism: Based on the premise that we all construct our own perspective of the world, through individual experiences and Schema. Constructivism focuses on preparing the learner to problem solve in ambiguous situations.

Experiential Learning: Based on the fact that adults use the experience to create and construct their knowledge through observation, reflection, generalization, and testing.

Behaviourism:

- Learning happens when a correct response is demonstrated following the presentation of a specific environmental stimulus
- Learning can be detected by observing an organism over a period of time
- Emphasis is on observable and measurable behaviours Instruction is to elicit the desired response from the learner who is presented with a stimulus
- Instruction utilizes consequences and reinforcement of learned behaviour
- Learner must know how to execute the proper response as well as the conditions under which the response is made

Cognitivism:

- Learning is change of knowledge state
- Learner is viewed as an active participant in the learning process
- Focus is on how learners remember, retrieve and store information in memory
- Examine the mental structure and processes related to learning
- The outcome of learning is not only dependent on what the teacher presents but also on what the learner does to process this information
- Focus of instruction is to create learning or change by encouraging the learner to use appropriate learning strategies

- Teachers/designers are responsible for assisting learners in organizing information in an optimal way so that it can be readily assimilated

Constructivism:

- Learners build personal interpretation of the world based on experiences and interactions
- Knowledge is embedded in the context in which it is used (meaningful realistic settings)
- Believe that there are many ways (multiple perspectives) of structuring the world and its entities
- Instruction is a process of supporting knowledge construction rather than communicating knowledge
- Engage learners in the actual use of the tools in real world situations .Learning activities should be authentic and should centred around the “problem” as perceived the learners

Impact of Theories of Learning on Instructional Design

Behaviourism - Programmed instruction teaching machines. Matter in small steps Learning objectives Activities, SAQs, Assignments

Cognitivism:-Sequencing of content. Structuring of knowledge. Motivating experience Problem oriented learning

Constructivism:-Learner profile based objectives.Learner centered approach.Questioning, critical analysis, application and reflection

Design for Instructional Events

- Gaining attention – Show a variety of examples related to the issues to be covered
- Informing learners of the objectives – Specify the objectives
- Stimulating recall of prior learning – review introductions, summaries and issues covered Presenting the stimulus - Adopt a framework for learning/understanding
- Providing learning guidance – Show case studies and best practices
- Eliciting performance- Outputs based on issues learnt
- Providing feedback – Check all examples are correct/incorrect
- Assessing performance – Provide self-assessment questions, including scores and remedies
- Enhancing retention and transfer – Show examples and statements and ask learners to identify issues learnt

Summary

The objective of instructional design is to ensure that the distance learner learns and acquires the necessary knowledge and skills, and to enhance his/ her performance in his/ her own world as a student and ultimately in the world of work. That learning theory is the essential ingredient in instructional design. There is no single theory which instructional designers keep in mind while designing the instructional strategies and content. Behavioural approach can effectively facilitate mastery of contents; Cognitive strategies are useful in teaching problem solving; Constructivist strategies are suited for dealing with ill defined problems.

References-

1. Dr.Vanaja m.-Element of educational technology
2. Mangal s.k.-Essential of educational technolog
3. Wikispace.com

Library Services for User with Special Needs in Knowledge Center

Prof. Narayan H. Mengal

Librarian

Swami Sahajanand Bharati College of Education, Shrirampur

Abstract

The Academic library is a strong and vocal proponent of increased information access for user with disabilities. With the discipline's longstanding interest in the subject of library services to user with disabilities, questions arise about how the library profession perceives the phenomenon. How is library and information science (LIS), as a discipline, conceptualizing disability and accessibility? A content analysis of the LIS literature was conducted to examine this question. The literature provides a fertile ground for study as it reflects the profession's approaches to, and perceptions of, a topic. This research identifies the major issues and trends in the research about accessibility and disability in the LIS literature throughout a last 10-year period. The overall environment emphasizes technology more than attitudinal aspects associated with disabilities.

Keywords: Academic Library, Disabled User, Special Needs

Introduction

In many countries all over the world, access for patrons with disabilities to use libraries is not yet available or even expected. In order to provide equal opportunities for all library users, it is necessary to look with the eyes of these patron groups at the physical condition of library buildings, as well as library services and programs

All library materials should ideally be accessible for all customers. There are various ways to achieve this goal. Academic Libraries should acquire talking books, video/DVD books with subtitles and/or sign language, Braille books, accessible e-books, easy-to-read books or other non-print materials. Academic Library staff should know how to borrow such materials from other libraries, including the National Library for the Blind.

Physical Access for user with different kinds of disabilities

Every user should be able to use the academic libraries of a country. The surroundings of the library, the entrance, restrooms, stairs, elevators and special rooms should be accessible for persons with different kinds of disabilities. A person in a wheelchair should be able to reach all departments, a visually impaired person should be able to walk with a cane or a guide dog and find his/her way without bumping into obstacles. A deaf person should be able to communicate with library staff. A person with an intellectual impairment should be able to easily find books and other materials.

Outside the library

People with disabilities should be able to arrive at the site, approach the library building and enter the building easily and safely. If the main entrance cannot be made accessible, a secondary accessible entrance should be provided, equipped with automatic door opener, a ramp, and a telephone.

- Sufficient parking spaces Parking close to the library entrance
- Clear and easy to read signposting
- Unobstructed and well lighted access paths to the entrance
- Smooth and non-slip surface at the entrance
- Railings at both sides of ramp

Getting into the library

A person in a wheelchair or using crutches or a walker should be able to enter through the door and pass through security check points. A blind person with a cane or a guide dog should also be able to enter without encountering obstacles.

- Sufficient space in front of the door to allow a wheelchair to turn around
- Entrance door wide enough to allow a wheelchair to enter
- No doorsteps -- for easy wheelchair access
- Glass doors marked to warn visually impaired persons
- Stairs and steps marked with a contrasting color
- Pictogram signs leading to elevators
- Well lighted elevators with buttons and signs in Braille and synthetic speech

Separate department for user with disabilities in knowledge center

Patrons with reading disabilities need special attention when they visit the library. The library staff should be knowledgeable about various disabilities and how to serve patrons with these disabilities. Materials specifically produced for persons with reading disabilities should be easy to find. These materials may include talking books, easy-to-read books, Braille books and large print books, which in some countries are commercially produced and in other countries produced by the Library for the Blind.

- A centrally located department with talking books and other materials for persons with reading disabilities
- Clear signs
- Comfortable seating area with bright reading light
- A tape recorder, CD player, Digital Audio Information System
- Magnifying glass, illuminated magnifier, electronic reader

How to provide information to patrons with disabilities

The library should offer guided tours of the academic library for both individuals and groups of persons with special needs. Many of these patrons may have difficulties reading information about the academic library. Information about access, services, materials, and programs should therefore be available in the alternative formats listed below (select the audio formats that are commonly used by patrons with disabilities in your country):

A. Services for Blind or Physically Disabled User

There is a variety of free academic library services available for user who is blind or physically disabled. Academic Library must offer Braille and talking book services free of charge to any user who is unable to read because of limited vision, who is physically unable to hold a book or turn a page, or who has been certified by a physician as having a reading disability due to an organic dysfunction.

B. For deaf or hearing impaired persons:

Helping your hearing-impaired user to read and use the library can be very beneficial and challenging at the same time. Check with your academic library to find out which special services for hearing-impaired user are available. Many libraries have staff members who use sign language or who are trained to work with individuals who are hearing-impaired.

- Easy-to-read text for patrons who were born deaf or became deaf before acquiring language skills

C. For persons with reading difficulties

- Information written in an easy-to-read text
- Information on audio/video tape, CD/DVD, or in Daisy format
- Information on the library's accessible website

D. For persons with physical disabilities

- Information on audio/video tape or on CD/DVD or in DAISY format
- Information on accessible website

E. For cognitively disabled persons

- Information in an easy-to-read format
- Information on audio/video tape, CD/DVD, or in DAISY format
- Information on the library's accessible website

Access to reading materials and services

A. The physical space

1) Clear and easy-to-read signs with pictograms, 2) Shelves reachable from a wheelchair, 3) Reading and computer tables of varying heights throughout the library, 4) Chairs with sturdy armrests, 5) Unobstructed aisles between bookcases, 6) Visible and audible fire alarm, 7) Staff trained to assist patrons in case of emergency

B. Circulation desk

1) Adjustable desk, 2) Induction loop system for hearing impaired persons, 3) Chairs for elderly and disabled customers, 4) Accessible self-service circulation stations

C. Reference/information desk

1) Adjustable desk, 2) Organized "queue system" in the waiting area, 3) Chairs suitable for elderly and disabled patrons, 4) Induction loop system for hearing impaired persons

D. Media Formats

The following section lists material formats useful for persons with disabilities:

a) Special media formats for persons with disabilities, b) Talking books, talking newspapers, and talking periodicals, c) Large print books, d) Easy-to-read books, e) Braille books, f) Video/DVD books with subtitles and/or sign language, g) E-books, h) Tactile picture books

Conclusion

All parts of the academic library should be accessible. The space should be logically arranged with clear signs and a floor plan posted close to the entrance. Service desks should be located close to the entrance. Wheelchairs should be able to move around inside the whole academic library. There should be a lift for wheelchairs or a ramp, if the academic library has more than one level. There should be no doorsteps and all doors should have automatic openers. Ideally, shelves should be reachable from a wheelchair. A certain number of tables and computer workstations should be adapted for persons in wheelchairs. There should be at least one toilet for disabled persons.

References

1. "Helping Your Child Use the Library." Kathryn Perkinson. U.S. Department of Education Archives, Office of Educational Research and Improvement. First published in 1989, revised in 1993.
2. Birgitta Irvall and Gyda Skat Nielsen (2005)Access to libraries for persons with disabilities –CHECKLIST (International Federation of Library Associations and Institutions IFLA Professional Reports) No.89
3. Bror Tronbacke, Guidelines for Easy-to-Read Materials (IFLA Professional Report # 54, 1997) <http://www.ifla.org>

Perspectives On Qualitative Research

Dr. Ramdas Kisan Nannar

Assistant Professor

S.S.B. College of Education Shrirampur Dist. Ahmednagar

Absrtact-

The present article aims to highlight a better understanding Meaning of Qualitative research, Goals and Objectives of Qualitative Researchers, Approaches to qualitative research and Techniques for Analyzing Qualitative Data. The aim of the present paper is to provide the reader with an overview of relevant theoretical perspectives on Qualitative research. The phenomenon of Qualitative research is investigated by reviewing the (early) literature and an attempt is made to extrapolate the concept of Qualitative research. Hence, the present paper entails a theoretical discussion of issues in Qualitative research.

Introduction-

In the early 1900s, some researchers rejected positivism, the theoretical idea that there is an objective world about which we can gather data and "verify" this data through empiricism. These researchers embraced a qualitative research paradigm, attempting to make qualitative research as "rigorous" as quantitative research and creating myriad methods for qualitative research. In the 1970s and 1980s, the increasing ubiquity of computers aided in qualitative analyses, several journals with a qualitative focus emerged, and post positivism gained recognition in the academy. In the late 1980s, questions of identity emerged, including issues of race, class, and gender, leading to research and writing becoming more reflexive. Throughout the 1990s, the concept of a passive observer/researcher was rejected, and qualitative research became more participatory and activist-oriented. Also, during this time, researchers began to use mixed-method approaches, indicating a shift in thinking of qualitative and quantitative methods as intrinsically incompatible. However, this history is not apolitical, as this has ushered in a politics of "evidence" and what can count as "scientific" research in scholarship, a current, ongoing debate in the academy

Meaning Of Qualitative Research-

Qualitative research is a method of inquiry employed in many different academic disciplines, traditionally in the social sciences, but also in market research and further contexts.^[1] Qualitative researchers aim to gather an in-depth understanding of human behavior and the reasons that govern such behavior. The qualitative method investigates the *why* and *how* of decision making, not just *what*, *where*, *when*. Hence, smaller but focused samples are more often used than large samples. In the conventional view, qualitative methods produce information only on the particular cases studied, and any more general conclusions are only propositions (informed assertions). Quantitative methods can then be used to seek empirical support for such research hypotheses

Qualitative researchers study things in their natural settings, attempting to make sense of, or to interpret, phenomena in terms of the meanings people bring to them (Denzin 1994). Qualitative research is intended to penetrate to the deeper significance that the subject of the research ascribes to the topic being researched. It involves an interpretive, naturalistic approach to its subject matter and gives priority to what the data contribute to important research questions or existing information

Goals and Objectives of Qualitative Researchers.-

Whether conducting quantitative or qualitative research, social scientists typically address at least one offour fundamental research objectives.

1. In exploratory mode, the goal is to discover themes and pattern and to build initial models of howcomplex systems work. Whether they are investigative journalists tracking a story, archaeologists lookingfor new sites, ethnographers studying cultural groups, or grounded theorists studying how the elderlyexperience chronic illness, researchers doing exploratory work follow leads and hunches. They take a stepforward, and then they backtrack, trying to uncover what is there, to experience the phenomenon they arestudying as fully as possible, and to identify what is common and what is unique.

2. There are four basic types of descriptions: *thematic*, *case*, *group*, and *cultural*. *Thematic descriptions* present the concepts and themes identified in a corpus of text. *Case descriptions* involve a single case, and include the listing of typical events as well as the listing of idiosyncrasies and exceptions. In *group descriptions*, researchers describe a set of cases (a set of individual people, a set of churches, a set of rituals), noting how individuals are both similar to and different from each other and how the differences are distributed. Group descriptions can be qualitative or quantitative, or both, and vary widely in the amount of precision involved. Some cases call for a broad, sweeping description of a phenomenon. In other cases, we want to know simply

whether something is present or not, and if so, how much of it is there? In group descriptions, the amount of precision required influences sampling strategies. Finally, in *cultural descriptions*, researchers describe the culture in which the cases reside. Unlike group descriptions, which focus on the members of a group, cultural descriptions focus on the beliefs and practices shared by members of a group.

3. Comparisons can be made at the case and at the group level, and can be qualitative or quantitative or both. They can also be more precise or less precise. In some cases, a statement like "X is bigger than Y" is enough precision. At other times, we need to know exactly how much bigger something is and whether the difference between X and Y could be expected by chance.

4. Model testing includes the systematic assessment of a single hypothesis or a set of multiple, related hypotheses (i.e., a model). This can take place at both the case and the group levels. In fact, in many ways, the testing of models is a special type of comparison where cases and groups of cases are compared to an ideal set of relationships. For example, an investigator using grounded theory might use negative case analysis to assess how well a model fits a single case study. Another investigator, using classic content analysis might test a single hypothesis across many cases. These basic research objectives are not inimical to one another. In fact, many projects involve exploration, description, comparison, and model testing. Some scholars rely on qualitative data for exploration and discovery, and then use quantitative data for testing models. Increasingly, though, research across the social sciences relies on a balanced, commonsensical mix of both kinds of data.

Approaches To Qualitative Research

There is a wide range of approaches to qualitative research. Atkinson et al (1998), for example, outline seven different approaches used in British educational research deriving from symbolic interactionism, anthropology, sociolinguistics, ethnomethodology, qualitative evaluation, neo-Marxist ethnography, and feminism. In addition, a number of terms are often used interchangeably, such as 'ethnography', 'case study', 'qualitative research', though each, in fact, has its own particular meaning (Click here to visit the section on Qualitative Approaches in *The Research Methods Knowledge Base*). In effect, however, most qualitative approaches have:

- a focus on natural settings;
- an interest in meanings, perspectives and understandings;
- an emphasis on process;
- a concern with inductive analysis and grounded theory.

A Focus On Natural Settings -

Qualitative researchers are interested in life as it is lived in real situations. This has a number of implications:

- They do not set up artificial experiments. 'Natural experiments', however, can be very useful. These are events that occur naturally but interrupt the normal course of life, such as a change in national or school policy, a pupil or teacher career transition, the circumstances leading up to a school exclusion.
- Researchers make as few assumptions in advance of the study as possible. Things are there to be found out - you do not know what they are beforehand. It is rare, also, though not unknown, to use hypothetico-deductive methods, where you construct a model of what might be, then test that model in the situation. Openness of mind is the approach. Researchers do not take things for granted, and try to 'make the familiar strange'. This is not easy to do. Howard Becker writes that when things are so familiar to you, 'it becomes impossible to single out events that occur in the classroom as things that have occurred, even when they happen right in front of you.... it takes a tremendous effort of will and imagination to stop seeing the things that are conventionally "there" to be seen' (1971, p. 10).
- Situations are deemed to be important because they influence behaviour. People often behave differently in different circumstances, such as in a staffroom or classroom, or in a high-achieving or low-achieving class, or in a class at the beginning or end of the week. The context cannot, therefore, be taken as a given, but rather as a set of parameters with which individuals interact. For a full view of, say, a teacher's approach to teaching, one would need to sample across a range of contexts.
- Researchers usually prefer fairly lengthy and deep involvement in the natural setting. Social life is complex in its range and variability, and operates at different levels. It has 'many layers of meaning' (Berger, 1966, p. 34), and the researcher has to 'lift veils' (Blumer, 1976, p. 15) to discover the innermost meanings. This is not to say that smaller-scale studies are without their uses, though they will have more limited objectives and be more exploratory.

- In order to gain access to deeper levels, the researcher needs to develop a certain rapport with the subjects of the study, and to win their trust. Needless to say, this must not be abused later when the researcher leaves the field.

An interest in meanings, perspectives and understandings-

The qualitative researcher seeks to discover the meanings that participants attach to their behaviour, how they interpret situations, and what their perspectives are on particular issues.

Implications:

Research methods employed have to be sensitive to the perspectives of all participants. In addition, the methods must pick up the interaction between perspectives and situation to see how they bear on each other. Researchers must also sample across time, since the same items or activities may mean different things on different occasions.

Researchers therefore work to obtain 'inside' knowledge of the social life under study. If they are to understand people's outlooks and experiences, researchers must be close to individuals and to groups, live with them from day to day, look out at the world through their viewpoints, see them in various situations and in various moods, appreciate the inconsistencies, ambiguities and contradictions in their behaviour, explore their interests, understand their relationships among themselves and with other groups.

The researcher tries to appreciate the culture of groups. The task is to try to capture the meanings that permeate the culture as understood by the participants. These meanings can become extremely recondite to outside observers. Groups might have their own language and use of language, and also engage in highly symbolic non-verbal activity. Consider the symbolism in this example:

An emphasis on process-

Educational research in the 1950s and 60s was mostly concerned with relating 'input' factors, such as parents' social class, with 'output' factors, such as academic achievement. What went on in between was largely neglected. Qualitative research, which has become more popular since the 1970s, was directed towards unpacking the 'black box' of the school and the complex processes that went on within it. There is a focus on how things happen, how they develop, on becoming. Everyday life is an ever-changing picture, there is no settled state. Action is a continuous process of meaning attribution, which is always emerging, in a state of flux, and subject to change. Typical subjects for enquiry might be how a group culture forms and develops, how particular roles are perceived and performed, how a class of students and their teacher negotiate the basis on which the class will be conducted, how a student becomes deviant, how a particular piece of school policy is formulated and implemented, how transitions are managed.

Inductive analysis and grounded theory-

As noted earlier, qualitative researchers do not, on the whole, start with a theory which they aim to test, though there is no reason why they should not do so if they wish. They mainly work the other way round, seeking to generate theory from the data. Theory is then said to be 'grounded' in the data. Grounded theory became popular in the UK during the 1970s, when it was beginning to be felt that too much theory in social and educational research was far removed from the realities of social life.

Techniques for Analyzing Qualitative Data-

Once the data have been collected, investigators want to: (1) identify themes and subthemes, (2) build and apply codebooks, (3) describe phenomenon, (4) make comparisons, and (5) build, display, test and validate models. The analytic options available to investigators for accomplishing these goals is staggering. The linguistic tradition, treats text as an object of analysis itself, and the sociological tradition, treats text as a window into human experience. The linguistic tradition includes methods such as narrative analysis, conversation (or discourse) analysis, performance analysis, and formal linguistic analysis. Within the sociological tradition, there are two kinds of written texts: 1) words or phrases generated by techniques for systematic domain elicitation; and 2) free-flowing texts, such as narratives, discourse, and responses to open-ended interview questions. Analysis techniques for words and phrases include componential analysis, taxonomies, and mental maps generated by such algorithms as multidimensional scaling, correspondence analysis and cluster analysis. The analysis of free-flowing text include: (1) word based analyses such as key-words-in-context (KWIC), word counts, semantic network analysis; and (2) code-based techniques such as grounded theory, schema analysis, analytic induction, classic content analysis, content dictionaries, and ethnographic decision making to name a few. Like data collection

References -

1. Tech, R. 1990. *Qualitative research: analysis types and software tools*. New York, The Falmer Press.
2. Bernard, H. Russell. 1996. "Qualitative data, quantitative analysis". *Cultural Anthropology Methods Journal* 8(1):9-11
3. Ryan & Bernard, 2000. *Data Management and Analysis Methods*. In: *Handbook of Qualitative Research*, 2nd ed., N. Denzin and Y. Lincoln eds., Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 769-802.
4. Bernard, H. Russell. 1996. Qualitative data, quantitative analysis. *Cultural Anthropology Methods Journal* 8(1):9-11
5. **Website-** Trochim, William M. *The Research Methods Knowledge Base*, 2nd Edition. Internet WWW page, at URL: <<http://www.socialresearchmethods.net/kb/>>

Inclusive education – Need of the Era**Dr. Ajaykumar B. Patil**

Assistant Professor, Azad College of Education,

Satara-415001.

Abstract

Education is a potential instrument of individual development as well as social upliftment. It is intimately related with national development and positively related with productivity and quality of life. Education is also found to be a powerful means of removing disparities, discrimination and disabilities in the society. Education plays an important role in national reconstruction and social well-being. Growth of the society is significantly and positively related to education. Education plays vital role in the preservation and transmission of social, culture, and moral values, It provides opportunities for training in leadership, citizenship and for development of self discipline. Education inculcates scientific temper, independence of mind and spirit of inquiring which are of paramount importance for becoming responsible citizens. So an ideal society can be created only through an ideal education. Education to all children irrespective of their caste, religion, ability, and so on. And it is essential to build an inclusive society through an inclusive approach. Therefore, we have challenged commonly held beliefs and developed a new set of core assumptions. Inclusion is more than a method to give education to students with disabilities. A good inclusive education is one that enables all the students to participate altogether aspects of classroom equally.

Introduction –

Education is a potential instrument of individual development as well as social upliftment. It is intimately related with national development and positively related with productivity and quality of life. Education is also found to be a powerful means of removing disparities, discrimination and disabilities in the society. Education plays an important role in national reconstruction and social well-being.

Growth of the society is significantly and positively related to education. Education plays vital role in the preservation and transmission of social, culture, and moral values, It provides opportunities for training in leadership, citizenship and for development of self discipline. Education inculcates scientific temper, independence of mind and spirit of inquiring which are of paramount importance for becoming responsible citizens. So an ideal society can be created only through an ideal education.

Inclusive education –

Inclusive Education is a new approach towards educating the children with disability and learning complexity with general children within the same roof. It takes all students together in one classroom and tries to find to maximize the potential of all students. It is an effective ways to promote an inclusive. Inclusive education is also an approach which deals with educating students in requirements of special educational needs. Our educational system is conserved with students who are normal. Inclusiveness creates a classroom environment that respects and values diversity.

Inclusive education is regarding making sure access to quality education for all students by successfully meeting their various needs in a way that is responsive, accepting, respectful and supportive. Students participate in the education program in a general learning environment with support to reduce and remove barriers and obstacles that may lead to exclusion. According to UNESCO, inclusive education is “a process of addressing and responding to the diversity of needs of all learners through increasing participation in learning, cultures and communities, and reducing exclusion from education and from within education.”

An inclusive school must facilitate education structures, systems and methodologies to meet the wants of all children, particularly those who face the most barriers to achieving their right to education. Differently able children should be treated equally as the normal children and instead of looking them in sympathy their talents and abilities should be recognized for their self-respect and welfare of the society. Inclusive education is about how to develop and design our schools, classrooms, programs and activities so that all children learn and participate together.

Scope of inclusive education-

Inclusive education has the potential to meet the educational need of following children,

- Working children
- Children with all types of disabilities
- Children in remote tribal areas
- Children of migrant labor
- Children with chronic diseases

Need of inclusive education -

Educating children with disabilities along with their non-disabled peers is considered one of the better ways to provide education to the population in India. There have been efforts made internationally to include children with disabilities in the educational mainstream. In order to achieve true inclusive education, we need to think about and include children with special needs into normal schools. Because these children face some kind of barriers to learning and participation in the classroom.

In general education classrooms include more and more diverse students, teachers understand the value of accepting each student as unique. In effective inclusive programs, teachers find the various activities to include all students, even though their individual goals may be different. Inclusive education is a better way to help all students to be successful. Some of the advantages of inclusive education are friendships, social skills, personal principles, comfort level with people who have special needs, and caring classroom environments.

Inclusive education helps the disabled student to develop a sense of pride in their work because they really fill like they accomplished something.

Legislation, policy and programmes about inclusive education –

On international and national level many efforts are taken about inclusive education. Our Government has created numerous policies around special education since the country's independence. Some of the international and national legislation, policies and programmes are as follows,

Salamanca Statement -

In 1994 world conference on special needs education all countries agreed a dynamic new statement on the education of all disabled children and also adopted new framework about inclusive education. After the Salamanca Statement a large number of developing countries started reformulating their policies to promote the inclusion of students with disabilities into mainstream schools.

Jomtien World Conference (1990) in Thailand-

The goals for 'Education for All' were set and it was declared that every person shall be able to benefit from educational opportunities which would meet their basic learning needs.

Indian constitution –

In the Indian constitution, article 21 A makes mandatory for the government to provide free and compulsory education to all children of the age of 6-14 years. Also in the article 41 of the directive principles supports the right to work, education and public assistance in certain cases including disablement.

Kothari Commission (1966) -

It was highlighted the importance of educating children with disabilities during the post-independence period.

Integrated Education for Disabled Children (IEDC) 1974 -

It was the centrally sponsored scheme to provide equal opportunities to children with disabilities in general schools and facilitates their retention.

National Educational Policy (1986) -

It was recommended, 'to integrate the handicapped with the general community at all levels as equal partners, to prepare them for normal growth and to enable them to face life with courage and confidence' as a goal.

Project Integrated Education for Disabled Children (PIED) 1987-

National council of educational research and training (NCERT) together with UNICEF and launched PIED. The aim of that was to strengthen the integration of learners with disabilities into regular school.

The Rehabilitation Council of India Act 1992 –

According to the act training programme was started for the development of professionals to respond to the needs of students with disabilities.

Sarva shiksha Abhiyan –

The sarva Shiksh Abhiyan is a historic stride towards achieving the long cherished goal of universalization of elementary education through a time bound integrated approach .

The National Policy for Persons with disability (2006) –

It attempts to clarify the framework under which the state, civil society and private sector must operate in order to ensure a dignified life for persons with disability and support for his or her caretakers.

Right of Children for Free and Compulsory Education (2009) –

It gives guarantees right to free and compulsory education to all children between ages six to fourteen.

The aim of these legislation, policy and programmes would be to integrate disabled persons in their own environment and community.

Barriers in inclusive education-

Followings are some barriers in inclusive education,

- Inaccessible building , Lack of physical facility
- Unsuitably designed curriculum, Curriculum limitations
- Teachers are not trained for wide of needs of children
- Inappropriate media for teaching
- Response of parents are very low
- Parents poor economic system
- Dropout rate is high
- Peer rejection
- Large class size

Challenges to implement Inclusive Education in India =

In India the number of the disabled people is so huge and their problems are so complex. The available resources are limited and social attitudes are negative. Therefore the road to achieving inclusive education is a long one. India is a multi-lingual, multi-cultural, multi-religious country, and people are stratifying along with socio-economic and caste lines. So purpose has become more challenging as schools accommodate students with increasingly diverse backgrounds and abilities. There can be several challenges for educating children with disabilities in regular normal rooms.

Although the government has tried to make policies for individual with disabilities but their implementation efforts have not resulted in an inclusive system of education. A large number of children with disabilities are living in families with financial gain considerably below the poverty line. The students drop out rate is obtaining higher. Because Students are forced to leave school due to their parents' poor economic condition. This results in the growing number of student laborers, which in turn leads to physical and psychological disabilities.

There are specific challenges around negative attitudes and behavior on the part of both teachers and parents in relation to the ability of disabled children to learn. Another serious challenge is that the most disabled folk's area unit still excluded from equal access to thought education. Large class sizes present another challenge for the implementation of inclusive education in the Indian context.

Most of school personnel in our country aren't trained to design and implement academic programs for student with disabilities in normal school.

The majority of schools in our country are poorly designed and few are equipped to satisfy the distinctive wants of students with disabilities. It is additionally worth noting that there are challenges around procuring and resourcing for helpful devices.

Despite various efforts for inclusive education in India, most of children with disabilities did not receive any educational services. Over and on top of a number of these challenges that our country shares with

other developing countries area some distinctive features which will create the implementation of academic reform particularly tough.

According to the the commitment of the Government of India to Universalisation of Elementary Education (UEE) cannot be fully achieved without taking care of special educational needs of the physically and mentally challenged children. Inclusion is becoming a cant and doing the rounds in education circles but to meet the challenges, the involvement and cooperation of educators, parents, and community leaders is vital for the creation of better and more inclusive schools. The challenges may be overcome by raising awareness of human rights in communities. The government of our country must bridge the gaps within their education system to create a powerful system of inclusive education in the country.

Conclusion -

Education to all children irrespective of their caste, religion, ability, and so on. And it is essential to build an inclusive society through an inclusive approach. Therefore, we have challenged commonly held beliefs and developed a new set of core assumptions. Inclusion is more than a method to give education to students with disabilities. A good inclusive education is one that enables all the students to participate altogether aspects of classroom equally.

We need to develop an inclusive design of learning to create the education joyful for all students so the education for them is learner friendly and beneficial. And they feel as a part of it not excluding it.

Inclusion arose as a decent solution to the question of how to educate students more effectively. Therefore inclusive education is an ideology and not a mere programme. A policy of inclusion needs to be implemented in all schools and throughout Indian education system. Successful inclusive education happens primarily through accepting, understanding, and attending to student differences and diversity which can include the physical, cognitive, academic, social, and emotional.

We have to change the system of education structure and curriculum according to the needs and abilities has been identified the most challenging. Successful inclusion of children with special needs is possible only when the regular schools are involved and committed to inclusion.

References -

1. Constitution of India (1949) Constitution of India, Article 41, New Delhi: Ministry of Law and Justice.
2. MHRD Centrally Sponsored Scheme of Inclusive Education of the Disabled at Secondary Stage, 2009.
3. Ministry of Human Resource Development (MHRD) (2006), Inclusive Education- Draft Action Plan for Inclusive Education of Children and Youth with Disabilities, New Delhi: MHIRD.
4. National Policy for Persons with Disabilities, Ministry of Social Justice and Empowerment, Govt. of India, 2006.
5. NCF (2005). National Curriculum Framework. New Delhi: NCERT
6. SSA. Scheme of Sarva Shikha Abhiyan. Ministry of Human Resource Development, Government of India, 2001.
7. UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006.
8. UNESCO (1994). The Salamanca Statement and Framework on Special Needs Education. Paris: UNESCO.
9. UNESCO the Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. UNESCO, 1994 .UNESCO (2006). Inclusive Education. Available on http://portal.unesco.org/education/en/ev.php-URI_ID.

Changing Learning Education Sources And Indian Music

Dr. Umesh Santoshrao Chapke.(Associate. Prof).

Department of Music

Sitabai Arts. Commerce and Science College,

Civil lines, Akola (M/s).444001.

Abstract: -

This topic of Indian music is based on changeable learning Educational sources. Here the assumption that information and education have a critical role to play in socio-economic development and human progress. It emphasizes the need for promoting the concept and practice of information literacy across frontiers in the context of emerging musical knowledge economy of nation is art and only art. Art has been essential base of culture, the over powering tendency of her soul always illumining the mind of man, exalting his heart and enriching his life. It underlines that the value of musical knowledge and information lies in their use, hence every effort must be made to put knowledge to work. Information literacy is the best way to promote the use of knowledge and information across frontiers. Community music activities provide opportunities for professional musicians to enlarge their experience and to test new ground, a platform for soloists, performances, public relations and networking. Education of Musical skills apart, it develop a range of other skills including working together as a team, listening to each other, public presentation and skills required to run an organization. It provides stepping-stones for young people to experience the world of music, to learn and aspire towards the career of a professional musician.

Keywords: - Indian Music, History and Learning Educational Sources.

Introduction: -

From the time of early music instruction, as a child or even as an adult, involvement in community music develops skills and knowledge. Professional music teachers and professional musicians from the cornerstone of community music making, providing instruction, training, leadership, advice, direction and inspiration. Not only young people, not only students seeking music as a career, but many hundreds of adults continue throughout their lives to seek out professional music instruction or the opportunity to work with or listen to music professionals to build on their knowledge of music.

The nature, scope, development and applications of community music is elaborately described in the present paper. It will serve as a guide to students, teachers, professional musicians and all who want help to build the musical life of their communities through these learning educational sources. This paper compares today's imported education system vs. Gurukula system. Main concern is the quality of human material has rapidly declined in many fields. Education is the only means of civilizing ourselves to maintain high qualities of Integrity, devotion, sincerity and an ethical and moral purpose in our national life. The goal of our National Education should be to supply a constant stream of men of character, fearless open minded, truthful, patriotic, who will become the basic material, for building up the Nation. Today we have imported the class room style of education from Lord McCauley and we have made it worse!

We have abandoned our ancient Gurukula Style of Education system, which is a 5000-year old Hindu tradition of transmitting higher knowledge and enlightenment to the students by yogic powers by the Guru with an aim to develop the latent yogic powers of the child and build him up into a Moral & Spiritual stalwarts with attention to character building to build students into a real Purusha, and not just a walking computer. The western education takes a boy and puts knowledge into his head, but Gurukula education theory is knowledge should not be got from outside it is already there inside, it comes from within. Today a student is given textbook to put into memory and then put back into a booklet during examination.

In Gurukula education, guru will teach how to makeup defects, overcome difficulties, analyse mistakes, develops the right use of the six senses by training & practice, training of mental faculty & logical faculty, fundamentals of Hinduism like, concept of Moral Responsibility or Dharma, the scientific basis of the law of "Action & Reaction" or karma to stress the need for responsibility for one's own action are all taught everything working, playing and living.

History of Education in Indian Music: -

The contribution which Tyagaraja made to Karnatic music was paralleled by that of Tansen (c1 500-1589) to Hindustani music. He was respected as the legendary supreme artist and the ultimate starling-point

claimed for most highly esteemed master-disciple successions. Tan Sens musical roots are universally said to be in Gwalior under the reign of Man Singh Tomar (1486-1516) and his son (1516-26). The genre called dhrupad developed in Gwalior and in the 17th century a manuscript collection of the dhrupad of the Gwalior court musician Nayak Bakshu was made.

The oldest dhrupad for which actual music survives in the tradition, however, are those of Tansen himself. Tansen was born just before 1500 and was a professional musician. There is no evidence that he was a Brahmin, or that ever became a Muslim, although some of his immediate family of the next generation did (by the end of the 17th century most Hindustani musicians were Muslims). When Tansen was brought from Reva to Akbars court musical establishment in 1562 he was probably already over 60. In the later sources it is said that four Banis (Styles) of dhrupad descended from four Kalavant musicians of Akbars court. Of these, two are of particular interest, partly because of secondary associations with instruments. First, a line of bin players is believed to have begun from the marriage of Tansens daughter Saraswati to Misra Singh, the son of Tansens Colleague, Sommankhan Singh. Historically the most important representative from this line was Niyamat Khan, known as Sadarang, of the court of Muhammad Shah. Secondly Tansen himself is supposed to have played the plucked rabab his son Vilas Khan founded a line of rababiya. The important 18th century musician Masit Khan is believed by some to have been a descendant in this line; others have him in Sommonkhan Singhs line.

During the latter part of the 18th century the collapse of the Mughal imperium and the establishment or reestablishment of the other centers of power resulted in the dispersal of Muhammad Shahs Musicians and dancing girls. Many went to a small courts in Rajasthan, to the west. 19th century to the 20th. The process of shifting repertoires and categories continued rapidly after 1857. The Dharhi lost there group identity as professional Musicians; thir role as sdrangi accompanists for singing-girls has been taken over by a formerly rural community cald MirasT and by Kathas. The Qawwal continued to interact professionally and to intermarry with Kalavant until they were effectively absorbed by the latter in their secular professional capacities; Qawwal today are only a category of specialists in qawwli(Muslim devotional music).

The sampradaya (traditions) of Hindustani music were strongly family orientated and by the end of the 19th century Hindustani sampradaya were being called gharana(family). In almost all circumstances non-family disciples could also associate themselves with a gharana, but some musicians would reserve part of what they knew for their sons alone. The gharana were named after the place of their origin.

Education Today- A Crisis In National Character!

The National scene today on the Educational front presents a bewildering picture. The situation prevailing in the Educational Institutions and the Universities is alarming. The quality of the teachers and the students has taken a nosedive, in the recent years. The production of text books, the planning of their content, the methods of instruction as well as the goals to be kept in view for making our Education serve the National goal as well as the individual aims – all these are in a sorry mess today!

Besides, the apparatus for teaching, as it exists in Indian schools, colleges and universities, has broken down, and an alternative has to be found. The framing of text books, the selection of materials for study, the preparation of reading materials and also the production of high quality study materials as well as their free marketability—all these reveal a sorry state of affairs. The new policy will have to take all these distressing trends into account and suggest remedial measures.

Today, the main concern in the modern Bharat is that the quality of human material is rapidly declining in many fields. The goal of the education should be to supply a constant stream of men of character, to man the different walks in life-business, politics, Education, science and social work, is the National Aim of education.

Education is the only means of civilizing ourselves, or training ourselves to maintain high qualities of Integrity, devotion, sincerity and an ethical and moral purpose in our national life, and correct the poisonous trends of rank opportunism and political corruption which are destroying our national character. Our only means of educating the future political leaders is while they are still as students!

Education, must define its goal. The goal is individual's character-building. The aim our National Education should be to provide men of character and patriotism, who are the basic material, for building up

the Nation. A fearless open minded and truthful personality as the foundation to character-building –is the first purpose of “National Education”, an honest, self-confident nature is the greatest security, against corruption, moral bankruptcy and fear complex, which we find in every walk of life to-day.

These goals should not merely to be preached or propagated by word-but studiously and thoroughly achieved – by planned action, in framing revised curricula and also by expurgating and eliminating from the reading materials of the students all that is hostile or inimical to these goals. This is the duty of not merely our governments, but of every educated man who values the Freedom of our Nation and Liberty and also our National values.

Current Education System In India :-

We have imported the class room style of education from Lord Macauley, who was specially sent by British to prepare a project for slavery of Hindus permanently, and we have even made it worse! British after research found that even after so many attacks and rulers ruling Bharath, rulers could not destroy the culture. 100 times Muslims broke the temples and 200 times the temples were built again. 1000 times they burnt books, 2000 times they wrote again, because our guru’s memorize everything, so if one book is burnt they have written another book again.

So British came to a conclusion that merely by conquering Hindus, there is no use. They realized that they should destroy from inside the culture and Vedas because Hindus believe in their culture, Vedas and gyana. So to destroy this British started this English Education where they pickup students as youngsters and make them cut their hair and put the shirts and pants like British people, and motivate to live like a westerner and they taught if you live like a western man you will be great, you drink wine, you dance and eat meat, you have illicit sex, the more criminal you are you are great. More money you have you are great. The result of this education is that even the Brahmins today have lost their values. So we can see how after 60+ years of Independence we have lost our Gurukula Education system and values and how British are successful in their aim of destroying our education system.

We have abandoned our ancient style of imparting Education used by the Rishis in their ashrams of Vedic times. We have copied the Western type of schooling—where, a mass of children are packed into a class and a teacher drives on and on, at the topics which have no relevance to their life; no relevance to their times, or the needs of country. We do not aim at Character—building or making the boy into a good individual and a useful citizen to the country or a capable asset to his parents. We aim at passing an examination, by methods which have no morals.

We have not only copied the class room method of Victorian England but also made our classes and sections very big. Colleges Schools and Universities—even Governments go on sanctioning larger classes! This makes a class room an animal farm!

The teacher is not even a good shepherd but a helpless victim of this mass of unmanageable boys. All this should be forthwith scrapped. The strength of class should be cut down. Even class room style of teaching must go! The teacher must live with his pupils! They must not be more than six or seven boys, who eat sleep and live with him.

The education is intertwined into their life style. The aim is not merely giving them information, or “General Knowledge” or make them into “Careers Guide books” The idea is to mould the Character, build his personality and make him a self-dependant individual, but not to make him a slave or a favour seeking subordinate; not even a voter worshipping at the feet of Governments, but a master who rules, if need be find a guru who will be patient and will suit your requirements as a guru shishya bonding is of almost importance when it comes to learning Indian music.

A Few Useful Tools and Learning Resources In Indian Music Now a day’s....

Please note that I am not sponsored by or endorsing any of the products or services listed on this page. I simply offer them as examples of what is available out there. The idea is to point you in the right direction if you would like to study Hindustani classical music and do not know where to begin.

1. Digital Tanpura and Tabla

The first thing I would recommend for all learners of Hindustani classical music is to acquire a digital *tanpura* and *tabla* to practice with. There are many such products available these days, both standalone devices and software that you can install and play from your computer or smartphone. Digital versions cannot replace the real instruments but they are worth having for their convenience and easy accessibility. Use iTabla Pro.

2. Online Hindustani Music Database

The SwaraGanga Music Foundation offers well-organized databases of ragas, *taals*, *bandish* and so on. The raga database provides information on close to 500 Hindustani classical ragas, the *bandish* database offers nearly 3000 *bandish*, and the *taal* database includes a list of 64 taals. Audio demonstrations are available for most of the ragas, and also for many of the *bandish* and *taals*. Most of the information on this website is free, but notations and complete audios of the *bandish* are only available to paid subscribers.

Indian Classical Music Education System:-

Typically, those who learn Indian classical music begin their training as children under private tutors. Most Indian towns and cities have private tutors who offer individual or group lessons in vocal or instrumental music, and children usually attend these lessons after school. Useful list of private tutors in various cities not just in India but around the world. In the larger cities, there are also formal institutions that offer music courses that one can attend. Conveniently, these days, there are many online schools that offer lessons over the internet too. Students can register for paid lessons with a real guru in vocal or instrumental music, for basic or advanced classes, for group or individual lessons. The Shankar Mahadevan Academy and the Alli Akbar College of Music are a couple of the better known ones.

Regardless of how you acquire your training, you can register for and take accredited examinations at different points in your musical training. These exams are given by the Akhil Bharatiya Gandharva Mahavidyalaya Mandal, and students earn certificates for each relevant level upon passing. Levels start at *prārambhik* (elementary) and go on to *vishārad* (equivalent to a bachelor's degree), *alankār* (a master's degree), and *sangitācharya* (a doctor's degree).

Several universities and institutes across India offer degrees in Hindustani classical music. Here is an incomplete list.

- Department of Music, University of Delhi, , Delhi.
- Department of Music, University of Mumbai, Mumbai.
- Faculty of Fine Arts, SNDT Women's University, Mumbai and Pune.
- Centre for Performing Arts, Savitribai Phule Pune University, Pune.
- Faculty of Performing Arts, Banaras Hindu University, Varanasi.
- Bhatkhande Music Institute Deemed University, Lucknow.
- ITC – Sangeet Research Academy, Kolkata.

Interestingly, the traditional Indian *gurukul* system of learning under a guru by becoming a part of the guru's household still exists to a large extent in the field of music. You can affiliate yourself to a guru, learn under them for an extended period of time, and carry on their tradition in the true sense. Many famous artists have disciples to whom they directly pass on their music and musical styles

During the latter part of the 18th century the collapse of the Mughal imperium and the establishment or reestablishment of the other centers of power resulted in the dispersal of Muhammad Shahs Musicians and As a light switched on in a room makes all the objects visible at one time and not one after the other, but simultaneously—so, too. The higher knowledge of “simultaneous understanding” is likewise instantaneous—and multi-dimensional. It is understanding in all directions at the same time! Such is the Theory of “Education from Within”. This knowledge, received from inside, is not subject to the normal defects of sense perception. Such is the idea of – Education from within is the fundamental concept of Gurukula System of education as practiced by the Rishies from Vedic India.

Comparison Of Modern To Ancient Gurukula System Of Education:-

Now that we have examined the basic difference between the two methods of educating man—the education from within—based on the principles laid by the Rishis of India—we shall now try to understand

how they are applied for changing human character, by changing the thought pattern in our mind's functioning.

Education, of our today's schools and colleges goes, is imparting factual knowledge. It is still largely of a student addicted to books and examinations, is therefore imparting mere information—*from book to Man*. Education is training of the boy to 'think for himself'. Is it only thinking? You may protest. Yes! Thinking—is almost a lost art in mankind today. The culprit is the Yoga is a unique gift of the Vedic Rishies to modern Man. It is by the use of Yoga Principles in Education and combining both Yoga and Education that we have to evolve a "New Education", Here Education means educating the body and the mind. To learn how to use one's mind, and not be used *by the mind!* The modern man is a slave to his mind, a slave to his habits and a slave to his passion, Yoga *liberates* Man from all this.

Because by 'Yama' and 'Niyama' it teaches how to break the shackles of thought and bondage of habits and by "Pranayama" to raise one's Consciousness. By "Dhyana" we raise the level of our thoughts. But all this has to be built-in into our Education. This is our task! A "New Yoga" and "Education" have to be evolved.

Experiment Of Gurukula System Of Education:-

This Man—making needs a new syllabus! The materials of education need not be re-invented but re-establishing their efficacy of the proven ancient methods. So a new experiment in Education-methods is being carried out for turning out a different type of Mankind, altogether by our organisations USCEFI and Vedavyasa Bharati Trust which were founded by Dr. Vedavyas, IAS, PhD. This 'National Education'—with its system of 'Ashram' type of Gurukula Public Schools have been started as an experiments of this Man-making Education after studying these have been integrated into our model of ancient Rishis and the experiments of Shri Aurobindo on National Education, Gurudev Tagore at Shanti Niketan and of Annie Besant in Theosophical College, Adyar and of J. Krishnamurthy. We are trying to revive the educational methods which produced Adi Shankara, Guatama Buddha and Lord Rama and Krishna. We have also richly drawn upon the work of Sister Nivedita and Vivekananda and the educational techniques. Few of the methods and techniques, fused and synthesized, we are experimenting in 3 of our Gurukula Schools (Sri Venkateswara Gurukul School, Sri Parvatm, near Rajahmundry; Shiridi Sai School, Unagatla Village, near Nidadavolu and Rishi Vatika Gurukul School, near Madanapalli, AP).

- We are using Yoga which is a unique gift of the Vedic Rishies to modern Man. It is by the use of Yoga Principles in Education and combining both Yoga and Education that we are trying to evolve a "New Education". The concept is Education means educating the body and the mind in tandem. To learn how to use one's mind, and not be used *by the mind!* The modern man is a slave to his mind, a slave to his habits and a slave to his passion, Yoga *liberates* Man from all these.
- We emphasis greater importance of learning mother tongue and a national linking language Hindi and Sanskrit.
- The environments of our schools are more natural with good vegetation, flowers sunlight and fresh air. The students commune with Nature. The aim is to make students learn from within, and discover the secret source of knowledge inside him. The teaching is more about "Laws of Nature" which are to be obeyed in life-if good health, peace of mind and harmony in life are to be developed.
- The basic Laws of Karma and – Living according to higher Laws of Divine Living which cultivate a Higher thinking about the purpose of life and the good of human race—are to be given to the students in an easy to assimilate form. Not merely mental study but practice—of these principles in daily life is 'insisted upon'.
- The role of money and the proper place of wealth in the Higher Laws of Divine Life is inculcated in the formative period of life. A basic change in the student's attitude to life comes by changing of these money based to life based values.
- We are attempting to create a new Syllabus, Curriculum, Books to bring this New "Yoga Education".
- We have introduced in our curriculum Unselfish Service as a Spiritual Sadhana to the students from the young age so that this will lead to elimination of the lower self and greed. This we achieve

through unselfish work. Real merger of the Small ‘I’ or the individual self, into the larger self or the Universal Self is possible only through truly selfless action!

- Another important principle of true teaching is that nothing can be taught. We do not consider teacher as an Instructor, he is a facilitator and a guide. He only suggests and does not impose. He does not actually train the pupil's mind, he only shows him how to perfect his instruments of knowledge and helps and encourages him in the process. He does not impart knowledge to him; he shows him how to acquire knowledge for himself. We also achieved in our “Gurukula” Schools the student teacher barrier by making the senior class student work as Teacher for his juniors.
- We educate students and orient them on the achievements and Highlights of Ancient – India and the real history with a view to develop – a love and patriotism for Indian. The rich Cultural heritage of India should be imparted to the child at a tender age for early fulfillment and encourage self-expression and artistic expression and to inculcate the sense of right conduct and duty to Motherland as a Sacred Duty.
- Our School is a family of teachers and pupils and a temple of Knowledge! God is our Father—the teacher, the Pupil and the Parent are His devotees. Education is our worship—of knowledge. Character-building of the child and child’s all sided growth is the aim.
- Exercise—not only for the body—but also for the child’s higher faculties, Physical education, training of the mind and body self-control, Self-sacrifice, hard work also healthy nutritious food and dynamism is worked out into an objective programme as a basic component in the Education of our schools.
- Finally we are keeping our Education in expensive and within the reach of the poorest man. A student must be able to educate himself while earning his livelihood by his labour, while living in Gurukula, thus contributing to his upbringing.

Conclusion:-

In order to make Bharat ‘Guru of Nations’, and save our education from extinct, we have taken up the work of bringing back the Ancient education system to bring up the children of tomorrow as spiritual and learned stalwarts and not as mere educated adults. In coming years with more research and our experiments, we will be able to share the facts and results and make it a replicable education system. We invite all academicians and intellectuals to associate with us and contribute in this Yagna of bringing back the Gurukula System of Education.

References

1. Patnaik Praveen. Music: Community and Collaborative Perspectives, Commonwealth Publishers, New Delhi (2006).
2. Aggarwal Sandhya. Mrs. Library services Challenges and solutions in Digital Era. Ess Ess Publications, New Delhi (2012).
3. <https://www.esamskriti.com/e/Spirituality/Education/Gurukula-is-a-Man-Making-Education-System-1.aspx>.
4. <https://www.esamskriti.com/e/Culture/Music/Hindustani-Classical-Music,-Its-Evolution-And-Emotional-Synthesis-1.aspx>.

बी.एड.छात्र अध्यापकांचे उच्चशिक्षण अध्ययन व भविष्यवेधी उपयोगिता
यांच्याविषयीच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास

- प्रा. ए.के. करवर

सहाय्यक प्राध्यापक

एस. एस. बी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

सारांश

शिक्षणशास्त्र पदवी (बी.एड.) स्तरावरील छात्राध्यापक उच्चशिक्षणाची उपयोगिता अनेक विषयांशी समन्वय जोडला जावा, व्यवहारोपयोगी जीवनाभिमुख विषय, कौशल्याचे शिक्षण द्यावे. असे स्पष्ट करतात. छात्राध्यापकांना आशयज्ञान, स्पर्धापरीक्षा, यांचे ज्ञान माहिती द्यावी. बी.एड. मुळे भविष्यात रोजगार अर्थार्जनाना संधी आहे. तसेच पुढील एम. फिल. पीएच.डी. चे शिक्षण घेणार असून बी. एड. अभ्यासक्रम एक वर्षाचाच असावा, शिक्षणशास्त्र प्रशिक्षणामध्ये अध्यापनावर भर असतो, इतर विषयांचा अल्प संबंध असतो. परंतु व्यावहारिक, समाजोपयोगी, विषय ज्ञान व कौशल्याचे शिक्षण द्यावे. उच्चशिक्षणाचे अध्ययन करतांना विद्यार्थ्यांना व्यवहारोपयोगी, अत्यावश्यक व नित्य उपयुक्त कौशल्यांचे शिक्षण द्यावे. असे अनेकांचे मत आहे.

बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मते उच्च शिक्षण - बुध्दयांकानुसार, अनुभवजन्य, नाट्यकला, कुर्कींग, सर्व व्यवस्थापन, कौशल्य कामे, शेती अभ्यासक्रम इ. कौशल्याधिष्ठीत दिले जावे, असे वाटते.

सूचक शब्द छात्र अध्यापक, उच्चशिक्षण अध्ययन, भविष्यवेधी उपयोगिता.

प्रस्तावना

राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA-2013) मुळे संबंध देशात उच्चशिक्षणाकडे शासन, संघटना, संस्था, संबंधित घटक यांनी भौतिक, मानवी घटक, त्यांचे विकसन यांकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले जात आहे. पाश्चात्य शिक्षण व्यवस्थेत विविध विचारवंत, शिक्षणतज्ञ व्यावसायिक, कौशल्यधिष्ठीत शिक्षणावर भर देत आहेत. पाश्चात्य विदयापीठे माध्यमिक ते विदयापीठीय शिक्षण स्तरपर्यंत विविध व्यावसायिक शिक्षण देतांना दिसतात. अर्थातच म. गांधी म्हणतात, शिक्षण व जीवन यांचा समन्वय हवा. त्यासाठी त्यांनी 3H (Head, Hand, Heart) सांगितले.

विज्ञान, कृषी, औषध निर्माणशास्त्र, अभियांत्रिकी, रचनाशास्त्र, विधी, कला, वाणिज्य, या शाखांबरोबरच शिक्षणशास्त्र ही एक महत्वपूर्ण शाखा आहे. शिक्षणशास्त्र डी.ई.एल.एड.(डी. एड.) बी. एड. एम. एड. स्तर तसेच पुढे एम. फिल, पीएचडी. स्तरपर्यंत घेऊन पूर्वप्राथमिक ते विद्यापीठीय स्तरपर्यंत अध्यापनाचे काम करणारे विविध शिक्षक दिसतात. काही खाजगी क्लासेसच्या माध्यमातून स्वतःचे अर्थार्जन करतात. परंतु शिक्षणशास्त्र पदवी स्तरावर अध्ययन करणारे प्रशिक्षणार्थी भविष्यातील नोकरीची हमी नसल्याने व स्वयंरोजगाराच्या कमी संधी असल्याने या प्रशिक्षणाकडे कमी वळतात.

बी.एड. प्रशिक्षण :

सध्याचे बी. एड. प्रशिक्षण पदवी तथा पदवी नंतर दोन वर्षांचे, बारावी नंतर चार वर्षांचे आढळते. पुढे ते सर्वासाठीच चार वर्षांचे होण्याच्या शक्यतेत आहे. हे प्रशिक्षण झाल्यानंतर माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक स्तरावर शिक्षक होता येते. तसेच एम. एड. एम. ए (एज्युकेशन) करून उच्च शिक्षणाकडे अध्ययनासाठी जाता येते.

सदया ह्या प्रशिक्षणात सर्वाधिक प्रवेशित विद्यार्थीनी आहेत. संशोधकाने बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांची उच्चशिक्षण व भविष्यवेधी उपयोगिता याविषयी त्यांच्याकडून प्रश्नावलीद्वारे प्रतिक्रिया प्राप्त केली.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

1. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांचा प्रशिक्षणासंदर्भातील दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे
2. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांचा उच्चशिक्षणाविषयीच्या दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे.
3. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांचा भविष्यसाठीच्या उच्चशिक्षण उपयोगितेच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
4. बी. एड. प्रशिक्षणार्थ्यांचा उच्चशिक्षणासंदर्भातील भविष्यवेधी अपेक्षांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गरज

सदर बी. एड. छात्राध्यापकांच्या उच्चशिक्षणाविषयीचा दृष्टीकोन काय आहे? हे प्रशिक्षण घेतल्यावर भविष्यात काय उपयोगिता वाटते आणि त्यांच्या भविष्याबद्दलच्या कोणकोणत्या अपेक्षा आहेत? हे जाणून घेण्यासाठी सदर संशोधनाची गरज वाटते.

संशोधनाची महत्त्व

बी.एड. छात्राध्यापकांच्या वेगवेगळ्या दृष्टीकोनाची माहिती मिळणे, उच्चशिक्षण विषयीचे त्यांची कल्पना, उच्चशिक्षणाचे सदयस्थितीतील उपयोजन आणि भविष्यवेधी अपेक्षांची माहिती मिळावी, म्हणून सदर संशोधन महत्त्वाचे वाटते.

गृहितके -

उच्चशिक्षण घेतलेली बी.एड. प्रशिक्षणार्थी विविध हेतू ठेऊ न प्रशिक्षणास प्रवेश घेतात. त्यांच्या उच्चशिक्षण व भविष्यातील अर्थार्जनाविषयी अनेक कल्पना असतात.

संशोधनाची व्याप्ती

अहमदनगर जिल्ह्यातील खाजगी अनुदानित तीन महाविद्यालये त्यातील सन - २०१८ २०१९ या शैक्षणिक वर्षातील सर्व छात्राध्यापक (प्रथम व द्वितीय वर्षाचे छात्राध्यापक)

संशोधनाची मर्यादा

सदर संशोधन हे अहमदनगर जिल्ह्याच्या श्रीरामपूर येथील रयत शिक्षण संस्थेच्या स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन मधील प्रथम व द्वितीय वर्षाचे सन २०१८- १९ मधील विद्यार्थी.

संशोधन पध्दती -

वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीतील सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे.

संशोधन साधन

प्रश्नावली (छात्राध्यापकांसाठी) एकूण प्रश्न- मुख्यप्रश्न १५ (बद्ध प्रश्न ५६, उपप्रश्न ५६, मुक्त प्रश्न २) सदर प्रश्नावली जास्तीतजास्त निर्दोष करण्यासाठी पीएच.डी. संशोधक व मार्गदर्शक यांची मदत घेण्यात आली.

सांख्यिकी तंत्र

शेकडेवारी द्वारे प्रतिसाद नोंदवला व विश्लेषण करण्यात आले.

जनसंख्या

बी. एड. प्रशिक्षणार्थी एकूण ६५(प्रथमवर्ष ४३, द्वितीय वर्ष २२) (१०० %)

नमुना निवड

प्रथम वर्षाचे २०, द्वितीय वर्षाचे १०, एकूण ५० (७६.९२ %)

मुख्य निष्कर्ष

बी. एड. प्रशिक्षणास ३०% पदवीधर, ६४% पदव्युत्तर पदवीधर, ६% एम.फील, तर ०% पीएच.डी. प्राप्त प्रवेश घेतलेले आहेत. त्यांनी दिलेल्या प्रश्नावलीतील प्रतिसादावरून पुढील निष्कर्ष मांडण्यात आले.

उदिदष्ट्य क्र. १ नुसार प्राप्त निष्कर्ष -

- १) शिक्षणशास्त्र पदवीस ७०% स्वतःच्या, १६% कौटुंबिकव्यक्ती व १४% इतर लोकांच्या मर्जीनुसार प्रवेश घेतलेला आहे.
- २) शिक्षणशास्त्र पदवीला उत्कृष्ट असा १००% प्रत्यक्ष अध्यापनावर भर असा दिला जातो.
- ३) शिक्षणशास्त्र पदवी व अन्य विषय यांचा ७४% प्रत्यक्ष अध्यापनावर भर उत्तम तर २६% मध्यम आहे.
- ४) बी.एड. पदवीमुळे ३८% अध्यापन कौशल्यात वाढ होते, नेतृत्वशैली स्टेट डेअरिंग ६५% वाढते.
- ५) बी. एड. छात्राध्यापक ३४% आशयज्ञानात, ८% सामाजिक कार्यात, ४% व्यवहारज्ञानात, ५४% उपजिवीकेच्या ज्ञानात कमी पडतात.

उदिदष्ट्य क्र. २ नुसार प्राप्त निष्कर्ष -

- ६) शिक्षणशास्त्रात पदवी प्राप्त झाल्यावर १६% चांगला, ८४% समाधानकारक उपयोग होईल. असे स्पष्ट होते.
- ७) शिक्षणशास्त्र पदवी व व्यावहारिक ज्ञान यांचा समन्वय - १६% प्रत्यक्ष जीवन कौशल्याचे शिक्षण द्यावे, १४% प्रत्यक्ष रोजगार द्यावा, ७०% प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयुक्त होईल असे शिक्षण द्यावे.
- ८) बी. एड. प्रशिक्षणात अध्यापन, अध्ययन, आशयज्ञान, स्पर्धापरीक्षा, खेळ, सामाजिक उपक्रम, उपजिवीकेसाठी शिक्षण यांवर भर द्यावा.
- ९) सर्व उच्चशिक्षण शाखा ह्या - २४% उपयोगी, ६% व्यवहार्य, १००% गरजेनुसार, ३०% जीवनोपयोगी आहेत.

उदिदष्ट्य क्र. ३ नुसार प्राप्त निष्कर्ष -

- १०) बी. एड. विषयी समाज किंवा अध्ययन कार्यास प्रशिक्षणार्थी पुढील गोष्टी सांगतात - ६% बी. एड. प्रशिक्षण घ्यावे, ५६% बी. एड. चे फायदे आहेत. १६% बी. एड. मुळे नोकरी मिळेल, २२% बी. एड. मुळे रोजगार मिळेल.
- ११) बी. एड. प्रशिक्षण झाल्यावर ७६% विद्यार्थी पुढील शिक्षण घेणार आहेत.
- १२) बी. एड. प्रशिक्षणानंतर पुढील शिक्षणामध्ये ४४% एम.एड., २०% एम. फिल, १२% पीएच.डीचे शिक्षण घेणार आहेत.
- १३) बी.एड. अभ्यासक्रम ९६% एक वर्षाचा, ४% दोन वर्षाचा असावा किंवा २४% एकत्रित असावा.

उदिदष्ट्य क्र. ४ नुसार प्राप्त निष्कर्ष -

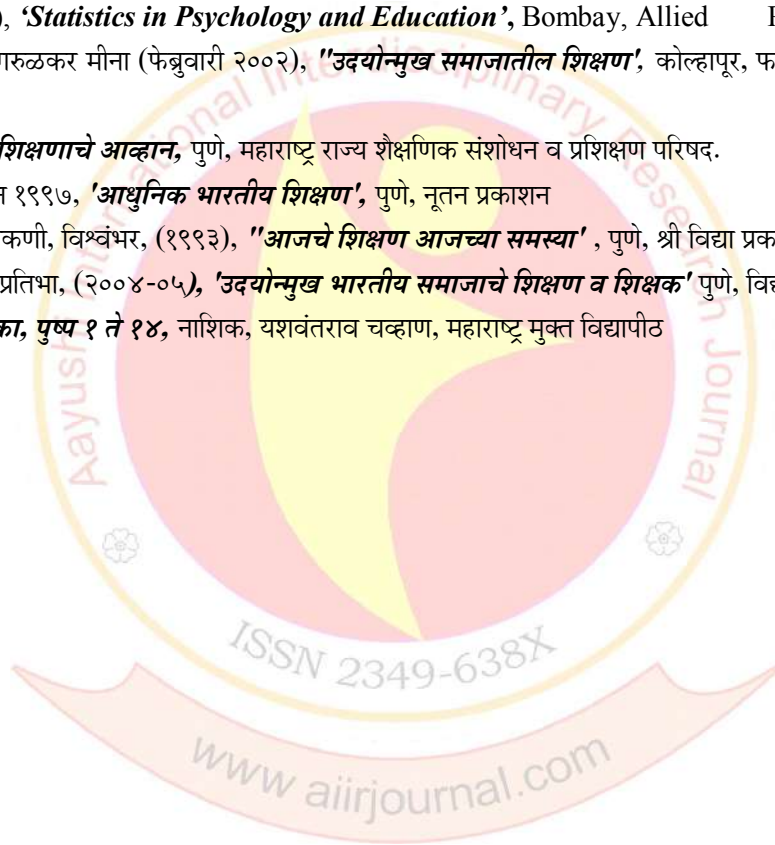
- १४) उच्चशिक्षणात व्यावहारिक आवश्यकतेनुसार व्यावसायिक शिक्षण द्यावे असे १००% प्रशिक्षनार्थीना वाटते.
- १५) भविष्यासाठी उच्चशिक्षणात पुढील बदल हवेत. बुध्दयांकानुसार शिक्षण, अनुभवातून शिक्षण, नाटयकला, कुकिंग, सर्व क्षेत्रातील व्यवस्थापन, विणकाम, शिवणकाम, शेतीविषयक गरजेनुसार अभ्यासक्रम, ड्रायव्हिंग, स्वीमिंग, सुतारकाम, पेंटिंग, माळीकाम इत्यादींची प्रशिक्षणे हवीत.
- अशा प्रकारे छात्रअध्यापकांच्या प्राप्त प्रतिसादावरून एकूण १५ निष्कर्ष मांडण्यात आले.

समारोप

शिक्षणशास्त्र पदवी स्तरावरील छात्रअध्यापकांच्या मते उच्च शिक्षणाद्वारे व्यावहारिक उपयोगितेचे शिक्षण दिले जावे. शिक्षणशास्त्र प्रशिक्षणामध्ये अध्यापनावर भर असतो, इतर विषयांचा अल्प संबंध असतो. परंतु व्यावहारिक, समाजोपयोगी, विषय ज्ञान व कौशल्याचे शिक्षण द्यावे. उच्चशिक्षणाचे अध्ययन करतांना विद्यार्थ्यांना व्यवहारोपयोगी, अत्यावश्यक व नित्य उपयुक्त कौशल्यांचे शिक्षण द्यावे .

संदर्भ

- Garrett, H.E., (1961), '*Statistics in Psychology and Education*', Bombay, Allied Pacific (Pvt.) Ltd.
- करंदीकर (डॉ.) सुरेश, मंगरुळकर मीना (फेब्रुवारी २००२), '*उदयोन्मुख समाजातील शिक्षण*', कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्र. १ ते १७२.
- काळपांडे वसंत (१९९५) '*शिक्षणाचे आव्हान*', पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
- दुनाखे (डॉ.) अरविंद, जून १९९७, '*आधुनिक भारतीय शिक्षण*', पुणे, नूतन प्रकाशन
- पाटील, लिला, आणि कुलकर्णी, विश्वंभर, (१९९३), '*आजचे शिक्षण आजच्या समस्या*', पुणे, श्री विद्या प्रकाशन
- वीरकर प्र.कृ., व वीरकर, प्रतिभा, (२००४-०५), '*उदयोन्मुख भारतीय समाजाचे शिक्षण व शिक्षक*' पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
- संशोधन मार्गदर्शन मालिका, पुष्प १ ते १४*, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण, महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

बदलत्या काळाची गरज - निरंतर शिक्षण

डॉ. श्री. अमितकुमार शंकरराव गागरे
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा

प्रस्तावना.**निरंतर शिक्षण प्रक्रिया.**

शालेय शिक्षण संपले म्हणजे शिक्षण प्रक्रिया संपली असे नाही. ती शिक्षण प्रक्रिया आयुष्यभर टिकते. आजच्या समाजातील प्रौढ व्यक्तीला जगात बदल कसकसे घडून येत आहेत हे कळले पाहिजेत. तसेच समाजामध्ये परिवर्तन कसे होत आहे हे ही कळले पाहिजे. आजच्या समाजात असे कित्येक प्रौढ जन आहेत की, ज्यांना शिक्षण अजिबात मिळाले नाही आणि त्यांना काही शिक्षण मिळाले असेल तर ते देशाच्या विकासाच्या गरजांच्या दृष्टीने निरूपयोगी ठरते. ग्रामीण भागातील प्रौढांना मातीचे गुणावगुण कळले पाहिजेत. शेतीच्या विकासासाठी यंत्रांचा उपयोग केंव्हा, किती व कसा करावयाचा हे ज्ञान त्यांना पाहिजे. लोकसंख्या वाढीचे परिणाम समाज जीवनावर कसे होतात, नागरिकांचे हक्क व जबाबदाऱ्या कोणत्या असतात. कुटुंब नियोजनाचे व बचतपद्धतीचे महत्त्व ह्याविषयी पूर्ण ज्ञान प्रौढांना असावयास पाहिजे. हे ज्ञान पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिक वाचून, आकाशवाणीवरील भाषणे ऐकून व दूरदर्शनवरील भाषणे, चर्चा, नाट्यप्रवेश, कविता ऐकून व पाहून वाढवावयास पाहिजे. हे ज्ञान मिळवित असताना व्यक्तीचा मानसिक विकास व्हावयास पाहिजे. व व्यावसायिक गुणवत्ता वाढली पाहिजे. त्यासाठी निरंतर शिक्षणाची जरूरी आहे.

आजीवन शिक्षणाची संकल्पना.

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. समाजात राहत असताना त्याला अनेक अनुभव येतात आणि त्या अनुभवांपासून व्यक्ती सतत शिकत असते. शिक्षण ही अखंडपणे चालणारी प्रक्रिया आहे. शाळेतील केवळ पुस्तकी ज्ञान जीवन जगण्यास पुरेसे नसते. शिक्षण म्हणजे वर्तन बदल. त्यामुळे सर्व जीवनभर व्यक्ती शिकत असते. म्हणजेच व्यक्तीचे अध्ययन हे अखंडपणे निरंतरपणे चालूच असते. या अखंडपणे होणाऱ्या अध्ययनाला इंग्रजीत 'स्पर्मि स्वदह म्कनबंजपवद' असे म्हणतात. औपचारिकरित्या जे शिक्षण घेतले जाते ते शिक्षण जीवन जगत असताना अपुरे पडते. म्हणून व्यक्तीने सतत काहीतरी शिकत राहिले पाहिजे. आपण जगतो म्हणून शिकतो आणि शिकतो म्हणून जगतो. सतत शिकत राहणे हा सुसंस्कृतरित्या जीवन जगण्याचा एक मार्ग आहे. जीवनाची गुणवत्ता टिकवण्याची असेल, स्वतःचे अस्तित्व टिकावायचे असेल तर सतत अध्ययन केले पाहिजे. यादृष्टीने जागतिक पातळीवर शिक्षणाचा विचार करण्यासाठी 1971 मध्ये एडगर फॉर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नेमला गेला. या आयोगाने आपला अहवाल 'इन्सॅन्टदपदह जव इम' या नावाने प्रसिद्ध केला. यातूनच आजीवन शिक्षणाची / निरंतर शिक्षणाची संकल्पना उदयास आली ही संकल्पना अतिशय व्यापक असून यात व्यक्तीच्या जन्मापासून ते मरेपर्यंतच्या शिक्षणाचा समावेश होतो.

आजीवन शिक्षणाची उद्दिष्टे.

1. औपचारिक शिक्षणास निरंतर / आजीवन शिक्षणाची जोड दिली गेली पाहिजे आणि संपादित ज्ञानाचे दृढीकरण, विकास आणि जीवनोपयोगी विषयांच्या बाबतीत कौशल्य निर्मिती अथवा आवड म्हणून आर्जित ज्ञानाचे उपयोजन करणे.
2. काळाबरोबर पाऊले टाकण्यास अध्ययनकर्त्यास समर्थ करणे.
3. शिक्षणाची संधी सर्वस्तरांपर्यंत पोहचविण्यासाठी प्रयत्न करणे.
4. अध्ययनकर्त्याची जिज्ञासापूर्ती करणे.
5. आवडीनुसार व आवश्यकतेनुसार शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
6. आत्मनिर्भरतेचा लाभ सर्वांना मिळावा अशी नवी शिक्षण प्रणाली विकसित करणे.
7. फरस्तीच्या वेळेचा सुयोग्य वापर ज्ञानार्जनासाठी करणाऱ्या व्यक्तीला प्रोत्साहित करणे.
8. व्यक्तीला जीवनाची सार्थकता वाढविण्यासाठी शास्त्रसुद्ध / तंत्रानुसार कार्य करण्याची क्षेत्रे मिळवून देणे.
9. अपंग, वंचित यांच्या जीवनात सुधारणा करणे.

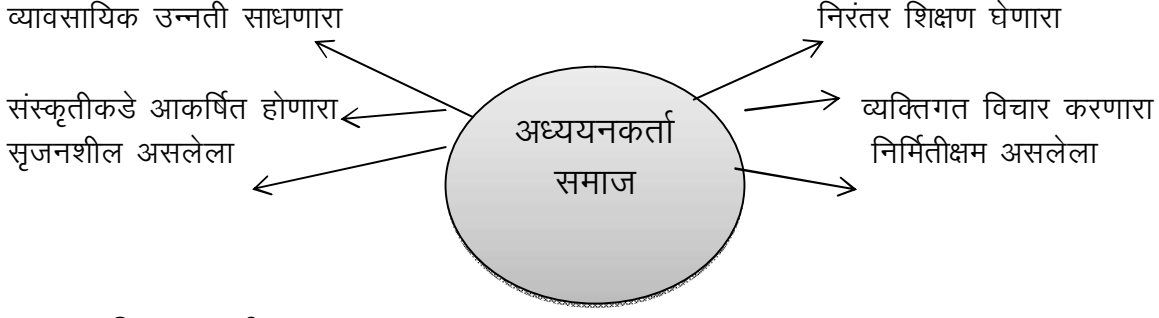
10. प्रत्येकाला शैक्षिक उपक्रमासाठी आधार पद्धती देणे.

आजीवन शिक्षणाची गरज :

- 1. अध्ययनकर्त्या समाजासाठी :** आजीवन शिक्षण ही सद्यस्थितीत अध्ययनकर्त्या समाजाची गरज बनली आहे. किंबहुना आजीवन शिक्षण अध्ययनकर्ता समाज हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. सद्यस्थितीत शिक्षण ही संकल्पना अतिशय व्यापक झाल्याने शिक्षण देणे ही कोणत्या एका व्यक्तीची, समाजाची जबाबदारी नाही आणि शिक्षण घेणे ही देखील कोणा एका समाजाची मक्तेदारी नव्हे. आज समाजात जे बदल होत आहेत ते बदल प्रत्येक व्यक्ती स्वीकारत आहे आणि हे बदल स्वीकारण्यासाठी व्यक्ती स्वतः अध्ययन अध्यापनाची साधने शोधीत आहे. ही साधने शोधण्यासाठी, व्यक्तीची अध्ययनाची भूक भागविण्याचे अतिशय महत्वपूर्ण काय करण्यासाठी आजीवन शिक्षण अत्यावश्यक आहे.
- 2. चांगल्या जीवनपद्धतीसाठी व प्रतिष्ठेसाठी :** शिक्षण ही समाजयोजनाची एक कला आहे. आपण जगतो म्हणून शिकता आणि शिकतो म्हणून जगतो. औपचारिक शिक्षण संपल्यावरदेखील प्रत्यक्ष जीवनात व्यक्तीचे शिक्षण हे चालूच राहते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला निरनिराळे अनुभव येतात. त्यातून चांगल्या वाईट गोष्टींची जाण येते. व्यक्तीला मूल्यनिर्णय घेता येतात. त्यामुळे व्यक्ती चांगल्या मार्गाने जीवन जगू शकते. उदा. वाल्याचा वाल्मिकी व्यक्तीला शिक्षणाद्वारे स्वतःच्या कौशल्यांमध्ये वाढ करून व्यवसायातदेखील उन्नती करता येऊ शकते. पर्यायाने व्यक्तीचा आर्थिक स्तर उंचावून व्यक्तीला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्यास आजीवन शिक्षण आवश्यक आहे.
- 3. वैयक्तिक विकासासाठी :** जगात विविध क्षेत्रांमध्ये अतिशय झपाट्याने विकास होत आहे. विशेषतः ज्ञानाच्या क्षेत्रात होणारा विकास अतिशय जलद गतीने होत आहे. ज्ञानाच्या, विज्ञानाच्या, तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात होणारा बदल स्वीकारण्यासाठी व्यक्तीलाही स्वतःमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे अपरिहार्य आहे. आणि हे परिवर्तन केवळ शिक्षणामुळे शक्य आहे. म्हणून व्यक्तीचा वैचारीक विकास होण्यासाठी मदत होते. अशाप्रकारे व्यक्तीचा वैचारीक, आर्थिक एकंदरीत वैयक्तिक विकासासाठी आजीवन शिक्षण अत्यावश्यक आहे.
- 4. फरसबंदीच्या वेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी** औपचारिक शिक्षण पद्धतीत स्थल, काल यांचे बंधन असते. परंतू अनौपचारिक शिक्षण असे बंधने नसते आणि आजीवन शिक्षण हा अनौपचारिक शिक्षणाचाच भाग असल्याने या संकल्पनेत स्थल, काल, परीक्षा, विद्यार्थ्यांचे वय असे कुठलेच बंधन नाही. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीला कामाव्यतिरिक्त जो रिकामा वेळ मिळतो तो वेळ कसा घालवावा हा प्रश्न त्याला पडत नाही. म्हणूनच फरसबंदीच्या वेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी आजीवन शिक्षण हे आवश्यक आहे.

अध्ययनकर्ता समाज :

अध्ययनकर्ता समाज हा संकल्पना म्हणजे आजीवन शिक्षण या संकल्पनेचे संकल्पित चित्र होय, समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सतत शिकत राहिले पाहिजे. परंतू यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला प्रचलित पद्धतीने शिक्षण देणे शक्य नाही. केवळ शाळा, महाविद्यालये यांची संख्या वाढवली तर समाजातील सर्व घटकापर्यंत शिक्षण पाहोचेल ही अतिशय भ्रामक कल्पना आहे. प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण मिळणे हा त्याचा हक्क आहे असे म्हटल्यास प्रत्येक घटकाने स्वतः अध्ययन करणे ही काळाची गरज आहे. सद्यस्थितीत समाजात जे बदल होत आहेत त्यात प्रत्येक व्यक्तीला अध्ययन अध्यापनाची साधने स्वतः शोधायची आहेत. त्यासाठी सभोवतालची परिस्थिती हीच प्रेरक आहे. म्हणून सद्यस्थितीत शिक्षण केंद्रे, अध्यापन पद्धती, अभ्यासक्रम, अध्ययनपद्धती यामध्ये बदल होणे आवश्यक आहे आणि हा बदल तेंव्हाच होईल जेव्हा समाजातील दुर्लक्षित घटकाला समाजप्रवाहात आणि शिक्षणप्रवाहात आणले जाईल. असा समाज प्रचलित शिक्षण पद्धती बदलून नवीन पद्धतीने केवळ पुस्तकी ज्ञान न घेता स्वतःच्या गरजा पूर्ण करणारे शिक्षण घेईल, वैयक्तिक विकास साधण्यासाठी शिक्षण घेईल, स्वतःचा चरितार्थ भागविण्यासाठी शिक्षण घेईल असा समाज म्हणजे "अध्ययनकर्ता समाज" होय.

आजन्म शिक्षणासाठी उपक्रम.

1. सध्याच्या शाळांमधून अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त विविध माध्यमांद्वारे प्रसारित होणारी माहिती देण्याची सुविधा उपलब्ध केली पाहिजे. दूरदर्शन व रेडिओवर होणाऱ्या शैक्षणिक कार्यक्रमांची चर्चा शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसोबत केली पाहिजे.
2. शाळेत विशिष्ट बाबींचे अध्यापन करण्यापेक्षा विशिष्ट बाबींचे अध्ययन कसे करावे ? यावर भर दिला पाहिजे.
3. शाळेत सध्याच्या तुलानात्मक मूल्यमापन पद्धतीला दूर करून विद्यार्थ्यांला गटात राहून गटासमवेत अध्ययन कसे करायचे हे शिकविले पाहिजे.
4. शाळा हे समाजाच्या अध्ययनाचे केंद्र बनविले पाहिजे.
5. शालेय व महाविद्यालयीन पातळीवर विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन अल्पमुदतीचे प्रशिक्षण वर्ग चालविले पाहिजे.
6. शाळा, महाविद्यालयीन पातळीवर विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन अल्पमुदतीचे प्रशिक्षण वर्ग चालविले पाहिजे.
7. शाळेतील शिक्षकांनी नवनवीन कल्पनांचा परिचय करून देण्याची अल्प मुदतीचे उद्बोधन वर्ग आयोजित केले पाहिजे.
8. शालेय व महाविद्यालयीन अभ्यासक्रम व स्थानिक उदयोगधंदे यातील संबंध परस्परांस पूरक होण्यासाठी चर्चासत्रे आयोजित करणे.
9. विद्यापीठ व महाविद्यालयीन पातळीवर निरंतर शिक्षणाची सोय करणे.
10. विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणापासून सार्वजनिक ग्रंथालय, सांस्कृतिक केंद्रे, वस्तुसंग्रहालये, प्रसारमाध्यमे यांचा कसा वापर करावा याचे प्रशिक्षण द्यावे.

संदर्भ पुस्तके

1. जगताप ह.न., शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
2. नीलिमा सप्रे, प्रीती पाटील, शिक्षणातील विचारप्रवाह, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
3. किरण नागतोडे, शालेय व्यवस्थापन शैक्षणिक संरचना आणि विचारप्रवाह.
4. पारसनीस न.रा.(जाने.2007), शिक्षकांचे प्रशिक्षण, नूतन प्रकाशन, पुणे.

विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांसाठी धोरणे, कायदे व हक्क

प्रा. चंद्रकांत एम भोये

एस. एस. बी. कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

गोषवारा :

समावेशक शिक्षण म्हणजे शिक्षणाच्या प्रवाहात सर्वांचा समावेश होय. कोणताही घटक शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून जागतिक व राष्ट्रीय स्तरावर विविध कायदे व धोरणे आखली गेली. तरीही आज बऱ्याच अंशी विशेष गरजा असलेली बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत अशा मुलांसाठी शिक्षणाचा स्वतंत्र कायदा किंवा अभ्यासक्रम भारतात तरी आजपर्यंत तयार केला गेला नाही. शिक्षणाच्या संदर्भातील विविध आयोगात काही प्रमाणात अशा मुलांच्या संदर्भात चर्चा केलेली आढळते

सूचक शब्द : समावेशक शिक्षण, धोरणे, कायदे, हक्क, विशेष बालके.

प्रस्तावना :

खऱ्या अर्थाने आंतरराष्ट्रीय अपंग वर्षापासून समावेशक शिक्षणास चालना मिळून हि संकल्पना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकारली गेली. १९९४ च्या सलामानका परिषदेत ९२ देश व २५ जागतिक संघटनांनी समावेशक शिक्षणाची संकल्पना स्वीकारली.

जागतिक स्तरावरील धोरणे व कायदे :

जागतिक स्तरावरील १९९४ मधील सलामानका निवेदन व १९४८ चा मानवी हक्क जाहीरनाम्यामध्ये समावेशक शिक्षणासंदर्भात मांडलेल्या धोरणांचा व कायद्यांचा सारांश खालील प्रमाणे आहे.

सलामानका निवेदनातील तरतुदी (१९९४) :

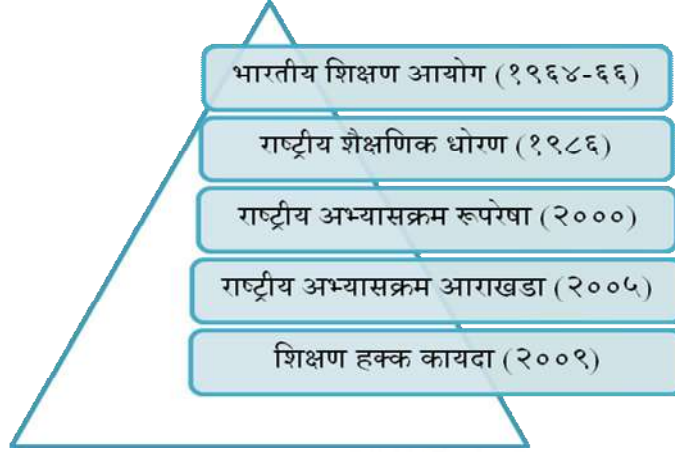
- सर्व बालकांना शिक्षणाचा हक्क आहे व प्रत्येक बालकाचे व्यक्तिमत्व भिन्न आहे.
- शिक्षण व्यवस्थेत बालकांच्या वैविध्यपूर्ण वैशिष्ट्यांचा विचार केला पाहिजे.
- विशेष बालकांना सामान्य शाळेत प्रवेश दिला पाहिजे.
- समावेशित शाळा प्रणाली हि प्रभावी असून त्याचे सर्वांनी स्वागत करावे.
- शासन संस्थांनी शिक्षण व्यवस्था समावेशित करण्यावर भर द्यावा.
- विशेष बालकांचे पालक व स्वयंसेवी संस्थांचा शालेय व्यवहारात सहभाग वाढवावा.
- बालकांची ओळख व समस्यांचा शोध लहानपणीच घ्यावा.
- विशेष बालकांसाठी विशेष शिक्षक प्रशिक्षकाची व्यवस्था व व्यवसाय शिक्षणाचा समावेश करावा.

ब) मानवी हक्काचा जाहीरनामा (१९४८) :

- सर्व मानव जन्मतः स्वतंत्र असून ते सर्व समान आहेत..
- प्रत्येक व्यक्तीला जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा व संरक्षणाचा अधिकार आहे.
- सर्व लोक कायद्यापुढे समान असतील.
- सर्व लोकांना मानवी हक्काचे उलंघन झाल्यास न्याय मागण्याचा अधिकार आहे.
- दुसऱ्याच्या वैयक्तिक मालमत्तेत हस्तक्षेप करता येणार नाही. तसे झाल्यास न्याय मागण्याचा अधिकार असेल.
- बालपणात बालकांना संरक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे..

संदर्भ: य.च. म. मुक्त विद्यापीठ, बी.एड. कोर्स ४२५ मार्गदर्शक पुस्तिका.(२०१६).

समावेशक शिक्षणाशी संबंधित भारतातील आयोग:

विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी शासकीय योजना:

भारत सरकार मार्फत विशेष बालकांसाठी विविध शासकीय योजना राबविल्या जातात. यामध्ये वाहन खरेदी कर्ज, कृषी उद्योगासाठी कृषी कर्ज, अपंगांसाठी स्वयं रोजगार अशा कर्ज योजना राबविल्या जातात तर शिक्षणासाठी शालांतपूर्व अपंग शिष्यवृत्ती, अपंग सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र, अपंग गुणवत्ता पुरस्कार शालांत शिष्यवृत्ती, बीज भांडवल योजना, अपंग ओळखपत्र, प्रवासात सवलत, परीक्षेत सवलत, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण अशा सवलती सरकारकडून दिल्या जातात.

सारांश

आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवर विविध कायदे, आयोग व सवलती असूनही आज अनेक बालके शिक्षणापासून वंचित आहेत. शासनाकडून जाणीव जागृती करूनही समाजात अशा बालकांना दुय्यम स्थान मिळते असे असूनही अशा काही विशेष गरजा असणाऱ्या व्यक्तींनी विविध क्षेत्रात नावलौकिक मिळविला आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, बी.एड. कोर्स ४२५ मार्गदर्शक पुस्तिका (२०१६).
2. समावेशक शिक्षण, प्राथमिक शिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे-३०(२००५).
3. अपवादात्मक बालकांचे मानासशास्त्र –डॉ. प्रेमला काळे.
4. Volume-I, Towards Inclusive Education, Manual for Educational Administrators-, SCERT Delhi (2010).
5. Volume-II, Towards Inclusive Education, Manual for Educational Administrators-, SCERT Delhi (2010).
6. https://www.google.co.in/webhp?sourceid=chrome-instant&rlz=1C1CHBD_enIN720IN720&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=benefits+of+inclusive+education.
7. www.wikipedia.com

भारतीय संगीत शिक्षण पध्दतीत होत आलेले बदल

प्रा. विवेक संतोषराव चापके

श्रीमती राधादेवी गोयनका
महिला महाविद्यालय, अकोला

भारतीय संगीताचा इतिहास पहावयाचा झाल्यास भारतीय संगीत हे अतिशय प्राचीनतम संगीत आहे. अतिशय प्राचीन म्हणजे किती? तर आदिमानव कालखंडांतक्या प्राचीन व अज्ञात कालखंडापर्यंत आपल्याला मागे जावे लागेल. संगीताच्या उगम व उत्पत्तीबाबत सांगायचे झाल्यास भारतीय संगीत शास्त्रात संगीताची उत्पत्ती ही भगवान शंकराचे तांडवनृत्यातून झाल्याचे मानले जाते. काही पंडीत ब्रम्हाच्या मुखाद्वारे संगीताची निर्मिती मानतात तर काही संशोधकांच्या मते मानवाला शब्द संपत्तीचा लाभ होण्यापूर्वीच्या काळातच संगीत अस्तित्वात होते. याचा अर्थ संगीताचा उगम हा आदिमानव कालाइतकाच प्राचीन असावा व जस जसा मानव उत्क्रांत होत गेला तसतसे त्याच्या सोबतच संगीत देखील विकसित होत गेले, असे मानावयास हरकत नाही. मानव त्याच्या हर्ष, दुःख, कारुण्य, आदि भावना प्रकट करण्यासाठी नादांचा वारंवार उपयोग करू लागला असावा: व हाच संगीताच्या उत्पत्तीचा प्रथम अविष्कार असावा.

संगीत शिक्षण पध्दती –

आदिमानव हा तत्कालीन निसर्गतःच उपलब्ध असलेल्या साधन सामुग्रीतून संगीत शिकत आला, व यासाठी त्याला गुरु लाभले, ते म्हणजे पशु, पक्षी, नद्या, झरे, वायु, आदी. अशा या निसर्गदत्त नादापासूनच संगीत निर्मितीची व सोबतच संगीत अध्ययनाची देखिल मुहूर्तमेढ रोवली गेली. म्हणजेच मानवाला नकळत का होईना पण संगीत कोणी शिकविले असेल तर ते म्हणजे निसर्गाने. निसर्ग मानवाचा सर्वप्रथम गुरु आहे. तसेच वाद्यांबद्दल सांगता येईल दगडी वाद्ये, हत्यारे एकमेकांवर आपटली असता निर्माण होणारा आवाज, एखाद्या पोकळीतून हवा जाताच होणाऱ्या आवाजातून बासरीसारख्या वाद्याची निर्मिती. शिकार करून आणलेले प्राण्यांचे कातडे झाडावर टांगून ठेवल्यावर, ते वाळवल्यावर त्यावर आघात केला असता निर्माण होणाऱ्या नादातून चर्मवाद्यांची निर्मिती, याप्रमाणे वाद्यांची निर्मिती देखील तो करू लागला.

संगीत अध्ययन-अध्यापन पध्दती कशी होती व ती कालपरतवे कशी बदलत गेली, यासाठी आपल्याला त्याचे पुढील प्रमाणे कालखंड पाडावे लागतील. –

- 1) वेदकालीन संगीत किंवा वैदिक काल
- 2) प्राचीन काल
- 3) मध्ययुगीन काल
- 4) आधुनिक काल

1) वेदकालीन संगीत –

भारतात आर्यांचे आगमन झाले आणि वैदिक युग सुरु झाले. ब्रम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतील ब्रम्हण वर्गाकडे संगीत शिकविण्याची जबाबदारी होती. विशेष म्हणजे, स्त्रियांनादेखील संगीत शिकण्यास मुभा होती. स्त्रियांद्वारे वीणावादन या काळातील विशेषता होती. संगीत हे गुरु-शिष्य परंपरेतूनच शिकविले जाई. स्त्री-पुरुष समानता त्या काळात होती, हे दिसून येते. संगीताच्या सार्वजनिक आयोजनामध्ये मागे न राहता स्त्रिया मोठ्या उत्साहाने व हिरीरीने भाग घ्यायच्या आणि समाजदेखील स्त्रियांकडे आदराने पहात होता. या काळामध्येच ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद आणि अधर्ववेद यांची रचना झाली म्हणून या युगाला वैदिक युग म्हटले जाते. सामवेद हा संपूर्ण संगीतावर आधारित ग्रंथ होता. ऋग्वेदातील ज्या ऋचा स्वरबद्ध झाल्या त्यांना 'स्रोत्र' म्हणण्यात येई. तर गाथा गाणाऱ्यांना 'गायिन' म्हटले जायचे.

वेदकालीन स्वर – ऋग्वेदात उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे तीनच स्वर दिसून येतात पुढे सामवेदापर्यंत मात्र ते सात स्वरापर्यंत विकसित झाले. 'सप्त सुरान्तु गीयंते सामभिः सामर्ग बुधैः ॥ 'माण्डूकीय शिक्षा' या प्राचीन गंधात हे आढळून येते.

आज जसे आपण घराणेदार गायन ऐकतो, त्याचप्रमाणे या काळात सामगायानाच्या देखील हजार शाखा अस्तित्वात होत्या. यावरून वैदिक काळात संगीत हे फार प्रगतीशील होते हे आपल्याला दिसून येते. साथीला दुंदूभी, आदंबर, भूमी दुंदूभी, आघाडी इत्यादी वाद्ये होती. एकंदर वैदिक काळाचा विचार करता कालपरत्वे खालील प्रमाणे विभाजन करता येईल.

रामायण काळ, महाभारत काळ, जैन काळ, बौद्ध काळ, पौराणिक काळ, मौर्य काळ, कनिष्क काळ, गुप्त काळ व हर्षवर्धन काळ.

2) प्राचीन काळ –

या काळात आपल्याला संपूर्ण ध्वनीविज्ञान बघायला मिळते. भारतामध्ये ध्वनिविज्ञान संज्ञा ऐकायला मिळत असेल तर ती सर्वप्रथम प्राचीन काळात. प्राचीनकाळी संगीतात वैदिक मंत्र, रुच्या गायन, गाथा, आदि गतिप्रकार त्या-त्या प्रकारच्या स्वरतालबद्ध रितीने गात यालाच जातीगान भारतात लोकप्रिय होते. जातीगायनात ग्रह, अंश, न्यास, अपन्यास, तार, मंद्र, आदि नियम पाळले जात आणि राग पध्दतीचा उगम हा जातीपासून मानला गेलेला आहे. अशाप्रकारे प्राचीन काळ हा इ.स.पूर्व 1000 ते 500 असा मानावा लागेल. या काळापासून संगीत पध्दतीत सकारात्मक बदल होतांना जाणवतात. याच काळात भारताने नाट्यशास्त्र, मतंगाने बृहदेशी हे संगीतातील फार महत्वपूर्ण असे ग्रंथ लीहीले.

3) मध्ययुगीन काळ – (मुगल काळ) –

हा काळ मुखतः मुगल काळच मानावा लागेल, या वेळी भारतावर मुगलांनी आक्रमण केले. त्यामुळे लोकांचे जीवन कष्टप्रद झाले. संगीतात श्रृंगार व भोग-विलासाची वृत्ती वाढू लागली. हिंदूंना मुस्लीम धर्म स्विकारावा लागला. उत्तर भारतावर याचा परिणाम फार जास्त झाला तर दक्षिणेत मात्र फार कमी झाला. याच काळात अमीर खुसरो, मियो तानसेन, बैजू बाबरा, गोपाल नायक, स्वामी हरिदास संगीतकार होऊन गेले. या काळात संगीतात फार मोठे बदल झाले. इ.स. 1400 ते 1600 च्या मधला काळ हा कबीर, सूरदास, तुलसीदास, मीराबाई या संतांचा मानला जातो. त्यांनी रचलेले पद, भजन आजदेखील घरोघरी ऐकल्या जातात.

घराण्याचा उगम व होत गेलेला ऐतिहासिक विकास

साधारणतः 16व्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत भारतीय संगीतात 'घराणे' हा शब्द कुठेच दिसून येत नाही. परंतु याच काळात धृपद-धमार हा गीत प्रकार अस्तित्वात आला ज्याचा अविष्कार 16व्या शतकात राजा मानसिंह तोमरने केला. त्यांनी काही धृपदांच्या रचना देखील केल्या. नंतर धृपदानाला वेगवेगळ्या पध्दतीने गायले जाई, ज्या पुढे वाणी ओळखले जावू लागल्या व त्यांचे घराण्याच्या नावानुसार नामकरण झाले. जसे, तानसेन हा मुळ गौड ब्राम्हण असल्याने त्याची गौडीया वाणी, राजा व्रजचंद्र हा डागुर गावचा असल्याने त्याची डागुर वाणी, तर बीनकर राजा संमोहन सिंह हा खंडहारचा निवासी असल्याने त्याच्या गायकीला खंडहार वाणी असे नाव देण्यात आले. हे चारही गायक सम्राट अकबराच्या दरबारातील सुप्रसिद्ध गायक व वादक होते. इथूनच पुढे जातीगाय लोप पावून राग गायकी हळूहळू अस्तित्वात येऊ लागली. धृपदांच्या रचना वेगवेगळ्या रागात या चार गायकांद्वारा निर्मित्या जाऊ लागल्या व ते त्यांच्या शिष्यांना शिकवून त्या जश्याच्या तशा जतन करण्याचा प्रयत्न करू लागले. इथूनच घराण्यांची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. काही काळ लोटल्यावर धृपद-धमाराची लोकप्रियता कमी होत गेली व 18 व्या शतकाच्या शेवटी ख्याल गायकी अस्तित्वात आली. याचे कारण म्हणजे मोगल सत्तेवर आले. सर्व कलाकारांचा राजाश्रय सुटल्यावर ते सर्व गायक, वादक, नर्तक बेकार झाले.

4) आधुनिक काळ –

राजाश्रय सुटल्यावर भारतात अनेक लहान-मोठी संस्थाने इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली राहिली आणि यात अनेक गायक, वादक व नर्तकांना आश्रय मिळाला. ती केंद्र म्हणजे ग्वाल्हेर, रायपूर, इंदोर, आग्रा, बडोदा आणि पुढे हीच घराणे म्हणून नावारुपास आली. इथे अनेक शिष्य त्यांच्या गुरुकडे राहून संगीत विद्या शिकू लागले व पुढे हे शिष्य अजून त्यांचे शिष्य तयार करून आपल्या-आपल्या घराणेरुपी बीजातून मोठे वटवृक्ष तयार करू लागले. याच काळात शिष्य तयार होण्यासाठी स्वरलिपी व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे यांचा फार मोठा हातभार लागला आणि संगीत हे संस्थागत शिक्षण, पुढे विद्यालयीन व महाविद्यालयीन शिक्षण प्रणाली अस्तित्वात आली.

19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दोन विष्णुरुपी सूर्याचा उदय संगीत जगतासाठी फार प्रेरणादायी व भारतीय संगीतांचा संपूर्ण विश्वामध्ये प्रसार व प्रचार होण्यासाठी महत्वाचा ठरला. हे दोन सूर्य म्हणजे पं. विष्णू दिगंबर

पलुस्कर आणि पं.विष्णू नारायण भातखंडे पं. पलुस्करांनी इ.स.1901 मध्ये लाहोर येथे 'गांधर्व संगीत महाविद्यालयाची' स्थापना केली. ज्यामुळे संगीत विद्या सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना सहज अवगत करता येईल. संगीतात सुरु असलेली घराणेशाही संपुष्टात येऊ लागली. त्यांच्याच सारखे पं. भातखंडे यांनी संपूर्ण भारतभ्रमण करून वेगवेगळ्या घराण्याच्या गायकांना भेटून त्यांच्याजवळ बंदीशी शिकून व त्या संग्रहीत करून त्यांना सूर्योग्य अशा स्वरलिपीच्या माध्यमातून लीहून ठेवले. ही स्वरलिपी विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरली. बंदीस्त असलेले संगीत हे पुस्तक रुपाने खुले झाले व सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांला शिकता येऊ लागले. 20व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ग्रामोफोन नंतर रेडीओ व 20व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दूरदर्शनच्या सर्वसामान्यांच्या जीवनात प्रवेश झाला. यामुळे तर संगीत घरी बसल्या ठोकता येऊ लागले. स्वातंत्र्योत्तर काळात तर संगीताचा प्रसार व प्रचार फार वेगाने झाला. वेगवेगळे गायक वादक जसे पं. भीमसेन जोशी, पं. रविशंकर, उ. अल्लाउद्दीन खॉं, उ. विलायत खॉं, अमीर खॉं, उ. अल्लारखा खॉं, विदुषी किशोरीताई आमोणकर, आदिंनी भारतीय संगीत जगप्रसिद केले.

भारत सरकारचे देखिल मोठे योगदान आहे, ललीत कला अकादमी पुरस्का, सरकारद्वारे दिले जाणारे पुरस्कार जसे पद्मश्री, पद्मभूषण, पद्मविभूषण व सर्वोच्च भारतरत्न असे पुरस्कार देवून कलाकारांना प्रोत्साहित व गौरवान्वित केल्या जाते.

वर्तमान संगीत शिक्षण पध्दती –

वैदिक काळापासून प्राचीन ते मध्ययुगीन व आधुनिक काळापर्यंत चालत आलेली संगीत शिक्षण पध्दती ही फार निर्णायक व कठीण असा प्रवास करत इथपर्यंत पोहचली आहे. शिक्षणपध्दतीत फार आमुलाग्र बदल झालेले आहेत. सध्या तर विद्यार्थी हा अगदी घरी बसल्या बसल्या कोणत्याही गुरुकडून संगीताचे शिक्षण घेऊ शकतो. यासाठी संगणक, इंटरनेट, मोबाईल यासारखी इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे तो हाताळत आहे. विद्यालयीन व विद्यापीठीय क्षेत्रात संगीत हा विषय अभ्यासक्रमात अंतर्भूत झाला आहे. संपूर्ण विश्वातील संगीत एका क्लिकवर आपल्याला ऐकता व बघता येऊ शकते. दूरचित्रवाहीणीवरील प्रसारीत होणारे संगीताचे कार्यक्रम मुलांमध्ये आवड निर्माण करीत आहे.

निष्कर्ष – वैदिक काळापासून वर्तमान काळापर्यंतची संगीत शिक्षण पध्दती बघता खालील निष्कर्ष काढता येतील.

- 1) वैदिक काळातील संगीत हे केवळ ब्राम्हण वर्गाकडे होते व ते इतर वर्गांना ज्ञान द्यायचे कार्य करत, आता मात्र संगीत चारही वर्गांमध्ये आढळून येते.
- 2) संगीतातील घराणेशाही जवळपास संपुष्टात येऊन ते विद्यालयीन संगीतात बदलले आहे.
- 3) संगीताच्या प्रसार व प्रचार करण्यात पं. विष्णू नारायण भातखंडे व पं. विष्णू दिगंबर पलुस्कर यांचा सिंहाचा वाटा आहे.
- 4) संगीताचे जागतिकीकरणाची आधुनिक काळापासून सुरुवात.

संदर्भ –

1. बसंत, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय हाथरस (उ.प्र.)
- 2) गोडसे, मधुकर द., संगीत अलंकार शास्त्र व कला मार्गदर्शन, संस्थापक गोडसे वाद्यवादन विद्यालय, पूणे.
- 3) बिडकर, डॉ. सुचेता, 'संगीतशास्त्र विज्ञान' संस्कार प्रकाशन, 6/400 अभुदय नगर, काळाचौकी मुंबई.
- 4) संगीत, (मे-1994, ऑगस्ट-2002), मासिक, प्रकाशक, संगीत कार्यालय, हाथरस.

शैक्षणिक लघुपटातून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धन: एक अभ्यास

डॉ. भागवत असाराम शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक

स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ
एज्युकेशन, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

प्रास्ताविक

“उत्तरदायित्व हा शिक्षकाच्या नैतिक वचनबद्धतेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग असून शिक्षक करत असलेल्या सर्व कार्याच्या मुळाशी उत्तरदायित्वाची भावना महत्त्वाची भूमिका निभावत असते. (घोष, ए. के. २००१)

उत्तरदायित्वाचे शिक्षकाशी असलेले नाते व शिक्षकाच्या जडण-घडणीतील अनन्य साधारण असे महत्त्व घोष, ए. के. यांनी आपल्या **शिक्षकांचे उत्तरदायित्व** या लेखात सार्थपणे व्यक्त केले आहे. या दृष्टिकोनातून शिक्षक शिक्षणातून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धनाचे महत्त्व ठळकपणे लक्षात येते.

अ. उद्दिष्टे

छात्राध्यापकास/छात्राध्यापकामध्ये एक उत्तरदायित्वशील शिक्षकाच्या भूमिकेतून

१. शिक्षक उत्तरदायित्वाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण लघुपट पाहण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
२. लघुपटाच्या माध्यमातून शिक्षक उत्तरदायित्वाचा विकास घडवून आणणे.
३. लघुपट हे अभ्यासाचे एक महत्त्वपूर्ण माध्यम होऊ शकते हा दृष्टिकोन विकसित करणे.
४. लघुपट, चित्रपट इ. च्या प्रभावकारकतेचा शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धनासाठी उपयोग करून घेणे.

ब. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने संशोधनाचे स्वरूप, नमुना, प्रयोग या सर्व बाबींचा साकल्यपूर्वक विचार करून घटना अभ्यास संशोधनाची निवड केली आहे.

या प्रकारच्या संशोधनामध्ये एखाद्या संकल्पने संदर्भात अनेक व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष अनुभवांचा अभ्यास केला जातो. एखाद्या घटनेसंदर्भात अनेक/विविध व्यक्तींना आलेल्या अनुभवातून समान धागा शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो व त्या घटनेविषयी एक सामान्य तत्व सांगितले जाते.

क. प्रयोगासाठी नमुना निवड

प्रयोगासाठी नमुना निवड करताना सुरुवातीला आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन या महाविद्यालयातील कला व विज्ञान शाखेतील एकूण १६० छात्राध्यापकांना शिक्षक उत्तरदायित्व मापन चाचणीची पूर्व चाचणी देण्यात आली. पूर्व चाचणीनंतर गुणानुक्रमे कला व विज्ञान शाखेतील छात्राध्यापकांची क्रमवारी लावण्यात आली. त्यानंतर लॉटरी पध्दतीने प्रायोगिक व नियंत्रित गटातील प्रत्येकी ४० छात्राध्यापकांची निवड करण्यात आली. ही निवड करताना त्यांची विद्याशाखा व शिक्षक उत्तरदायित्वातील पूर्व चाचणीतील गुण प्रामुख्याने लक्षात घेण्यात आले.

ड. संशोधन कार्यवाही

प्रस्तुत उपक्रमापूर्वी छात्राध्यापकांना शैक्षणिकदृष्ट्या एखादा लघुपट, चित्रपट कसा पाहवा? त्यातील प्रमुख बाबी कशा लक्षात घ्याव्यात? पारंपारिक विषयाधारीत चित्रपटापेक्षा लघुपट कसा वेगळा असतो? शैक्षणिक लघुपट, चित्रपट पाहिल्यानंतर त्यावर आधारीत गटचर्चा कशी करावी? दिलेल्या मुद्द्यांनुसार विचारपूर्वक कशी मांडणी करावी? अर्थनिर्वचन कसे करावे इ. संबंधी सोदाहरण मार्गदर्शन करण्यात आले.

प्रस्तुत उपक्रमासाठी शिक्षण विषयक दोन लघुपट दाखवण्यात आले. त्यावर एकूण ५ गटात गटचर्चा घेण्यात आली. लघुपट निहाय गुणात्मक विश्लेषण खालीलप्रमाणे होय

१.शाळाभेट

नामदेव माळी यांच्या 'शाळाभेट' या पुस्तकांवर आधारीत प्रस्तुत लघुपटात सांगली, सातारा व कोल्हापूर जिल्हयातील प्रयोगशील अशा जि.प.प्रा. शाळांमधील विविध उपक्रमांची ओळख करून दिलेली आहे. या शाळेमध्ये काम करणारे मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी या सर्वांच्या प्रातिनिधीक कामाचे यात आकर्षक रूपात चित्रण करण्यात आले आहे. या अनोख्या प्रयोगातील सातारा पंचायत समितीतील शिक्षण विस्तार अधिकारी प्रतिभा भराडे, नामदेव माळी, डॉ. शैला दाभोलकर, डॉ. विवेक सावंत यांची भूमिका थोडक्यात उत्तमरीत्या मांडली आहे.

प्रस्तुत लघुपट दिग्दर्शनानंतर छात्राध्यापकांना या लघुपटाच्या संदर्भात गट चर्चेसाठी प्रमुख मुद्दे देण्यात आले. या गट चर्चेतील छात्राध्यापकांच्या प्रातिनिधीक व महत्त्वपूर्ण प्रतिक्रिया खालीलप्रमाणे होत.

१. या लघुपटातील शाळा व शिक्षणाच्या संदर्भातील खालील गोष्टी आम्हाला विशेष आवडल्या.

संगीतमय परिपाठ, पुस्तक बाग, कोपरे, मुलामुलींसाठी मल्लखांब प्रशिक्षण, मतीमंद मुलांसाठीचे समावेशित शिक्षण, खेळातून शिक्षण, शिक्षणातून खेळ, झुलता पूल, रचनावादी शिक्षण, श्रमसंस्कारयुक्त शिक्षण, बैठक व्यवस्थेतून शिक्षण, उत्पत्ती गावाची, संस्कृती शाळेची, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सेतूशाळा, दत्तकमित्र, लेझीम नृत्य, संभाषणातून इंग्रजी शिक्षण, अमृतपाणी, मसालामाती, स्वयंअध्ययन, स्वावलंबन, स्वयंशिस्त इ.

२. या लघुपटातून पारंपारिक शाळा व शिक्षणातील खालील उणिवा आम्हाला प्रकर्षाने जाणवल्या.

अध्ययन-अध्यापनातील साचेबंदपणा, प्रयोगशील, उपक्रमशील शिक्षकांचा अभाव, शिक्षणातील 'घोका व ओका' पद्धती, केवळ परीक्षा केंद्री शिक्षण, समाजापासूनचे तुटलेपण, श्रमाची उपेक्षा, आधुनिकतेचा अभाव, शिक्षकांचे वर्चस्व, ग्रंथालयाचा अभाव, वाचन संस्काराची उपेक्षा, खेळाकडे दुर्लक्ष, दुय्यम स्थान, मूलभूत शिक्षणाकडे दुर्लक्ष इ.

३. या लघुपटातून प्रेरणा घेऊन एक शिक्षक म्हणून स्वतःला घडवण्यासाठी आम्ही खालील गोष्टींवर विशेष भर देऊ.

१. विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या विविध कलागुणांना प्रेरणा व प्रोत्साहन देऊन पूरक कार्यक्रमांचे आयोजन करू.
२. शाळेत वेगवेगळ्या प्रकारची शिबिरे आयोजित करू. उदा. आरोग्य तपासणी, दंत तपासणी, रक्त तपासणी इ.
३. मुलांची शाळा व शिक्षणा संदर्भातील भिती घालवण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे खेळ शोधू, मुलांना खेळात सहभागी करून घेऊ, खेळातून शिक्षण देऊ.
४. गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणासाठी लागणाऱ्या अत्यावश्यक बाबींना शाळा व शिक्षणामध्ये समाविष्ट करून घेऊ.
५. 'टाकाऊ पासून टिकाऊ' वस्तू बनवण्याचे प्रशिक्षण घेऊन स्वतः अशा विविध वस्तू बनवू व मुलांसाठी त्यांचे प्रदर्शन भरवू, त्यांच्यातही हा दृष्टिकोन रुजवण्याचा प्रयत्न करू.
६. शिक्षक म्हणून असणाऱ्या आमच्या भूमिका, जबाबदाऱ्या व कार्ये प्रामाणिकपणे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करू.
७. विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी व दर्जेदार शिक्षणासाठी शाळेत वेगवेगळ्या उपक्रमांचे यशस्वीरित्या आयोजन करू.
८. या उपक्रमात शाळेतील इतर सहकारी शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा सक्रीय सहभाग घेऊ.
९. देशाच्या विकासासाठीचे शिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन देशोपयोगी शिक्षणावर विशेष भर देऊ.
१०. विद्यार्थ्यांप्रती कसल्याही प्रकारचा भेदभाव करणार नाही.
११. संघर्षापेक्षा सुसंवाद व सहकार्यावर अधिक भर देऊ.
१२. विद्यार्थी, शाळा व संस्थेच्या विकासा सोबतच समाजाचा विकास साधण्यासाठी कायम प्रयत्नशील राहू.
१३. समाजातील लोककलावंत, हरहुन्नरी कलाकार, कारागीर, सामाजिक कार्यकर्ते, अभ्यासक, तज्ज्ञ, अनुभवी व्यक्ती यांना शाळेतील शिक्षण व उपक्रमात सहभागी करून घेऊ.

अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष

प्रस्तुत उपक्रमाधारीत छात्राध्यापकांच्या या प्रतिक्रिया व त्यातून व्यक्त होणारी वर्तन परिवर्तनाची निदर्शके ही शिक्षक उत्तरदायित्वाच्या सर्व क्षेत्राशी संबंधित असल्याचे दिसून येते.

यावरून शिक्षक उत्तरदायित्वाची सर्व क्षेत्रे संवर्धित करण्याच्या दृष्टिने 'शाळाभेट' हा लघुपट उपयुक्त ठरतो हे स्पष्ट होते.

२.प्रतिज्ञा

व्यसनाधीनतेचे व्यक्ती, कुटुंब, समाज व राष्ट्रावर होणारे गंभीर परिणाम लक्षात आणून देणे तसेच या संदर्भाने शिक्षकाच्या असलेल्या भूमिकेबाबत छात्राध्यापकांचे प्रबोधन करणे हा 'प्रतिज्ञा' लघुपट निवडीमागील प्रमुख उद्देश होता. प्रस्तुत लघुपटातून एका व्यसनी बापांमुळे त्याचे संपूर्ण कुटुंब कसे उध्वस्त होते; त्याचा घरांतील कुमारावस्थेतील मुलांवर कसा दुष्परीणाम होतो याचे अत्यंत भेदक, हृदयद्रावक चित्रण केलेले आहे.

प्रस्तुत लघुपट दिग्दर्शन व गटचर्चेतील छात्राध्यापकांच्या प्रतिक्रिया, निरीक्षणे यातून खालील बाबी प्रामुख्याने निदर्शनास आल्या.

१.समाजातील तरुण, शालेय मुले-मुली, इतर माणसे व्यसनाधीन होण्याची कारणे खालीलप्रमाणे होत.

विविध प्रकारचे ताणतणाव, दारीद्रय, बेरोजगारी, बेकारी, संगती, सहवास, सानिध्याचा परिणाम, घरातील मोठ्यांचे अनुकरण, चैनी विलासी वृत्ती, फाजिल लाड, खोटी प्रतिष्ठा, व्यसनाला नकळत मिळणारी प्रतिष्ठा, प्रसार माध्यमातील व्यसनांचे उदात्तीकरण, मुलांना व्यसनी पदार्थ आणायला लावणे, नशा, गुंगीत राहण्यासाठी इ.

२.व्यसनाधीनतेचे वैयक्तिक जीवनावर होणारे दुष्परीणाम खालीलप्रमाणे होत.

मानसिक ताण-तणाव,ताण तणावजन्य आजार, बी.पी., मधुमेह, हृदयविकार, घसा, छाती व तोंडाचा कर्करोग, नातेसंबंधात बिघाड, दुभंगलेपण, उदासीनता, नैराश्य, निष्क्रियता, संपूर्ण शरीरावर होणारे परिणाम, आर्थिक विवंचना, दारीद्रय, दुःख, दैन्यात वाढ, कुटुंब, समाजातील अवमूल्यन इ.

३.कुटुंब व नातेसंबंधावर व्यसनाधीनतेचे होणारे दुष्परीणाम

कौटुंबिक जिद्दाला, प्रेम संपते. अवमूल्यन, अप्रतिष्ठा वाटायला येते. लोक घरी येणे टाळतात, इतरांना व्यसनाची लागण होऊ शकते. वैवाहिक सौख्याला तडा जातो, ताणतणाव ग्रस्त वातावरण होते.

४.व्यसनाधीनतेचे समाज व राष्ट्रावर होणारे दुष्परीणाम

सामाजिक आंतरक्रियात बिघाड, सामाजिक नातेसंबंधात दुरावा, राष्ट्राच्या विकासाला खीळ, युवा शक्तीचा ऱ्हास, सामाजिक विकृतीत वाढ, सामाजिक व राष्ट्रीय ऐक्याची हानी इ.

५.व्यसनाला प्रतिष्ठा मिळण्याची कारणे

व्यसनांचे उदात्तीकरण, चैनी, विलासी वृत्ती, चंगळवादाचा उदो उदो, सामूहिक व्यसन, शोक, मजेची सवय, दारू, पार्टी, आनंद साजरा करणे, ताणतणाव निवारणाशी व्यसनाचे नाते, प्रसारमाध्यमातील चित्रण, उच्चभ्रू समाजाचे अनुकरण इ.

६.व्यसनापासून दूर राहण्याचे उपाय

दुष्परीणाम समजून घेणे, जनजागृती करणे, प्रबळ इच्छाशक्ती, व्यायाम, योगासने, व्यसनांचे दुष्परीणाम झालेल्या व्यक्तींचे प्रत्यक्ष हाल पाहून, 'दारू नको, दुध प्या' यासारख्या विधायक उपक्रमांचा प्रचार व प्रसार, सकारात्मक दृष्टिकोनाची जोपासना, नातेसंबंधाची जोपासना इ.

७.या लघुपटातून एक शिक्षक म्हणून आम्हाला खालील गोष्टी शिकायला मिळाल्या.

१. व्यसनाधीनतेबाबत जनजागृती, प्रबोधन करू. व्यसनाधीनतेमुळे समाज व राष्ट्राची खरीखुरी प्रगती कधीच होऊ शकत नाही.
२. विद्यार्थ्यांना सुसंस्कारीत करणे, व्यसनांपासून दूर राहण्याबाबत पालकांचे प्रबोध करू.
३. व्यसनाधीन कुटुंबाला मार्गदर्शन व समुपदेशन करू.
४. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांच्या कौटुंबिक वातावरणाचाही अभ्यास करू.
५. विद्यार्थ्यांना व्यसनाधीनतेचे दुष्परीणाम समजावून देऊन त्यांना व्यसनापासून कायम परावृत्त करण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करू.
६. व्यसनाधीनतेचे व्यक्ती, कुटुंब, समाज, राष्ट्र तसेच शिक्षणावर होणारे दुष्परीणाम समजले.

अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष

या सर्व प्रतिक्रियांवरून प्रस्तुत लघुपट छात्राध्यापकांतील विद्यार्थी, पालक व समाजाप्रतीचे उत्तरदायित्व संवर्धित करण्याच्या दृष्टिने उपयुक्त ठरतो हे स्पष्ट होते.

इ. लघुपट निरीक्षण व गटचर्चा उपक्रमाधारीत प्रमुख निरीक्षणे

सारांशाने, शिक्षक उत्तरदायित्वाधारीत लघुपट दिग्दर्शन, गटचर्चा या उपक्रमातील शाळाभेट या लघुपटातून उत्तरदायित्वाची सर्व क्षेत्रे संवर्धित होताना दिसतात. तर 'प्रतिज्ञा' या लघुपटातून विद्यार्थी, पालक व समजाप्रतीची उत्तरदायित्वे ही तीन क्षेत्रे संवर्धित होताना दिसतात यावरून प्रस्तुत उपक्रमाची शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धनातील उपयुक्तता स्पष्ट होते. यामागील प्रमुख निरीक्षणे, कारणे खालील प्रमाणे होत.

१. यातील प्रत्येक लघुपटाची शिक्षक उत्तरदायित्वाची विशिष्ट क्षेत्रे लक्षात घेवून निवड केली होती. ती छात्राध्यापकांच्या प्रतिक्रियांवरून सार्थ ठरल्याचे स्पष्ट होते.
२. यातील प्रत्येक लघुपट आशय व अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टीने अतिशय समृद्ध होता. त्यामुळे यातील एकही लघुपट छात्राध्यापकांना कंटाळवाणा वाटला नाही.
३. लघुपट दिग्दर्शनानंतर छात्राध्यापकांचे प्रश्नोत्तरांच्या रूपाने व्यक्तीशः प्रतिसाद न घेता ते गटचर्चेतील उत्तरदायित्वाधारीत दिशा केंद्री घटना, प्रसंग, अनुभव, घटक क्षेत्रे, प्रमुख घटक यावर आधारित मुद्यांच्या रूपाने घेतल्यामुळे ते अधिक प्रभावी व परिणामकारक ठरल्याचे दिसून येते. कारण व्याख्यानाधारीत प्रश्नोत्तर लेखनाला छात्राध्यापक कंटाळत असल्याचे दिसत होते.
४. लिखित माध्यमापेक्षा दृक-श्राव्य माध्यमांची विशेषत लघुपट, चित्रपटांची दृश्यनीयता, श्राव्यता अधिक परिणामकारक ठरताना दिसते. यातील सर्व छात्राध्यापकांचा सहभाग व प्रतिसादाच्या उत्तमतेवरून हे निरीक्षण मांडता येते.
५. या उपक्रमातून वाचन, मनन, चिंतन, व्याख्यान, श्रवणांसोबतच लघुपट, चित्रपट हेही अभ्यासाचे, अनुभवविश्व समृद्ध करण्याचे प्रभावी माध्यम होऊ शकते. याची छात्राध्यापकांना खात्री पटली. शिवाय लघुपट, चित्रपटांकडे केवळ मनोरंजन वा प्रबोधनापुरते मर्यादित न ठेवता ते शिक्षणाचेही प्रभावी माध्यम होऊ शकते, हा दृष्टिकोन छात्राध्यापकांमध्ये रुजवण्यास मदत झाली.

समारोप

या उपक्रमातून वाचन, मनन, चिंतन, व्याख्यान, श्रवणांसोबतच लघुपट चित्रपट हेही अभ्यासाचे, अनुभवविश्व समृद्ध करण्याचे प्रभावी माध्यम होऊ शकते. याची छात्राध्यापकांना खात्री पटली. शिवाय लघुपट, चित्रपटांकडे केवळ मनोरंजन वा प्रबोधनापुरते मर्यादित न ठेवता ते शिक्षणाचेही प्रभावी माध्यम होऊ शकते, हा दृष्टिकोन छात्राध्यापकांमध्ये रुजवण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ :

१. अवचट, अनिल. (२०१०). *मुक्तांगणची गोष्ट*. पुणे : समकालीन प्रकाशन.
२. अलोणी, अर्चना. (२००७). *शैक्षणिक तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन*. नागपूर : पिंपळापुरे अँड के. पब्लिकेशन.
३. आमटे, प्रकाश. (२००६). *प्रकाशवाटा*. पुणे : समकालीन प्रकाशन
४. कुकडे, लवळेकर, अनघा. (ऑगस्ट २००४). *सामाजिक जाणीव संवर्धन - प्रयोगातून प्रशिक्षणाकडे*. पुणे : ज्ञानप्रबोधिनी प्रकाशन.
५. कुंभार, आर.ए. (सप्टें. २०१३). *शिक्षकांच घडणं*. जडण-घडणं.
६. कुलकर्णी, हेरंब. (२००७). *शाळा आहे - शिक्षण नाही!* मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
७. कुलकर्णी, हेरंब. (सप्टें. २०१३). *खरचं शिक्षण सुधारायचं का?* जडण-घडण.
८. कुलकर्णी, हेरंब. (२०१७). *शिक्षकांसाठी साने गुरुजी*. पुणे : साधना प्रकाशन.
९. कुलकर्णी, सुहास. (संपादक). (२००६) *खरेखुरे आयडॉल्स, भाग १*. पुणे : समकालीन प्रकाशन.
१०. कुलकर्णी, सुहास. (संपादक). (२०१०) *खरेखुरे आयडॉल्स, भाग २*. पुणे : समकालीन प्रकाशन.
११. कोठारी, सी. आर. (२००४). *संशोधन पद्धती*. नवी दिल्ली : न्यू एज इंटरनेशनल पब्लिशर्स प्रायव्हेट लिमिटेड

फटाकेमुक्त दिवाळी अभियान , पर्यावरणपूरक होळी व रंगपंचमीतून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धन: एक अभ्यास

डॉ. भागवत असाराम शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक
स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ
एज्युकेशन, श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

प्रास्ताविक

२००९-२०१० हे शैक्षणिक वर्ष सुरुवातीलाच महाविद्यालयीन प्राध्यापकांनी सहाय्या वेतन आयोगानुसार सेवा, शर्ती, वेतनभत्ते मिळवण्यासाठी केलेल्या दीर्घकालीन संपाने चांगलेच गाजले. या संपादरम्यानच्या कालावधीत समाजातील विविध घटकांकडून तीव्र प्रतिक्रिया उमटल्या. यात शिक्षण क्षेत्रातील शिक्षक, प्राध्यापक, प्राचार्य या सर्वांविषयी विशेषतः त्यांच्या वाढलेल्या पगाराविषयी व ते करत असलेल्या कार्याविषयी तसेच त्यांच्या उत्तरदायित्वाविषयी अनेक प्रश्न निर्माण केले गेले. शिक्षक केवळ पगारापुरतेच उत्तरदायी राहतात असा तक्रारीचा, नापसंतीचा सूर सार्वत्रिकरित्या अनुभवयास मिळाला.

उत्तरदायित्व हा शिक्षकाच्या आदर्श वर्तनाचा प्रमुख भाग असतो. शिक्षकाच्या सर्व कार्याच्या पायाभूत स्थानी उत्तरदायित्व महत्त्वाची भूमिका निभावत असते. यादृष्टीने शिक्षकाचे उत्तरदायित्व मोलाचे ठरते. शिक्षकी व्यवसायाचे महत्त्व विशद करतांना १९९६ च्या रास्तोगी समितीने म्हटले आहे की, "शिक्षकी व्यवसाय हा सर्व व्यवसायांच्या मातृस्थानी आहे." पण आजही शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम सर्वांगीण गुणवत्तापूर्ण शिक्षक घडविण्यात अपयशी ठरत आहे. उत्तरदायित्वाच्या बाबतीतही हे शिक्षण कुचकामी ठरत आहे.

अ. उद्दिष्टे छात्राध्यापकास/छात्राध्यापकामध्ये एक उत्तरदायित्वशील शिक्षकाच्या भूमिकेतून

१. सामाजिक उत्तरदायित्वा संदर्भातील शिक्षकांच्या भूमिका व कार्याची जाणीव करून देणे.
२. सामाजिक अडसरांच्या निर्मुलनाची दृष्टी प्राप्त होण्यास मदत करणे.
३. पारंपारिक सण-उत्सवांना कालसुसंगत, विधायक रूप देऊन पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाची दृष्टी निर्माण करणे.
४. सामाजिक उत्तरदायित्वा साठीच्या निवडक उपक्रमांचे आयोजन व कार्यवाही करण्याची संधी देणे.
५. सामाजिक उपक्रमा संदर्भातील अनुभवांचे लेखन व देवाण-घेवाण करणे.

ब. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनांसाठी संशोधकाने संशोधनाचे स्वरूप, नमुना, प्रयोग या सर्व बाबींचा साकल्यपूर्वक विचार करून घटना अभ्यास संशोधनाची निवड केली आहे.

या प्रकारच्या संशोधनामध्ये एखाद्या संकल्पने संदर्भात अनेक व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष अनुभवांचा अभ्यास केला जातो. एखाद्या घटनेसंदर्भात अनेक/विविध व्यक्तींना आलेल्या अनुभवातून समान धागा शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो व त्या घटनेविषयी एक सामान्य तत्व सांगितले जाते.

क. प्रयोगासाठी नमुना निवड

प्रयोगासाठी नमुना निवड करताना सुरुवातीला आज्ञाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन या महाविद्यालयातील कला व विज्ञान शाखेतील एकूण १६० छात्राध्यापकांना शिक्षक उत्तरदायित्व मापन चाचणीची पूर्व चाचणी देण्यात आली. पूर्व चाचणीनंतर गुणानुक्रमे कला व विज्ञान शाखेतील छात्राध्यापकांची क्रमवारी लावण्यात आली. त्यानंतर लॉटरी पध्दतीने प्रायोगिक व नियंत्रित गटातील प्रत्येकी ४० छात्राध्यापकांची निवड करण्यात आली. ही निवड करताना त्यांची विद्याशाखा व शिक्षक उत्तरदायित्वातील पूर्व चाचणीतील गुण प्रामुख्याने लक्षात घेण्यात आले.

ड. संशोधन कार्यवाही

१. योग्य कालावधीनुसार डॉ. नरेंद्र दाभोळकर यांच्या 'अकलेचा धूर, पैशाची राख' व 'अमंगलाची होळी' या दोन्ही लेखांचे पूर्ण गटात अभिवाचन.
२. फटाकेमुक्त दिवाळी व पर्यावरणपूरक होळी आणि रंगपंचमी संदर्भात मार्गदर्शन व आपापल्या कुटुंब, परिसरात कार्यवाही.
३. सामाजिक उपक्रमाधारीत अनुभवांचे लेखन व देवाण-घेवाण .

छात्राध्यापकांतील सामाजिक उत्तरदायित्व प्रत्यक्ष क्षेत्राधारीत कृती, उपक्रमाद्वारे संवर्धित करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत उपक्रमाची योजना करण्यात आली. यातील प्रत्येक उपक्रमाचे स्वरूप, कार्यवाही व छात्राध्यापकांचे प्रतिसाद यांचे क्रमवार विवेचन खालीलप्रमाणे होय.

१. फटाकेमुक्त दिवाळी अभियानातील सहभाग

हा उपक्रम महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मुलन समिती संचालित फटाकेमुक्त दिवाळी अभियानावर आधारलेला आहे. आपल्याकडील पारंपारिक सण-उत्सवांना काळानुरूप विधायक रूप देणे व पर्यावरणाची होणारी हानी टाळून छात्राध्यापकांतील सामाजिक उत्तरदायित्वाची भावना संवर्धित करणे हा या उपक्रमाचा प्रमुख उद्देश होता. या उपक्रमासाठी दिपावली पूर्वीच्या १० दिवसापूर्वी छात्राध्यापकांना संपूर्ण गटात डॉ. नरेंद्र दाभोलकर लिखित 'अकलेचा धूर, पैशाची राख' या लेखाचे अभिवाचन ऐकवण्यात आले. फटाकेमुक्त दिवाळीची पार्श्वभूमी, संकल्पना, गरज व महत्त्व यावर चर्चा करण्यात आली. शंका, प्रश्नोत्तरे घेण्यात आले. नंतर प्रत्येक छात्राध्यापकाने आपल्या परिसरातील दहा विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष भेटणे, फटाकेमुक्त दिवाळी संबंधीची त्यांची अनुकूल व प्रतिकूल मते अभ्यासणे व त्याआधारे त्यांना फटाकेमुक्त दिवाळीचे महत्त्व समजावून देणे, त्यांच्याकडून संकल्पपत्रे जमा करून ती महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मुलन समितीकडे जमा करणे अशा रितीने प्रस्तुत उपक्रम पूर्ण करण्यात आला.

या उपक्रमासाठी छात्राध्यापकांना शेवटी 'या उपक्रमातून मला काय मिळाले'? हा प्रश्न विचारण्यात आला. त्याला छात्राध्यापकांनी प्रामुख्याने दिलेले प्रतिसाद खालीलप्रमाणे होत.

१. या उपक्रमातून जनजागृतीचा एक वेगळाच अनुभव मला मिळाला. समाजात काही चांगले बदल होण्यासाठी काहीतरी करण्याची संधी मला मिळाली. तसेच फटाकेमुक्त दिवाळी बद्दल विद्यार्थी व पालकांची काय काय मते आहेत हे समजले.
२. यातून समाजासाठी आपण काहीतरी करू शकतो याचे मला फार समाधान मिळाले. तसेच यातूनच समाजाची चांगल्या प्रकारे उन्नती होऊ शकते याची जाणीव झाली. चांगले काय, वाईट काय याचे भान आले. पैशाची बचत करता आली.
३. जेथे जेथे संकल्पपत्रे दिली तेथे मला असे आढळले की बऱ्याच जणांना फटाके उडवायला आवडत नाही, भिती वाटते. महत्त्वाचे म्हणजे ज्यांना हे आवडते त्यांनी देखील संकल्पपत्र वाचून, फटाके वाजवण्याचे दुष्परिणाम समजून घेऊन फटाके न वाजवण्याचा/कमी वाजवण्याचा संकल्प केला. मी सुद्धा कधीच फटाके वाजवत नाही, याचे मला समाधान वाटले.
४. या उपक्रमातून एखादी गोष्ट समाजातील घटकांना कशी समजावून द्यावी याचा अंदाज आला. फटाकेमुक्त दिवाळी साजरी करण्यासाठी मुलांना प्रवृत्त केल्याचे समाधान मिळाले.

५. मुलांशी बोलतांना त्यांची फटाकेमुक्त दिवाळीची मते ऐकायला मिळाली. विद्यार्थ्यांना पर्यावरण या विषयाची जाणीव आहे हे समजले. मुलांना तुम्ही चांगल्या प्रकारे मार्गदर्शन केले तर मुले चांगल्या प्रकारे सहकार्य करतात याची खात्री पटली. या उपक्रमातून मी काही प्रमाणात पर्यावरणाचे रक्षण करू शकल्याचे मला समाधान वाटले.
६. या उपक्रमाचा भाग म्हणून मला खूप आनंद व समाधान लाभले. कारण यातून सामाजिक कार्याची मला संधी मिळाली. विद्यार्थ्यांचे पैसे वाचवता आले व ते गरजू व्यक्ती व संस्था पर्यंत पोहचवता आले.
७. फटाकेमुक्त दिवाळीच्या संकल्पामुळे पर्यावरणाचे होणारे नुकसान टाळण्यास थोड्या प्रमाणात का होईना मदत झाली.
८. फटाकेमुक्त दिवाळीसाठी मुलांना प्रवृत्त केल्यामुळे वातावरणात होणारे वायुप्रदूषण व ध्वनीप्रदूषण कमी करण्यासाठी मी प्रयत्न केला. याचा मला आनंद वाटतो. यातून समाज परिवर्तनाचे मी थोडेसे का होईना कार्य करू शकलो याचे समाधान वाटले.
९. हा उपक्रम केवळ लहान मुलांसाठीच नव्हे तर मोठ्यांसाठी देखील चांगला आहे. यावर्षी आम्ही आमच्या घरात एकही फटाका आणला नाही. यातून यावर्षी खऱ्या अर्थाने आम्ही फटाकेमुक्त दिवाळी साजरी केली. मुलांनी देखील याला चांगला प्रतिसाद दिला.
१०. हा उपक्रम अतिशय उत्कृष्ट आहे, या उपक्रमातील लहान-लहान गोष्टींमधून खूप काही शिकता आले. यातून समाजप्रबोधनाची चांगली संधी मिळाली. तसेच या उपक्रमातून निसर्गाप्रती असलेले कर्तव्य बजावण्याची संधी मिळाली.
११. या उपक्रमातून दिवाळी या सणातून मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या पैशांच्या अपव्ययाची जाणीव झाली. तसेच पर्यावरण आणि आरोग्याचे ही खूप नुकसान होते, हे माझ्या निदर्शनास आले. या उपक्रमातून मुलांना फटाके वाजवल्यामुळे फायद्या पेक्षा तोटेच जास्त होतात. हे मी मुलांना समजावून देऊ शकलो.
१२. या उपक्रमातून घरोघरी जाऊन संवाद साधता आला. एखाद्याला समजावणे कसे शक्य असते हे समजले. फटाकेमुक्त दिवाळीमुळे पर्यावरणाविषयी आपुलकी निर्माण झाली. मी स्वतःपण बचत केली.
१३. या उपक्रमातून दिपावलीतल्या अवघ्या तीन-चार दिवसात होणारा कोटयावधी रूपांचा चुराडा लक्षात आला. ऐपत नसतांनाही लोक हा खर्च करतात, कर्जबाजारी होतात. पालकांना मी याची जाणीव करून देऊन त्यांचे विचार बदलवू शकलो, त्यांनी मला चांगला प्रतिसाद दिला.
१४. या उपक्रमातून मला हे समजून आले की घरातील मोठ्या माणसांनी फटाके वाजवण्याचे सोडले की लहान मुले देखील फटाके वाजवण्यापासून परावृत्त होऊ शकतात. त्यासाठी अगोदर मोठ्या माणसांनी फटाके वाजवणे बंद करायला हवे.
१५. यातून मुलांना समजले की दिवाळी हा फटाका वाजवण्याचा नव्हे तर आनंद साजरा करण्याचा सण आहे, यातील मुलांचा उत्सफूर्त सहभाग बघून मला खूप समाधान वाटले.
१६. या उपक्रमातून मला पर्यावरण रक्षणाची माहिती मिळाली. फटाके वाजवण्यामुळे होणारे धोके टाळता आले. गोरगरीब विद्यार्थ्यांना पैशांची बचत करण्याची संधी देता आली. त्यातून मला आनंद मिळाला. प्रत्येक वेळी मला असे काम करायला आवडेलं.

अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष

प्रस्तुत उपक्रमाधारीत छात्राध्यापकांच्या या प्रतिक्रिया व त्यातून व्यक्त होणारी वर्तन परिवर्तनाची निदर्शके ही समाजाप्रतीचे, विद्यार्थ्यांप्रतीचे व पालकांप्रतीचे उत्तरदायित्व या क्षेत्रांशी संबंधित असल्याचे दिसून येते.

यावरून प्रस्तुत उपक्रमातील छात्राध्यापकांतील समाजाप्रतीचे, विद्यार्थ्यांप्रतीचे व पालकांप्रतीचे उत्तरदायित्व संवर्धित होते हे स्पष्ट होते.

२. पर्यावरणपूरक होळी व रंगपंचमी

आपल्याकडील पारंपारिक सण-उत्सवातून नकळत निसर्गाची होणारी हानी टाळून अशा सण-उत्सवांना कालसुसंगत, पर्यावरणपूरक, मानवतावादी रूप देण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत उपक्रमाची योजना केली. यासाठी होळीपूर्वी तीन दिवसांच्या कालावधीत छात्राध्यापकांना संपूर्ण गटात डॉ.नरेंद्र दाभोलकर लिखित 'अमंगलाची होळी .. .' या लेखाचे अभिवाचन घेण्यात आले. त्यावर साधक-बाधक चर्चा झाली. पर्यावरणपूरक होळीची प्रतिज्ञा तयार करण्यात आली. त्यानुसार कार्यवाही करून शेवटी छात्राध्यापकांना 'या संकल्पाने मला काय दिले?' या प्रश्नाचे उत्तर लिहण्यास सांगितले. त्यातील प्रातिनिधिक व महत्त्वपूर्ण प्रतिक्रिया खालीलप्रमाणे होत.

१. ज्याचे वाईट परिणाम होतील अशी कोणतीही कामे शिक्षकाने करू नयेत हे शिक्षकाचे समाजाप्रतीचे एक उत्तरदायित्व आहे. वाईट गोष्टींची होळी करून चांगल्या गोष्टी आत्मसात कराव्यात.
२. या संकल्पानुसार मी दरवर्षी प्रमाणे पारंपारिक पध्दतीने होळी व रंगपंचमी साजरी न करता परिसरातील केरकचरा गोळा करून त्याचा होळीसाठी वापर केला. त्यामुळे परिसर स्वच्छ झाला, मनाला शांती मिळाली त्यामुळे हा संदेश मी इतरांनाही दिला.
३. होळीच्या निमित्ताने होणाऱ्या अनुचित, अयोग्य गोष्टींची माहिती झाली. याबाबत एक शिक्षक म्हणून आमचे उत्तरदायित्व काय असायला हवे ते कळाले.
४. यासंकल्पाने विवेकी दृष्टिकोन ठेऊन सण-उत्सव साजरे करण्याची दृष्टी मला मिळाली. त्यानुसार रंगपंचमीच्या सणाला मी काटकसरीने पाण्याचा वापर करील.
५. वैज्ञानिक मनोभावाची रूजवणूक व पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धनाची ही एक अनमोल संधी आहे.
६. पर्यावरण रक्षणाप्रती वचनबद्ध होण्याची इच्छा निर्माण झाली. एक शिक्षक म्हणून समाजातील काही अनिष्ट रूढी, परंपरा यांना विरोध करण्याची प्रेरणा मिळाली.
७. दरवर्षी खेळली जाणारी होळी व त्यामधून निसर्गाची होणारी हानी, पुरणपोळीची अकारण होणारी नासधूस प्रकर्षाने जाणवली. याबाबत जागरूकता निर्माण झाली. भावी आयुष्यात ही जागरूकता समाजातील इतर घटकांपर्यंत पोहचवण्याची मी दक्षता घेईल.
८. यातून पर्यावरणाच्या संरक्षणात माझा हातभार लागला. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी निर्माण झाली.
९. होळीमुळे होणाऱ्या दुष्परीणामांची जाणीव झाली. होळीमध्ये पुरणपोळी सारखे उच्च दर्जाची पोषणमूल्ये असणारे अन्न वाया न घालवता ते गरजूंना दिले तर एखाद्याची उपासमार कमी होईल.
१०. चांगल्या गोष्टी पाहण्याची दृष्टी मिळाली. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून सण-उत्सव साजरे करण्याची प्रेरणा मिळाली.
११. जाणीवपूर्वक सर्व गोष्टींवर विचार करायला व त्यावर अंमलबजावणी करायला शिकवले.

१२. पर्यावरणाचे संरक्षण करणे तसेच सामाजिक कार्यामध्ये आपली भूमिका किती महत्त्वाची आहे हे समजले.
१३. या वर्षीच्या होळीत गोवऱ्या किंवा वनस्पतीच्या फांद्या जाळणार नाही. निसर्गात वनस्पतींचे खूप फायदे आहेत, त्यामुळे त्यांचे जतन व संवर्धन करू.
१४. एखादी गोष्ट सर्वांगीण विचार करून जबाबदारीपूर्वक पर्यावरणाची हानी टाळून सर्वांना उपयोगी होईल अशा पद्धतीने करता येते याची जाणीव या संकल्पामुळे झाली. यापुढील प्रत्येक होळी नक्की अशाच पद्धतीने साजरी करू.
१५. आजपर्यंत मी पर्यावरणाचे किती प्रदुषण व अन्नाचा नाश करत होते याची जाणीव झाली. इथून पुढे मी असे करणार नाही.
१६. कष्टकरी शेतकऱ्यांचे लाकूड, गोवऱ्या न चोरता सभोवतालचा परिसर स्वच्छ करावा व त्यातून होळी साजरी करावी. होळीसाठी अर्वाच्च भाषेत शिव्या देणे, बोंब मारणे टाळून पर्यावरणवादी घोषणा देत होळी साजरी करावी.

अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष

प्रस्तुत उपक्रमाधारीत छात्राध्यापकांच्या या प्रतिक्रिया व त्यातून व्यक्त होणारी वर्तन परिवर्तनाची निदर्शके ही समाजाप्रतीचे, विद्यार्थ्यांप्रतीचे व पालकांप्रतीचे उत्तरदायित्व या क्षेत्रांशी संबंधित असल्याचे दिसून येते.

यावरून प्रामुख्याने छात्राध्यापकांतील समाजाप्रतीचे उत्तरदायित्व, विद्यार्थ्यांप्रतीचे उत्तरदायित्व व पालकांप्रतीचे उत्तरदायित्व ही क्षेत्रे संवर्धित होताना दिसतात.

समारोप

सामाजिक उत्तरदायित्वाधारीत उपरोक्त उपक्रमांतील छात्राध्यापकांचा सहभाग, उत्सफूर्त प्रतिक्रिया, प्रतिसादाचे विश्लेषण यावर आधारीत प्रमुख निरीक्षणे खालीलप्रमाणे होत.

१. फटाकेमुक्त दिवाळी अभियान आणि पर्यावरणपूरक होळी व रंगपंचमी या दोन्ही उपक्रमाबाबत छात्राध्यापकांची शिक्षक या भूमिकेतून असणारी उत्तरदायित्वाची जाणीव, भूमिका विशेष लक्षणीय अशी होती. परंतु तरीही याबाबतीत समाजातील इतर लोक काय म्हणतील? लोकांच्या भावना तर दुखावल्या जाणार नाहीत ना? या सामाजिक जाणिवांचा अप्रत्यक्ष दबाव छात्राध्यापकांवर जाणवत होता.

२. प्रत्यक्षरीत्या लोकांपर्यंत हे उपक्रम पोहचल्यावर बहुत्येकांवर या सामाजिक भयाचा पगडा असतो हे छात्राध्यापकांना जाणवले. तसेच एक शिक्षक या भूमिकेतून आपल्या विधायक भूमिकांसह लोकांपर्यंत/समाजापर्यंत असे उपक्रम पोहचवल्यास लोक त्याला भरभरून प्रतिसादही देतात याची छात्राध्यापकांना खात्री पटली. यातून त्यांचा समाजोपयोगी कार्यातील आत्मविश्वास वाढला.

३. या दोन्ही उपक्रमांतून छात्राध्यापकांना आपणांकडील दिवाळी, होळी, रंगपंचमी या सणांमधून स्वतःकडून आत्तापर्यंत झालेल्या नैसर्गिक हानीची, प्रदुषणाची जाणीव झाली. भविष्यात स्वतःकडून कधीही असे होणार नाही असा संकल्प त्यांनी केला.

४. हे दोन्ही उपक्रम डॉ. नरेंद्र दोभोलकर यांच्या लेखावर आधारीत असल्याने छात्राध्यापकांमध्ये त्यांच्याविषयी आदर व सन्मानाची भावना निर्माण झाली. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या विधायक भूमिका, कार्ये व जबाबदाऱ्यांकडे ते आकर्षित झाले.

संदर्भ ग्रंथ:

1. दाभोलकर, नरेंद्र, *तिमिरातून तेजाकडे*, पुणे: राजहंस प्रकाशन
2. दाभोलकर, नरेंद्र, *विवेकाची पताका घेवू खांद्यावरी*, पुणे: दिलीपराज प्रकाशन
3. दाभोलकर, नरेंद्र, *ठरलं डोळस व्हायचंवा!*, पुणे: मनोविकास प्रकाशन
4. भिंताडे, वि. रा, *शिक्षणातील संशोधन पध्दती*, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन
5. मंडपे, सुकुमार, मंडपे, प्रमोदिनी, *गैर समजांच्या प्रदेशात*, सातारा: म.अं.निर्मुलन समिती
6. करंदीकर, सुमन. (२००६). *ज्येष्ठ शिक्षक हो!* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
7. कांबळे, उत्तम. (२०१४). *फिरस्ती*. पुणे : मनोविकास प्रकाशन.
8. कुकडे, लवळेकर, अनघा. (ऑगस्ट २००४). *सामाजिक जाणीव संवर्धन – प्रयोगातून प्रशिक्षणाकडे*. पुणे : ज्ञानप्रबोधिनी प्रकाशन.
9. कुंभार, आर.ए. (सप्टें. २०१३). *शिक्षकांच घडणं. जडण-घडणं*.
10. कुलकर्णी, हेरंब. (२००७). *शाळा आहे – शिक्षण नाही!* मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
11. कुलकर्णी, हेरंब. (सप्टें. २०१३). *खरचं शिक्षण सुधारायचं का?* जडण-घडण.
12. कुलकर्णी, हेरंब. (२०१७). *शिक्षकांसाठी साने गुरुजी*. पुणे : साधना प्रकाशन.
13. कुलकर्णी, सुहास. (संपादक). (२००६) *खरेखुरे आयडॉल्स, भाग १*. पुणे : समकालीन प्रकाशन.

वाणिज्य अध्यापन पध्दती – बदलते विचार प्रवाह

प्रा.डॉ. गोविंदराव शंकरराव कांबळे

सहाय्यक प्राध्यापक,
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा.

प्रास्ताविक :-

आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये वेगवेगळे उपक्रम राबविले जातात. बऱ्याच वेळा शिक्षणाशिवाय अन्य क्षेत्रातील एखादा उपक्रम यशस्वी झालेला आढळल्यास त्यातून नवीन शैक्षणिक विचार प्रवाहांचा उगम होतो. उदा. व्यवस्थापन क्षेत्रातील मार्केटिंग किंवा उद्योग क्षेत्रातील प्रणाली उपागम यांचा शिक्षण क्षेत्रामध्ये वापर गेल्या शतकांमध्ये संपूर्ण जगामध्ये विविध प्रकारची सामाजिक परिवर्तने झाली. संपूर्ण जगामध्ये परिवर्तने होत असताना भारत देखील मागे राहिला नाही. व्यवस्थापन तज्ज्ञ पीटर ड्रकर यांच्या मते, अनेक क्रांत्यांमधील महत्त्वाच्या चार क्रांत्यांमध्ये या समाजाच्या विकासाची पाळेमुळे रोवण्याचे कार्य झाले. प्रथम कृषि क्षेत्रातील क्रांतीने शेतीशी निगडित संकल्पनांमध्ये बदल होत गेले. अगदी सुरुवातीच्या काळात जग शेतीप्रधान होते. उद्योजकतेचे अंग लाभलेल्या या समाजाने ज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा वापर करून उत्पादने केली. याद्वारे देशाचा आर्थिक विकास होत गेला. अशाप्रकारे तंत्रज्ञान, भांडवल आणि मनुष्यबळ यांच्या शिस्तबद्ध नियोजनातून आर्थिक विकास होत गेला व परिवर्तन घडत गेले.

आजचा समाज हा माहितीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. आणि ही एक महत्त्वपूर्ण विचार प्रवाह क्रांती आहे. 21 व्या शतकामध्ये भांडवल किंवा मानवीबळ या उत्पादन क्षेत्रांच्या तुलनेत ज्ञानाचे महत्त्व किती तरी पटींनी अधिक असेल. भारताचे सुसंबद्ध एकात्मिकरण करण्याची प्रचंड क्षमता माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात आहे. आज ज्ञानास अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

व्याख्या :-

“जेव्हा समाजाचा कल विशिष्ट विचाराकडे झुकलेला असतो त्या विशिष्ट विचारालाच विचारप्रवाह असे म्हणतात”

“जेव्हा कालबाह्य जुन्या प्रथा आणि परंपरा नामशेष होतात व नव्या प्रथा आणि परंपरा रुजतात तेव्हा तो विचारप्रवाह रुजला असे म्हणतात.”

गरज व महत्त्व :-

आजचे युग हे ज्ञानाच्या विस्फोटाचे युग आहे. तसेच विज्ञान व तंत्र विज्ञान या क्षेत्रात नवनवीन शोधांची भर पडली आहे. संगणक तंत्र विज्ञानाने जणू सर्व विश्व व्यापून टाकलेले आहे व त्यातून निर्माण झालेल्या गतीने अनेक नव विचार प्रवाहांचा जन्म झालेला आहे. यातून शिक्षण क्षेत्र ही सुटलेले नाही. विश्वाच्या गतीबरोबर राहण्यासाठी आज अनेक शैक्षणिक विचार प्रवाहांचा उगम झालेला आढळून येतो. कोणत्याही देशातील शैक्षणिक ध्येय-धोरणांवर राजकीय धोरणांचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे राजकीय धोरणे बदलली की शैक्षणिक धोरणात बदल होऊन नवीन विचार प्रवाहांचा जन्म होतो. सध्या शिक्षण क्षेत्रात आलेला कंत्राटी शिक्षक भरती हा प्रकार राजकीय ध्येय-धोरणातून निर्माण झालेला विचार प्रवाह आहे. आज प्रत्येक गोष्टीवर आधुनिकीकरणाच्या स्वीकाराशिवाय शिक्षण क्षेत्रालाही आपली प्रगती साधता येणार नाही. त्यामुळे आज संगणक शिक्षण व माहिती तंत्रविज्ञान या आधुनिक विचार प्रवाहांचा उगम झाला आहे. प्रगती साठी जशी गतीची आवश्यकता असते तशीच गतीसाठी बदलाची आवश्यकता असते म्हणून बदल हा प्रगतीचा अविभाज्य घटक आहे. सद्यःस्थितीतील विचार प्रवाहामध्ये बदल केल्याशिवाय प्रगती अशक्य आहे. या विचारातून विचार प्रवाहांचा उगम होतो. तोचतोपणाचा कंटाळा नावीन्याची आवड हा माणसाचा स्वाभिमान आहे. या भावातून इतरांपेक्षा काहीतरी वेगळे करून दाखविण्याच्या प्रवृत्तीतून प्रथम उपक्रमांची सुरुवात होते व त्यांची उपयुक्तता पटल्यानंतर त्यातून विचार प्रवाहांचा उगम होतो.

उद्दिष्टे :-

1. वाणिज्य अध्यापनाची आधुनिक साधने जाणून घेणे.
2. अध्यापनात नवीन साधनांचा वापर न करण्या मागील कारणांचा शोध घेणे.
3. वाणिज्य अध्यापनात आधुनिक साधनांची परिणामकारकता तपासून उपाययोजना सूचविणे.

सारांश :-

सध्याचे युग हे ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे झपाट्याने बदलत आहे. समाजाची संस्कृती, रितीरिवाज, राहणीमान, गरजा, आवडी, निवडी ह्या देखील बदललेल्या आहेत. मग शिक्षण याला अपवाद कसे राहिल. शिक्षणात देखील नवीन विचार प्रवाह आलेले आहेत.

ई-लर्निंग, ई-बँकींग, आय.सी.टी. चा वापर, ई-बुक्स, ज्ञानरचनावादी अध्यापन, अभासी वर्ग, व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, चर्चा सत्रे, सेमीनार, गटचर्चा, ऑनलाईन व्यवहार, मनी ट्रान्सफर या सर्व साधनांच्या वापरामुळे शिक्षण प्रक्रियेत अमुलाग्र बदल झालेला आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील अनेक उद्दिष्टे प्राप्त करण्याच्या गरजेतून विचार प्रवाहांचा उगम होतो. या विचार प्रवाहांच्या माध्यमातून गरजांची पूर्तता करण्याचे मार्ग शोधले जातात. म्हणूनच गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हटले जाते.

ज्ञान आयोगामध्ये काही शिफारशी केलेल्या दिसून येतात. सुयोग्य मनुष्यबळ निर्मितीसाठी उच्च कोटीच्या मूलभूत शैक्षणिक सुविधा आणि स्रोतांची आवश्यकता आहे आणि त्यांची प्राप्ती होण्यासाठी ज्ञानाचे जाळे ही संकल्पना अस्तित्वात येऊ पाहत आहे यामधूनच नवविचार प्रवाह पुढे येत आहे. तो म्हणजे नेटवर्कची क्षमता वाढवून सर्व विद्यापीठे, ग्रंथालये, दवाखाने, प्रयोगशाळा, एकत्र जोडणे ज्याद्वारे देशातील सर्व विद्यार्थी, संशोधक, अभ्यासक्रम या सर्वांना ज्ञानसमृद्ध करता येईल.

शिक्षक-शिक्षण महाविद्यालयाच्या शिक्षणक्रम बदललेला असून तो एक वर्षा ऐवजी दोन वर्षांचा झालेला आहे. त्यामुळे नव्याने अनेक विषयांची भर पडलेली आहे. सैध्दांतिक भागा बरोबरच प्रात्यक्षिक कार्यात देखील वाढ झालेली आहे. अध्यापन शास्त्रीय विषय देखील काळाच्या बदलत्या धोरणानुसार आणण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. पूर्वीच्याकाळी शिक्षण क्षेत्राचा आंतरभाव सेवा क्षेत्रामध्ये होता सध्या शिक्षण हे औद्योगिक क्षेत्रामध्ये गणले जाऊ लागले आहे त्यामुळे साहजिकच शिक्षणाकडे लोकांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे या नव्या बदलाचा विचार करुन वाणिज्य अध्यापन पध्दतीचा पाठ्यक्रम व अभ्यासक्रम बदलल्या राजकिय, सामाजिक, सांस्कृतिक, विचारांचा वेध घेऊन मानवी जीवनात वाणिज्य अध्यापन शास्त्राची गरज व आवश्यकता आणि त्याचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. कारण जग ही एक बाजारपेठ बनली आहे. त्यासाठी वाणिज्य शाखेने जगाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी नवीन विचार प्रवाहाचा अवलंब करुन प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

निष्कर्ष :-

1. वाणिज्य अध्यापनातील तोच-तो पणा दूर करण्यासाठी या साधनांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग झाला.
2. वाणिज्य अध्यापनाची वि.ना. गोडी निर्माण झाली.
3. वाणिज्य अध्यापन सुकर व आनंददायी झाले.
4. प्रत्यक्ष साधनाचा वापर करण्याची वि.ना. मिळाली.
5. वाणिज्य विषयाची क्लिष्टता कमी झाली.
6. नविन साधनाद्वारे सॉफ्टवेअर मुळे गती वृद्धीगत झाली.
7. वेळेची बचत मोठ्या प्रमाणावर झाली.
8. आयात-निर्यात व्यवहार झटपट होण्यास मदत झाली.
9. रोखीने पैसे देण्याची अडचण दूर झाली.
10. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली.
11. देशीय व्यवहार झटपट होवू लागले.
12. संगणक प्रणालीचा वापर केल्यामुळे पारदर्शकता निर्माण झाली.
13. उधीर बुडण्याची भिती कमी झाली.

समारोप :-

नवीन विचार प्रवाहामुळे वाणिज्य अध्यापनात गोडी निर्माण तर झालीच परंतू नवीन व्यवहार ऑनलाईन कसे करावयाचे त्यासाठी काय करावे लागते. या सर्वाची माहिती विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिकाद्वारे शिकवली जात असल्याने प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव मिळू लागला त्यामुळे गतीने व्यवहार करण्याचे कौशल्य आत्मसात करण्याची विद्यार्थ्यांना संधी मिळाल्याने देशाची आर्थिक गती वाढण्यास मदत तर होणारच आहे. परंतू कौशल्यपूर्ण असा कामगार वर्ग देशाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये उपलब्ध होणार आहे. त्यामुळे दळणवळणाची प्रक्रिया सुलभ होणार आहे या सर्वांचा परिपाक म्हणजे कौशल्यावर आधारित मनुष्यबळाची निर्माण होऊन सध्याच्या शासनाने धोरण कौशल्य विकास साध्य होण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. गतिमान शिक्षणासाठी विचार प्रवाह, डॉ. निलिमा सप्रे, फडके प्रकाशन.
2. www.googlenewtrendsincommerce

शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन

डॉ. मोहन राजाराम निंबाळकर

प्रमुख, मानसशास्त्र विभाग

शारदाबाई पवार महिला महाविद्यालय, बारामती

गोषवारा

संशोधनाची पार्श्वभूमी : विद्यार्थी, पालक, शिक्षक नेहमीच उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादित करावी अगर मिळावी यासाठी आग्रही असतात. खरे तर उत्कृष्ट शैक्षणिक निर्वर्तन होण्यासाठी आणि परीक्षेत उत्तम गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी नियोजनबद्ध अशा अध्ययन व्यवस्थापनाची गरज असते. प्रस्तुत, संशोधन लेखामध्ये अध्ययनार्थीच्या उत्तम आणि प्रभावी शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनासाठी मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन कसे करण्यात यावे यासंदर्भात मानसशास्त्रीय तत्वांचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

प्रस्तुत, संशोधनात अध्ययन, अध्ययनाचे नियम आणि शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनासाठी मानसशास्त्राचे उपयोजन यासंदर्भात अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती सकलन साधनांचा आधार सामग्री म्हणून उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी, मानसशास्त्रातील विविध संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, नियतकालिके यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उपयोजन :

प्रस्तुत संशोधनमधून अध्ययनासंदर्भात असणाऱ्या चौकटमय धारणांचे निराकरण होवून शास्त्रीय आणि व्यापक अर्थाने अध्ययनार्थीस अध्ययन संकल्पना समजून घेण्यास मदत होईल. त्याप्रमाणे, या अभ्यासातून अध्ययनासंदर्भातील सज्जता नियम, अनुशीलन नियम, व फलनिष्पत्ती नियम समजून घेण्यास मदत होईल. तसेच, अध्ययनार्थीने उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तनासाठी काय करणे अपेक्षित आहे यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहेत. त्याचे अनुसरून करून अध्ययनार्थीस उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करणे शक्य होईल. त्याचा फायदा विद्यार्थी, पालक, अध्ययनार्थी, शिक्षक, संशोधक यांना होईल.

भाकीत :

अध्ययन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असून अध्ययनामुळे वर्तनात कायम स्वरूपी बदल होतात. अध्ययन प्रभावी होण्यासाठी सज्जता नियम, अनुशीलन नियम व परिणाम नियम यांचे अनुसरून केले तर कमी वेळात उत्तम अध्ययन करता येवू शकते. तसेच उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी स्मृती क्षमता वाढविणे, विविध अध्ययन कौशल्ये विकसित करणे, वेळेची परिणामकारक व्यवस्थापन व अमलबजावणी करणे, अध्ययन साहित्याची न्याय विभागणी करणे, आहार व विश्रांती तसेच व्यायाम करणे, परीक्षा देण्याचे कौशल्ये निर्माण करणे या तत्वांचे अगर मार्गांची अनुसरिता केली पाहिजे. थोडक्यात, अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, आनंदमय कोश, मनमय कोश व विज्ञानमय कोश, या पंचकोशांचे पालन केल्यास उत्तमात उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तन साधणे शक्य होईल.

बीजशब्द : शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तन, मानसशास्त्रीय ज्ञान.

➤ संशोधन पार्श्वभूमी:

अध्ययनाचा मूळ हेतू ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करणे असला तरी उत्तम गुणवत्ता संपादित करणे यासाठी विद्यार्थी दशेत अध्ययन केले जाते. खरे तर अध्ययन हे मानवी वर्तनात अपेक्षित असा कायम स्वरूपी व विकासात्मक बदल घडवून आणते. परंतु, विद्यार्थी ज्ञान संपादन करीत असताना अध्ययन झाले का नाही ? झाले तर ते कसे आणि किती झाले ? याचे मूल्यमापन केले जाते. विद्यार्थीचे उत्तम अध्ययन झाले हे त्याच्या शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनावरून ठरविले जाते. त्यामुळे, विद्यार्थी, पालक, शिक्षक नेहमीच उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादित करावी अगर मिळावी यासाठी आग्रही असतात.

खरे तर उत्कृष्ट शैक्षणिक निर्वर्तन होण्यासाठी आणि परीक्षेत उत्तम गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी नियोजनबद्ध अशा अध्ययन व्यवस्थापनाची गरज असते. कारण, विद्यार्थी अभ्यास किती करतो. यापेक्षा अभ्यास

करीत असताना केलेले शास्त्रीय व्यवस्थापन अत्यंत महत्वाचे असते. अध्ययन करीत असताना जर मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे व कौशल्यांची प्रभावी अनुसारिता केली तर हवे तसे शैक्षणिक यश संपादन करणे शक्य होते.

प्रस्तुत, संशोधन लेखामध्ये अध्ययनार्थीच्या उत्तम आणि प्रभावी शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनासाठी मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन कसे करण्यात यावे. तसेच, शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी अध्ययनार्थीने काय करणे अपेक्षित आहे, यासंदर्भात मानसशास्त्रीय तत्वांचे विवेचन करण्यात आलेले आहे.

➤ संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. अध्ययन संकल्पना समजून घेणे.
2. अध्ययनाचे नियम समजून घेणे.
3. शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनासाठी मानसशास्त्राचे उपयोजन जाणणे.

➤ संशोधन व माहिती संकलन पध्दती:

प्रस्तुत अभ्यासातील विचार चिंतनात्मक असून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक निर्वर्तनात मानसशास्त्रातील तत्वांचे उपयोजन यासंदर्भातील आहेत. त्यामुळे, प्रस्तुत अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती संकलन साधनांचा आधार सामग्री म्हणून उपयोजन करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी, मानसशास्त्रातील विविध संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, नियतकालिके यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे क्र. 1 अध्ययन संकल्पना समजून घेणे.

अध्ययन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आपण सतत नवनवीन ज्ञान आणि कौशल्ये आत्मसात करीत असतो. त्याच्या आधारेच विविध उद्दिष्टांना आपण भिन्न-भिन्न प्रतिसाद देत असतो. आपण ज्या परिवेशात जातो त्या ठिकाणी आपण अध्ययन करीत असतो. कदाचित काही व्यक्ती शाळा, महाविद्यालयात जे शिकले जाते आणि शिकविले जाते त्यास अध्ययन संबोधत असतील पण हा अध्ययनासंदर्भात संकुचित विचार आहे. मुळातच अध्ययन खूप व्यापक प्रक्रिया आहे. आपण सतत, उत्फूर्तपणे अध्ययन करीत असतो व त्यातून सर्वांगीण विकास साधत असतो.

आता असेही काहींचे मत होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही की, अध्ययनातून नेहमी चांगल्या बाबीच आत्मसात केल्या जातात. खरे तर असा विचार करणे मुळातच चुकिते आहे. कारण, अध्ययन चांगल्या आणि वाईट बाबींचे होवू शकते. त्यामुळे कोणत्या बाबींचे अध्ययन करावयाचे हे संबंधित व्यक्ती आणि तिचा परिवेश यावर सर्वस्वी अवलंबून असेल. कारण या ठिकाणी दोन विचार प्रवाह दुर्लक्षित करून चालणार नाहीत. एक म्हणजे, अध्ययनार्थीची बोधात्मक प्रक्रिया होय. यामध्ये अध्ययनार्थी कोणत्याही उद्दिष्टाचे अंगर चेतकाचे आकलन काय आणि कसे करतो. त्यासंदर्भात त्याचे बोधन, भावना, विचार, आणि प्रतिक्रिया उद्दिष्टा संदर्भातील विशिष्ट मत तयार करतात आणि अध्ययन घडते. अध्ययन संदर्भातील दुसरा विचार म्हणजे व्यक्तीचा असणारी परिवेश होय. व्यक्ती ज्या परिवेशात असते. त्या परिवेशाचा प्रभाव म्हणून अध्ययन प्रक्रिया अवलंबून असेल. त्यामुळे, अध्ययन चांगल्या का वाईट बाबींचे केले जाईल यावर व्यक्तीचे बोधन व परिवेश प्रभावकारी घटक म्हणून भूमिका बजावतात.

अध्ययन ही वरवर चालणारी प्रक्रिया नसून अत्यंत गुंतागुंताची आहे. कारण, अध्ययन ही जशी निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे तशीच ती कायमस्वरूपी आहे. म्हणून, मार्गन, किंग, वेझ आणि स्कॉपलर यांच्या मते, सराव आणि गतअनुभव याद्वारे वर्तन प्रणालीत घडून येणारे कायम स्वरूपी आणि विकासात्मक बदल म्हणजे अध्ययन होय. या व्याख्येचा विचार करता आपल्या लक्षात येते की, अध्ययन हे सराव किंवा अनुशिलनावार आधारीत आहे. अध्ययनामध्ये अध्ययनार्थीचे पूर्वानुभव अत्यंत महत्वाचे असतात. त्याचप्रमाणे, ज्यावेळी वर्तनातील बदल कायम आणि सुधारणात्मक स्वरूपाचे असतात तेव्हाच त्याला अध्ययन असे संबोधता येईल. याचा अर्थ अध्ययन हे जीवनभर टीकते. त्याचे विस्मरण होत नाही. जे विसरले जाते त्यास अध्ययन म्हणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे, दुसरी बाजू म्हणजे अध्ययन हे विकासाच्या दिशेने जाणारे असते. त्यात सुधारणा अपेक्षित असते.

अध्ययनार्थीची शैक्षणिक गुणवत्ता ही अध्ययन कसे झाले आहे यावर अवलंबून असते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाच्या बाबतीत उत्तम गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करणे व ते कायमस्वरूपी असणे याला अत्यंत महत्व आहे. त्यामुळे इथे मानसशास्त्रीय अध्ययन प्रक्रिया समजून घेणे प्रथम अगत्याचे ठरते.

उद्दिष्ट क्र. 2 अध्ययनाचे नियम समजून घेणे

अध्ययन ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. पण इथे एक विचार लक्षात घेणे अगत्याचे आहे की, अध्ययन कसे आणि किती झाले. कारण, अध्ययनावर अनेक घटक परिणाम करीत असतात. साधारणपणे, वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ घटकांचा सर्वात अधिक प्रभाव अध्ययनावर पडतो. त्यामुळे, अध्ययन होईल की नाही आणि झाले तरी किती प्रमाणात झाले हे प्रभावकारी निर्धारकांवर अवलंबून असेल. शैक्षणिक मानसशास्त्राचे जनक एडवर्ड थॉर्नडाईक हे अध्ययनाचे तीन नियम सांगतात.

❖ सज्जता नियम:

उत्तम आणि शीघ्र अध्ययनासाठी अध्ययनार्थीची मनोशारीरिक सक्षमता योगदान देते. मन आणि शरीर सक्षम असणे हे निरोगी माणसाचे लक्षण मानले जाते. अध्ययनासाठी मानसिक तयारी असावी लागते. आपणास एखादी बाब आत्मसात करण्यासाठी उच्च मानसिक तयारी असावी लागते. मानसिक तयारीबरोबर शारीरिक सज्जताही अध्ययनास उपकारक ठरते. इथे आणखी एक मत असेही मांडावेसे वाटते की शारीरिक मानसिक सज्जतेबरोबरच सामाजिक व भावनिक सक्षमताही अध्ययन करण्यास हातभार लावते. कारण, अध्ययनास असणारे सामाजिक पोषक वातावरण व व्यक्तीची असणारी सकारात्मक भावनिक सक्षमता अध्ययन शीघ्र व निकोप घडवून आणते.

❖ अनुशीलन नियम :

अध्ययन करण्यासाठीची सज्जता झाल्यानंतर महत्वाचा टप्पा येतो तो म्हणजे अध्ययनार्थीचे अध्ययनातील अनुशीलन किंवा सातत्य. अध्ययन कायमस्वरूपी होण्यासाठी त्यामध्ये वारंवारिता असावी लागते. कारण, सरावाची अध्ययन शिघ्र गतीने व दृढीकरण होण्यासाठी मदत होत असते. त्यामुळे प्रभावी अध्ययनात अनुशीलन अगत्याचे ठरते.

❖ फलनिष्पत्ती नियम:

अध्ययनाचे परिणाम मूल्यमापनाचा हा स्तर असतो. खरे तर सज्जता आणि अनुशीलन यांची गोळाबेरीज म्हणजे अध्ययनाची फलनिष्पत्ती असते. या ठिकाणी दोन बाबी घडू शकतात एक म्हणजे एखादी कृती केल्यानंतर जर धन परिणाम घडून आला तर ती वृत्ती पुन्हा-पुन्हा घडून अध्ययन साहित्याचे दृढीकरण होते. याउलट, दुसरा परिणाम असाही असू शकतो की एखादी कृती केल्याने ऋण परिणाम घडून पुन्हा ती कृती टाळली जावू शकते. त्यामुळे अध्ययनार्थीने योग्य अध्ययन केल्यास उत्तम गुणवत्ता संपादीत होते हा परिणाम मिळाला तर पुन्हा-पुन्हा अभ्यास करण्याची कृती करून त्याचे सवयीत रूपांतर होवून उत्तम गुणवत्ता मिळू शकते.

प्रस्तुत संशोधनाच्या दृष्टीने इथे एक विचार असाही मांडावा वाटतो की, उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता साधण्यासाठी अध्ययन उत्तम होणे गरजेचे असते. अध्ययन जर जलद व्हायचे असेल तर विद्यार्थ्यांनी अध्ययनाच्या संदर्भातील सज्जता नियम, अनुशीलन नियम आणि परिणाम नियम समजून घेणे फायद्याचे ठरते. त्यामुळे अध्ययन होणे सोपस्कर होवून गुणवत्ता साधणे शक्य आहे.

उद्दिष्टे क्र. 3. शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनासाठी मानसशास्त्राचे उपयोजन जाणणे.

मानवी वर्तनाचे आकलन करणे, पुर्वकथन करणे, वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे या प्रमुख तीन ध्येयाना अनुसरून जगभरात मानसशास्त्र व मानसशास्त्रज्ञ कार्य करीत आहेत. मानवाच्या कल्याण आणि सर्वांगीण विकासासाठी मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन केले जात आहे. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात मानसशास्त्रीय तत्वांचे कसे उपयोजन केले जावू शकते, यासंदर्भात विचार मांडण्यात आलेले आहेत.

❖ स्मृतीची सक्षमता वाढविणे :

अध्ययन केलेले साहित्य म्हणजेच ज्ञान व कौशल्ये प्रत्यक्ष उपयोगात आणणे म्हणजे स्मरण असते. अध्ययन केलेले साहित्य हव्या त्यावेळेस आठविता येणे शक्य असते. पण, बऱ्याच विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत स्मरणाच्या समस्या आढळून येतात. अध्ययन केलेले हव्या त्यावेळेस आठवत नाही. त्यामुळे, शैक्षणिक गुणवत्तेला घसरण लागल्याशिवाय राहत नाही. असे होवू नये व अध्ययन केलेले साहित्य हवे तेव्हा उपयोगात आणणे शक्य झाले पाहिजे त्यासाठी स्मृतीची क्षमता वाढविता येते. त्यासाठी स्मृतीची प्रक्रिया समजून घेवून माहितीचे ग्रहण, संकेतीकरण, साठवण आणि प्रत्यानयन या चतुःसुत्रीचा आधार घेता येईल. तसेच, अध्ययन केलेले साहित्य दिर्घकालिक स्मृतीमध्ये जतन केल्यास स्मरण उत्तम होते. त्याचप्रमाणे, स्मृतीला बाधक असणाऱ्या व विस्मरणाचा वेग वाढविण्याऱ्या अंतर्गत व बाह्य घटकांवर नियमन ठेवणे शक्य होईल.

❖ प्रभावी अध्ययन कौशल्ये विकसित करणे :

उत्तम गुणवत्ता संपादनात प्रभावी अध्ययन कौशल्ये वृद्धीगत करणे फायद्याचे ठरते. आपल्या कान, नाक, जीभ, त्वचा, डोळा या पंचज्ञानेंद्रीयांची सक्षमता वाढविणे शक्य आहे. तसेच वाचन कौशल्य, लिखाण कौशल्य, श्रवण कौशल्य वृद्धीगत केल्यास अध्ययन करणे सुलभ होते.

➤ वेळेचे परिणामकारक व्यवस्थापन करणे

वेळेचे प्रभावी व्यवस्थापन हे एक कौशल्यच असते. उत्तम गुणवत्ता संपादनात वेळेचे नियोजन करता येणे शक्य आहे. कारण आपणाकडे उपलब्ध असणाऱ्या वेळेची कशी विभागणी करावयाची व त्याचे अनुपालन कसे करावयाचे हे व्यक्तीवर अवलंबून असते. त्यामुळे वेळेचे व्यवस्थापन करताना शाळा-कॉलेजसाठीचा वेळ, जेवण, विश्रांती, वैयक्तिक कार्ये, दैनंदिन कार्ये, मनोरंजन व अभ्यास यासाठी वेळेचे प्रभावी व्यवस्थापन करता येणे गरजेचे आहे. दैनंदिन कामकाज होवून जो फुरसतीचा वेळ राहतो त्याचे प्रभावी व्यवस्थापन करता आले पाहिजे.

➤ अध्ययन विषयांची न्याय विभागणी :

विद्यार्थ्यांनी अध्ययन करताना अध्ययन विषयाची न्याय विभागणी करावी. शक्यतो जे विषय जास्त आवडतात व सोपे आहेत त्यांना कमी वेळ द्यावा तसेच असे विषय शक्यतो ज्यावेळी आपणांस कटाळा आला असेल त्यावेळी अध्ययनासाठी घ्यावेत. कारण, ते आपणास आवडत असल्याने कटाळा आला असतानाही अध्ययनात रूची येईल व वेळेचे बचत होईल तसेच जे विषय अध्ययनास कठिण आहेत व अध्ययनास कठिण आहेत व आपणास आवडत नाहीत त्यांना तुलनेत अधिक वेळ द्यावा तसेच असे विषय आपले मन प्रसन्न असताना व अभ्यासाच्या सुरवातीला अध्ययनास घ्यावेत म्हणजे अध्ययनास व चिरकाल स्मरणात राहण्यास सहकार्य होईल.

➤ आहार आणि विश्रांती याकडे लक्ष द्या:

जगण्यासाठी आहाराची गरज असते हे जरी खरे असले तरी निरोगी राहण्यासाठी संतुलीत आहार व पुरेश्या विश्रांतीची आवश्यकता असते. उत्तम आरोग्य ही उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता प्राप्त करण्याचे साधन ठरू शकते. त्यामुळे, आरोग्य उत्तम असेल तर अध्ययनासाठी लागणारी बैठक निर्माण करणे शक्य होईल. खरे तर नेहमीच संतुलीत आहार शक्य नसला तरी आहारामध्ये ऋतुनुसार उपलब्ध होणारी फळे, भाज्या, कडधान्ये, दूध, दूग्धजन्य पदार्थ व इतर तत्सम आरोग्य उपकारक असणारी व जीवनसत्वे, प्राथिने स्निग्ध यांचा पुरवठा करणारा आहार घेणे गरजेचे ठरते. जसा आहार महत्वाचा असतो त्याच प्रमाणे पुरेशी झोप, होणे अगत्याचे असते. बरेचदा विद्यार्थी अभ्यासाचा ताण घेवून अनावश्यक जागरण करतात. त्याचा आरोग्यावर दूरगामी परिणाम होतो. मनोशारीरिक स्वास्थ्या बरोबरच स्मरणावर देखील दूरगामी परिणाम होतो. शैक्षणिक गुणवत्ता घसरते. म्हणून, विद्यार्थ्यांनी किमान 7 ते 8 तास झोप घेणे अगत्याचे ठरते.

➤ परीक्षा देण्याचे कौशल्ये अंगी बानवा :

खरे तर कोणतीही परीक्षा देणे ही परीक्षा नसून एक कौशल्यच असते. काही विद्यार्थ्यांना परीक्षा देणे म्हणजे भीतीदायक वाटते. चांगला अभ्यास झाला असला तरीही काही विद्यार्थ्यांना परीक्षेचा ताण येतो. परिणामी उत्तम अभ्यास होवूनही गुणवत्ता प्राप्त होवू शकत नाही. अशा विद्यार्थ्यांचा ऐन परीक्षेत ताण वाढल्याने विस्मरण वाढते व अंग थरथर कापू लागते. त्याचा परिणाम लिखाण कौशल्यावर होवू शकतो. याउलट काही विद्यार्थ्यांना परीक्षा देण्याचे कौशल्य प्राप्त झालेले असते. त्यांना परीक्षा म्हणजे सहज आणि नैसर्गिक वाटते. असे विद्यार्थी अगदी

कमी अभ्यासातही उत्तम गुणवत्ता प्राप्त करताना दिसून येतात. त्यामुळे उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तन साधण्यासाठी परीक्षा देण्याचे कौशल्ये अंगी विकसित करणे फायद्याचे ठरते.

त्यासाठी परीक्षेची भिती न बाळगता परीक्षेला योग्य व्यवस्थापन व सक्षम अशी मानसिकता करून समोरे जाणे फलदायी ठरते. त्यासाठी पाठीमागील प्रश्नपत्रिकांचे अवलोकन करून प्रश्नांचे स्वरूप समजून घ्यावे. तसेच पाठावर स्वतः प्रश्न तयार करून त्याचा सराव करावा. त्याचप्रमाणे लघुत्तरी व दिर्घोत्तर प्रश्नांचे उत्तर कसे, किती असावे यासंदर्भात स्वतःचा एक उत्तराचा बोधात्मक नकाशा तयार करावा. त्या बोधात्मक नकाशा तयार करावा. उत्तराच्या बोधात्मक नकाशाच्या रचनेवर आधारीत सर्व प्रश्नांच्या उत्तरांची मांडणी करणे सहज शक्य होते. तसेच, प्रश्नांच्या गुणांना अनुसरून वेळ आणि उत्तर यांचे नियोजन करावे. बऱ्याचदा आपल्या आवडीच्या पाठावरील प्रश्न किंवा सोपा प्रश्न असेल तर विद्यार्थी भान हरपून लिहतात. त्यामुळे, इतर प्रश्नांना वेळ देता येत नाही. त्यासाठी वेळ आणि उत्तर याचे प्रमाण प्रश्नांच्या गुणांवर आधारीत ठेवावे. यदाकदाचित एखादा प्रश्न कठिण असेल तर त्यावर जास्त वेळ न घालविता पुढील प्रश्नांकडे वळावे आणि शेवटी त्या प्रश्नावर वेळ द्यावा.

➤ संशोधनाचे उपयोजन:

उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करण्याबरोबर ज्ञान व कौशल्ये आत्मसात करणे, वर्तनात इष्ट परिवर्तन घडवून आणणे, संपादित ज्ञान व कौशल्ये हव्या त्या वेळी उपयोजनात आणणे हा अध्ययनाचा मूळ उद्देश असतो. एकंदर सर्वांगीण विकासासाठी अध्ययन केले जाते. प्रस्तुत अभ्यासातून अध्ययनाचा उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तनात अध्ययनार्थीस कसा उपयोग होतो यासंदर्भातील विचार व्यक्त करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे, प्रस्तुत संशोधन लेखामधून अध्ययनाची संकल्पना मानसशास्त्रीय अंगांनी समजून देण्यात आलेली आहे. त्यामुळे, अध्ययनासंदर्भात असणाऱ्या चौकटमय धारणांचे निराकरण होवून शास्त्रीय आणि व्यापक अर्थाने अध्ययनार्थीस अध्ययन संकल्पना समजून घेण्यास मदत होईल. त्याप्रमाणे, अध्ययनातून सर्वांगीण विकास होणे अपेक्षित असते. परंतु, मुळातच अध्ययन प्रक्रिया कशी चालते यासंदर्भात बरेच अध्ययनार्थी अनभिज्ञ असतात. त्यामुळे, प्रस्तुत अभ्यासातून अध्ययनासंदर्भातील सज्जता नियम, अनुशीलन नियम, व फलनिष्पत्ती नियम समजून घेण्यास मदत होईल. त्यामुळे प्रभावी अध्ययन कौशल्ये निर्माण करण्यात त्याची मदतच होईल यात काही शंकाच नाही. त्याप्रमाणे, अध्ययनार्थीने उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तनासाठी काय करणे अपेक्षित आहे. यासंदर्भात विचार प्रस्तुत संशोधनातून मांडण्यात आलेले आहेत. त्याचे अनुसरून करून अध्ययनार्थीस उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करणे शक्य होईल.

त्याचप्रमाणे, प्रस्तुत अभ्यासातून व्यक्त करण्यात आलेले विचार सर्वच क्षेत्रात आवश्यक असणारी ज्ञान व कौशल्ये कशी संपादित करावीत व त्याचे उपयोजन कसे करावे यासंदर्भात आहेत. त्यामुळे त्याचा फायदा विद्यार्थी, पालक, अध्ययनार्थी, शिक्षक, संशोधक यांना होईल.

➤ भाकीत :

अध्ययन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असून अध्ययनामुळे वर्तनात कायम स्वरूपी बदल होतात. त्यामुळे, अध्ययन करीत असताना अवधान देणे आवश्यक ठरते. अध्ययन प्रभावी होण्यासाठी एडवर्ड थॉर्नडाईक यांनी प्रतिपादन केलेल्या सज्जता नियम, अनुशीलन नियम व परिणाम नियम यांचे अनुसरून केले तर कमी वेळात उत्तम अध्ययन करता येवू शकते. तसेच उत्तम शैक्षणिक गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी स्मृती क्षमता वाढविणे, विविध अध्ययन कौशल्ये विकसित करणे, वेळेची परिणामकारक व्यवस्थापन व अमलबजावणी करणे, अध्ययन साहित्याची न्याय विभागणी करणे, आहार व विश्रांती तसेच व्यायाम करणे, परीक्षा देण्याचे कौशल्ये निर्माण करणे या तत्वांचे अगर मार्गाची अनुसरिता केली पाहिजे. थोडक्यात, अन्नमय कोश, प्राणमय कोश, आनंदमय कोश, मनमय कोश व विज्ञानमय कोश, या पंचकोशांचे पालन केल्यास उत्तमात उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तन साधणे शक्य होईल.

● संदर्भग्रंथ :

१. बडगुजर, चुडामण., बच्छाव, अरुण., आणि, शिंदे, विश्वनाथ. (2007). सामान्य मानसशास्त्र. नाशिक, स्वयंभु पब्लिकेशन.
२. पाध्ये, विलास. (2015). आधुनिक सामान्य मानसशास्त्र, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिशर्स
३. लोखंडे, गणेश. (2018). मानसशास्त्र नेट/सेट. युनायटेड स्टेस, लुलू पब्लिकेशन्स.

४. सोनटक्के, सुनिल., आणि, इतर. (2013). सामान्य मानसशास्त्र. सोलापूर, सनराईज पब्लिकेशन्स
५. देसाई, भरत., आणि, अभ्यंकर, शोभना.(2001). प्रायोगिक मानसशास्त्र आणि संशोधन पध्दती. पुणे, निराली प्रकाशन.
६. www.google.in
७. इनामदार, मुकुंद., गाडेकर, केशव., आणि, पाटील, अनिता. (2013), सामान्य मानसशास्त्र. पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.
८. शिरगावे, दादासाहेब., गरूड, बी. डी., आणि, कचवे, अर्जुन. (2008). सामान्य मानशास्त्र. पुणे, निराली प्रकाशन.
९. अभ्यंकर, शोभना., ओक, अमृता., आणि, गोळविलकर, शीला. (2014). मानसशास्त्र वर्तनाचे शास्त्र. भारत, डॉलींग किंडल्से प्रा. लि.

अध्यापन व्यवस्थापनात शिक्षकाची भुमिका

डॉ.सीमा आर चव्हाण,
सहा.प्राध्यापक,
अर्थशास्त्र विभाग,
रा.ब.नारायणराव बोरावके
महाविद्यालय, श्रीरामपूर

प्रस्तावना :

अध्ययन व अध्यापन या परस्परपुरक अशा क्रिया आहेत. सोप्या शब्दात अध्ययन म्हणजे म्हणजे शिकणे व अध्यापन म्हणजे शिकविणे होय. अध्यापन ही संकल्पना व्यापक आहे. अध्यापन म्हणजे विद्यार्थ्यांना एखादी कृती कशी करावी हे दर्शवून त्याप्रमाणे कृती करण्यास प्रोत्साहित करणे. विशिष्ट कृती, उपक्रम, पाठघटक, अनुभव पध्दतीद्वारे मुलांना ज्ञानप्राप्ती करण्यासाठी प्रेरित करणे. विद्यार्थ्यांच्या व्यवहारामध्ये इष्ट दिशेने अपेक्षित परिवर्तन आणणे. एका व्यक्तीने दुस-या व्यक्तीस ज्ञान, कौशल्य व अभिरुची प्राप्त करण्यासाठी साहाय्य करणे. विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक अनुभव देवून एखादया विषयासंबंधी आवड व जिज्ञासा निर्माण करून अधिक ज्ञानप्राप्तीसाठी प्रवृत्त करणे इ. समावेश अध्ययनामध्ये होतो.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

- ❖ अध्यापनाची उद्दिष्ट्ये अभ्यासणे.
- ❖ अध्यापन कौशल्याचा अभ्यास करणे.
- ❖ शैक्षणिक मुल्यमापन साधनांची वर्गवारीचा अभ्यास करणे.
- ❖ अध्यापनावर परिणाम करणारे घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधन पेपर हा दुययम साधनसामुग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, संशोधन पेपर,मासिके, अहवाल यांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अध्यापनाची उद्दिष्ट्ये :

अध्यापन ही विकेंद्री प्रक्रिया असून विद्यार्थी व शिक्षण हे दोन केंद्र असतात. अध्यापन उद्दिष्ट्ये साध्य झाली तर अध्यापन यशस्वी झाले असे मानले जाते. ही उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे असतात.

1. अदययावत माहितीचे हस्तांतरण करणे.
2. विद्यार्थ्यांचे अनुभवविश्व अधिक समृद्ध करणे.
3. विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन कौशल्याचा विकास करणे.
4. विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात अपेक्षित सकारात्मक बदल घडवून आणणे.
5. विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास करणे.
6. विद्यार्थ्यांना स्व-अध्ययनास प्रेरित करणे.
7. विद्यार्थ्यांमध्ये निर्णयक्षमतेचा विकास करणे.
8. विद्यार्थ्यांच्या आंतरिक मनोरचना व बाहय अनुभव यामध्ये सुसंवाद घडवून आणण्यासाठी त्यांच्यात तशी योग्यता निर्माण करणे.

अध्यापन कौशल्याचा अभ्यास :

अध्यापन ही एक कला आहे. अध्यापन प्रभावी करण्यासाठी शिक्षकाच्या अंगी काही कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. या कौशल्याच्या प्रभावी वापरामुळे अध्यापन प्रक्रिया आनंददायी, दर्जेदार व परिणामकारक होते.

1.वर्गव्यवस्थापन कौशल्य :

वर्ग हे अध्यापनाचे ठिकाण असल्यामुळे वर्गातील व्यवस्थापन हे उत्कृष्ट असावे. वर्गात स्वच्छता असावी. पुरेसा सुर्यप्रकाश, विद्यार्थ्यांना बसण्याची योग्य व्यवस्था, सर्वांना दिसेल अशा ठिकाणी फळा असणे यासारख्या किरकोळ पण महत्वाच्या गोष्टींचा समावेश वर्गव्यवस्थापनात येतो.

2. संप्रेषण / संदेशवहन कौशल्य :

आपल्या मनातील विचार इतरांपर्यंत पोहोचवणे म्हणजे संप्रेषण होय. शिक्षकाला जे सांगायचे आहे ते विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे कौशल्य त्याच्या अंगी असणे आवश्यक आहे. संप्रेषण कौशल्यामध्ये खालील कौशल्यांचा समावेश होतो.

- ❖ **कथन कौशल्य** : विद्यार्थ्यांना माहिती सांगतांना सोप्या, सरळ, सहज शब्दात समजेल अशा पध्दतीने सांगणे, आवश्यकतेप्रमाणे आवाजात चढउतार करणे.
- ❖ **स्पष्टीकरण कौशल्य** : अवघड विषयाचे सोप्या भाषेत स्पष्टीकरण करणे.
- ❖ **उदाहरणे देण्याचे कौशल्य** : विषयातील एखादा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठी व्यवहारातील उदाहरणे देणे.
- ❖ **वर्णन कौशल्य** : एखादया घटनेचे, प्रसंगाचे हुबेहूब तपशीलावर वर्णन करणे.
- ❖ **शैक्षणिक साहित्य वापरण्याचे कौशल्य** : शिक्षणात ज्ञानेंद्रियाचा जितक्या अधिक प्रमाणात वापर तितके शिक्षण अधिक परिणामकारक होते.
- ❖ **अभिवृत्ती व वर्तनविकास कौशल्य** : विद्यार्थ्यांमध्ये योग्य अभिवृत्ती निर्माण करून त्यांचा वर्तन विकास घडवण्यासाठी शिक्षकांचे कौशल्य पणाला लागते.

शैक्षणिक मूल्यमापन साधनांची वर्गवारी :

विद्यार्थ्यांच्या भावी जीवनासाठी त्यांच्या भावनात्मक व कृतियुक्त विकासाकडेही लक्ष देणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी केवळ परीक्षा या एकाच मूल्यमापन साधनावर अवलंबून न राहता इतर साधनांचा वापरसुध्दा करावा. परीक्षेमुळे विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन होईल तर इतर साधनांमुळे त्याचे गुणात्मक मूल्यमापन होईल.

मूल्यमापन साधनांची वर्गवारी सांगता येईल.

अध्यापनावर परिणाम करणारे घटक :

अध्ययन व अध्यापनावर परिणाम करणारे प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

1. शिक्षकाची मानसिक व शारीरिक योग्यता : कोणतेही कार्य पूर्णत्वास नेण्यासाठी मानसिक व शारीरिक योग्यता आवश्यक असते. सुदृढ व निरोगी शरीरामध्ये निकोप मन राहते. शरीरस्वास्थ्य चांगले असेल तर शिक्षक उत्साहाने संपूर्ण शक्तीनिशी अध्यापनावर लक्ष केंद्रित करू शकतात. चांगल्या सवयी, सकारात्मक विचारसणी, सहनशीलता, निरोगीपणा, पुरेशी विश्रांती यासारख्या बाबींमुळे शरीर सुदृढ राहण्यास मदत होते.

2. शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व : शिक्षकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा परिणाम अध्यापनावर व विद्यार्थ्यांवर होत असतो. शिक्षकाचा स्वभाव, सहनशीलता, निर्णयक्षमता, विद्यार्थ्यांना आपलेसे करून घेण्याचे कौशल्य, राहणीमान, त्यांचे बोलणे, देहबोली इ. प्रभाव पडत असतो. शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व चांगले असेल तर विद्यार्थी अध्ययनास प्रवृत्त होतात.

3. **अध्यापन पध्दतीचा वापर** : शिक्षक प्रधान व विद्यार्थीप्रधान पध्दतीपैकी कोणत्या पध्दतीचा वापर केला जातो. यावर अध्यापनाचे यश अवलंबून असते. व्याख्यान पध्दत, कथाकथन पध्दत, परिसंवाद पध्दत, गटचर्चा पध्दत, वादविवाद पध्दत, प्रकल्प पध्दत, प्रश्नोत्तर पध्दत, प्रायोगिक पध्दत, निरीक्षण पध्दत, मिश्र अध्यापन पध्दत इत्यादीपैकी योग्य अशा अध्यापन पध्दतीची निवड शिक्षकाने करावयाची असते.

4. **शिक्षकातर्फे दिले जाणारे प्रोत्साहन** : कोणतेही कार्य करण्यासाठी प्रेरणा महत्वाची असते. प्रेरणेमुळे विद्यार्थी अध्ययनास प्रवृत्त होतात. विद्यार्थ्यांने केलेल्या चांगल्या गोष्टीबद्दल त्यांचे केलेले कौतुक, स्तुती, शाबासकी, पारितोषिक , प्रमाणपत्र, इत्यादीमुळे विद्यार्थी अधिक चांगल्यारीतीने अध्ययन करतात. त्यामुळे शिक्षा व पारितोषिके यांचा वापर जपून केला पाहिजे.

5. **अध्यापन सूत्रांचा वापर** : ज्ञाताकडून – अज्ञाताकडे, सुगमाकडून –दुर्गमाकडे, मूर्ताकडून पूर्णाकडून – अशांकडे, विशेषांकडून–सामान्याकडे, सामान्यकडून विशेषांकडे इत्यादी अध्यापनाची सूत्रे वापरल्याने अध्यापन कार्य परिणामकारक होते. या सूत्रांचे विश्लेषण याच प्रकरणात पुढे दिलेले आहे.

6. **शैक्षणिक नियोजन** : शैक्षणिक नियोजनामध्ये वार्षिक नियोजन, घटन नियोजन,दैनंदिन अध्यापनाचे नियोजन, विविध शैक्षणिक कार्यक्रमांचे नियोजन इत्यादींचा समावेश होतो. शैक्षणिक नियोजन हे योग्य प्रकारे केले असेल त्याची अंमलबजावणी योग्य दिशेने होत असेल व नियोजनामध्ये परिस्थितीनुसार आवश्यक ते बदल केले जात असतील तर त्याचा चांगला परिणाम अध्यापनावर होतो.

सारांश :

शिक्षकाने विद्यार्थ्यांला काय शिकविले, काय मार्गदर्शन केले त्याचा विद्यार्थ्यांना किती फायदा झाला. विद्यार्थ्यांनी त्यापैकी किती ज्ञान आत्मसात केले, अभ्यासक्रमाची जी उद्दिष्ट्ये आहेत ती पूर्ण होत आहेत काय, उद्दिष्ट्यांच्या दिशेने आपली वाटचाल होत आहे. शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये अध्ययन व मूल्यमापन या तिन्ही संकल्पना एकमेकांशी खूप जवळून संबंधित आहेत. मूल्यमापनाशिवाय अध्यापन पूर्ण होवू शकत नाही. मूल्यमापनामुळे अध्यापनातील त्रुटी टाळून अध्यापन अधिक प्रभावी व निर्दोष करता येते. विद्यार्थ्यांचा सर्वांकष विकास हे शिक्षणाचे हे एक प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे. सर्वंकष विकास म्हणजे बोधात्मक, भावनात्मक व कृतियुक्त विकास होय. या तिन्ही प्रकारचा विद्यार्थ्यांचा विकास घडून येणे म्हणजे त्यांचा सर्वंकष विकास होय. अशाप्रकारे अध्यापन पध्दतींचे नियोजनाचा अभ्यास करता येतो.

संदर्भ :

1. व्यावसायिक शिक्षणशास्त्र
2. सेट नेट मार्गदर्शिक , ब्रिजमोहन दालमिया
3. दैनिक लोकमत, जानेवारी 2019
4. दैनिक सकाळ, डिसेंबर 2018
5. www.google.com

परिणामकारक अध्ययनासाठी अभ्यास सवयी व कौशल्ये

डॉ. गणेश विष्णू लोखंडे
प्रमुख, मानसशास्त्र विभाग
रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

गोषवारा Abstract

संशोधनाची पार्श्वभूमी : अध्ययन ही नैसर्गिक आणि उत्स्फूर्त चालणारी प्रक्रिया आहे. अध्ययनातून ज्ञान आणि विविध कौशल्ये विकसित केली जातात. परिणामकारक अध्ययन व्यक्तीच्या वर्तनात इष्ट परिवर्तन घडवून आणते. आपणास हव्या त्या दिशेने आणि गतीने वर्तनात बदल करावयाचे असतील तर अध्ययन प्रक्रिया प्रभावी होणे आवश्यक असते. अध्ययन परिणामकारक व्हायचे असेल तर निकोप अभ्यास सवयी व कौशल्ये संपादीत करणे गरजेचे असते. त्यामुळे, प्रस्तुत संशोधनात प्रभावी अध्ययनासाठी म्हणजेच ज्ञान व कौशल्ये विकासात अभ्यास सवयी व अभ्यास कौशल्यांचे महत्व विशद करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये : प्रस्तुत, संशोधनात अध्ययन, अभ्यास सवयी व कौशल्ये या संकल्पना समजून घेणे, परिणामकारक अध्ययनाच्या अभ्यास सवयी व कौशल्ये जाणणे व त्याचे उपयोजन समजून घेणे ही उद्दिष्ट्ये मांडण्यात आलेली आहेत.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत, संशोधनातील विचार चिंतनात्मक असून दु,यम साधन सामुग्रीवर आधारीत आहेत. त्यासाठी, संशोधनातील विचारांना शास्त्रीय आधार देण्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे उपयोजन : प्रस्तुत, संशोधनाच्या माध्यमातून परिणामकारक अभ्यास सवयी व कौशल्ये समजणार आहेत. त्याच्या माध्यमातून विविध निकोप अध्ययन सवयी व कौशल्ये व त्याची अंमलबजावणी समजून घेवून उत्तम गुणवत्ता प्राप्त करणे शक्य होईल. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन अध्ययनार्थीस विशेषतः विद्यार्थी, विद्यार्थीनी यांना उपयुक्त ठरेल. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा शिक्षक, पालक, समुपदेशक, बालसंगोपन यांना अध्ययनार्थीमध्ये उत्तम अभ्यास सवयी व कौशल्ये विकसित करण्यास होईल.

भाकित : अध्ययनार्थी व्यक्तीच्या सर्वांगीण वर्तनात इष्ट दिशेने बदल घडविण्यासाठी परिणामकारक अध्ययन प्रक्रिया घडून येणे गरजेचे असते. उत्तम अध्ययन व स्मरण होण्यासाठी निकोप अभ्यास सवयी व कौशल्ये विकसित होणे गरजेचे असते. त्यामुळे जर अध्ययनार्थीस उत्तम अध्ययन व्हायचे असेल तर श्रवण कौशल्ये, वाचन कौशल्ये, लिखाण कौशल्ये परिक्षा कौशल्ये व स्मरण कौशल्ये अंगकृत करणे अभिप्रेत असते.

बीजशब्द : अध्ययन, अभ्यास सवयी व कौशल्ये

➤ संशोधनाची पार्श्वभूमी : Research Background

अध्ययन ही नैसर्गिक आणि उत्स्फूर्त चालणारी प्रक्रिया आहे. अध्ययनातून ज्ञान आणि विविध कौशल्ये विकसित केली जातात. त्यामुळे अध्ययन ही व्यक्तीच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्वाची भूमिका बजावते.

अध्ययन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया असली तरी आपण सवर्च घटकांचे अध्ययन करीत नाही. कदाचित त्यास आपल्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, सांस्कृतिक मर्यादा असू शकतात. परंतु, ज्या ज्ञान अगर कौशल्यांची आपणास वर्तमान स्थितीत किंवा भविष्यात निकड भासणार असते त्याचे आपण अध्ययन करीत असतो. मात्र, अध्ययन होणे यापेक्षा परिणाम कारक अध्ययन होणे अभिप्रेत असते. कारण, परिणामकारक अध्ययन व्यक्तीच्या वर्तनात इष्ट परिवर्तन घडवून आणते. आपणास हव्या त्या दिशेने आणि गतीने वर्तनात बदल करावयाचे असतील तर अध्ययन प्रक्रिया प्रभावी होणे आवश्यक असते.

अध्ययन परिणामकारक व्हायचे असेल तर निकोप अभ्यास सवयी व कौशल्ये संपादीत करणे गरजेचे असते. कारण, परिणामकारक अध्ययनात अभ्यास सवयी व अभ्यास कौशल्ये महत्वाची भूमिका बजावत. त्यामुळे, प्रस्तुत संशोधनात प्रभावी अध्ययनासाठी म्हणजेच ज्ञान व कौशल्ये विकासात अभ्यास सवयी व अभ्यास कौशल्यांचे महत्व विशद करण्यात आलेले आहे. प्रस्तुत संशोधनात वाचन कौशल्य, श्रवण कौशल्य, लेखन कौशल्य, परीक्षा कौशल्य या व यासारख्या तत्सम अभ्यास सवयी व कौशल्यांचे महत्व मांडण्यात आलेले आहे. खरे तर अध्ययन

व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात महत्वाची भूमिका बजावते. ज्या अध्ययनातून व्यक्तीच्या वर्तनात हव्या त्या दिशेने व गतीने कायमस्वरूपी व सुधारणात्मक बदल होतात त्यासच परिणामकारक अध्ययन म्हणता येईल.

➤ संशोधनाची उद्दिष्टे : Objectives of the Study.

1. परिणामकारक अध्ययन ही संकल्पना समजून घेणे.
2. अभ्यास सवयी व कौशल्ये ही संकल्पना समजून घेणे.
3. परिणामकारक अध्ययनाच्या अभ्यास सवयी व कौशल्ये जाणणे व त्याचे उपयोजन समजून घेणे.

➤ संशोधन पध्दती व प्रदत्त संकलन: Research Methods and Data Collection

प्रस्तुत, संशोधनातील विचार चिंतनात्मक असून दु,यम साधन सामुग्रीवर आधारीत आहेत. त्यामुळे, अभ्यास सवयी व कौशल्ये विकासासंदर्भात प्रस्तुत संशोधनातील विचारांना शास्त्रीय आधार देण्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

❖ उद्दिष्ट क्र .1. परिणामकारक अध्ययन ही संकल्पना समजून घेणे.

आपण नेहमी ज्ञान आणि कौशल्ये संपादन करण्यासाठी प्रयत्नशील असतो. त्यासच बोली भाषेत शिकणे असे संबोधले जाते. खरे तर शिकण्याची प्रक्रिया निरंतर असून व्यक्ती जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत काही ना काही शिकत असतो. त्यास अध्ययन असे संबोधले जाते. खरे तर शिकणे अगर अध्ययन ही वरवरची प्रक्रिया नसून जटील आणि गुंतागुंतीची आहे. व्यक्ती नवनवीन परिस्थितीत वाचन, श्रवण, अनुभव, पाहणे, यासारख्या माध्यमातून अध्ययन करीत असते. केवळ पाहणे, ऐकणे म्हणजे अध्ययन होत नाही तर अध्ययनातून वर्तनात बदल होणे अपेक्षित असते. ज्यावेळी अध्ययन परिणामकारक होते त्यावेळी वर्तनात कायम स्वरूपी परिवर्तन घडून येते. त्यामुळे जे अध्ययन अध्ययनार्थीच्या वर्तनात कायम अगर टिकावू स्वरूपाचा बदल घडवून आणते आणि ज्या बदलाची दिशा विकासात्मक असते आणि ज्याद्वारे अध्ययनार्थीच्या सर्वांगीण व्यक्तीमत्त्व विकासाला इष्ट आकारण दिले जाते त्याचे त्यास परिणामकारक अध्ययन म्हणता येईल.

इथे एक बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, कोणत्याही प्रकारच्या वर्तनातील बदलास अध्ययन म्हणता येईल. कारण अध्ययनामुळे केवळ ज्ञान संपादन केले जाते असे नाही तर अध्ययनातून विविध कौशल्यही आत्मसात केली जातात. त्यामुळे, भाषा, संकेत, चिन्हे, प्रतिके, कारके, यासारख्या माध्यमातून वर्तनात परिवर्तन घडवून आणले जाते. त्यामुळे, विविध ज्ञान व कौशल्ये विकसन करणाऱ्या वर्तनातील बदलास अध्ययन म्हणता येईल मात्र अध्ययन तेच असते जे कायम स्वरूपी वर्तनात परिवर्तन घडवून आणते.

❖ उद्दिष्ट क्र . 2 अभ्यास सवयी व कौशल्ये संकल्पना समजून घेणे.

कोणत्याही विषयाचे अगर घटकाचे परिपूर्ण ज्ञान, माहिती संपादन करावयाची असेल तर प्रभावी अशा अभ्यास सवयी व कौशल्ये निर्माण करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे अगत्याचे ठरते. कोणत्याही विषयाच्या अध्ययनासाठी प्रभावी अभ्यास सवयी व कौशल्यांची गरज असते. अध्ययन प्रक्रियेमध्ये वेगवेगळी अभ्यास कौशल्ये समाविष्ट असतात. त्याच्या उपयोग योग्य आणि कुशलतेने केल्यास उत्तम अध्ययन घडून येते व वर्तनात आकारण देता येते.

सर्वसाधारणपणे व्यक्तीला नवीन ज्ञान, मूल्ये, मानदंड, आदर्श व कौशल्ये संपादन करण्यासाठी अध्ययन करावे लागते. अभ्यास करा असे सांगणारे आपणास खूप भेटतात पण अभ्यास कसा करावा यासंदर्भात शास्त्रीय माहिती आपणास नसते आणि माहिती देणारेही आपणास भेटत नाहीत. त्यामुळे अभ्यास सवयी आणि कौशल्ये यापासून आपण वंचित राहतो. आपली वाचनाची पध्दती योग्य आहे काय? लिखाण कसे करावे, श्रवण म्हणजे काय? पाहणे व निरीक्षण करणे यातून कसे शिकता येते? कमी वेळात अधिक माहिती स्मृतीमध्ये जतन कशी करता येते? यासंदर्भात शास्त्रीय माहिती असणे गरजेचे असते. अध्ययनार्थीला अध्ययनासाठी आवश्यक असणारे श्रवण कौशल्ये, वाचन कौशल्ये, लिखाण कौशल्ये, परीक्षा कौशल्ये, स्मरण कौशल्ये निकोप आणि शास्त्रशुद्ध असणे म्हणजेच अभ्यास सवयी आणि कौशल्ये होय.

- ❖ उद्दिष्टे क्र. 3. परिणामकारक अध्ययनाच्या अभ्यास सवयी व कौशल्ये जाणणे व त्याचे उपयोजन समजून घेणे.

अध्ययनार्थीच्या परिणामकारक अध्ययनात अभ्यास सवयी व कौशल्ये यांचे योगदान खूप महत्वाचे असते. अध्ययनावर अंगी बानवल्या गेलेल्या अभ्यास सवयी व कौशल्ये धन-ऋण प्रभाव करीत असतात. अभ्यासाच्या असणाऱ्या चुकिच्या सवयी अध्ययनावर, नकारात्मक प्रभाव टाकतात तर याउलट अध्ययनाच्या असणाऱ्या निकोप सवयी अध्ययन उत्तम आणि परिणामकारक घडवून आणतात. त्यासाठी अध्ययनार्थीच्या ज्ञान व कौशल्ये विकासासाठी उत्तम अभ्यास सवयी व कौशल्ये रूजविणे गरजेचे असते. प्रस्तुत, संशोधनात ज्ञान आणि कौशल्ये विकासासाठीच्या अभ्यास सवयी आणि विविध कौशल्यांवर प्रकाश टाकलेला आहे.

- ❖ अध्ययनार्थीने परिणामकारक अध्ययनासाठी लक्षपूर्वक ऐकणे गरजेचे असते. कोणतेही अध्ययन जलद होण्यासाठी आणि चिरकाल टिकण्यासाठी केवळ ऐकण्यापेक्षा लक्षपूर्वक श्रवण करणे अपेक्षित आहे.
- ❖ केवळ ऐकणे म्हणजे ध्वनीचे किंवा आवाजाचे ग्रहण करणे असते. केवळ आवाजाचे ग्रहण केल्यास त्याचा अर्थबोध होत नाही. त्यासाठी जर श्रवण केले तर श्रवणाने ध्वनीला अर्थ प्राप्त होतो त्यामुळे माहिती सहज आकलन करता येते.
- ❖ अध्ययन प्रभावी होण्यासाठी अध्ययनार्थीने आपली श्रवण क्षमता वाढविणे अगत्याचे ठरते. त्यासाठी लक्षपूर्वक श्रवण करणे अपेक्षित आहे. आपली अवधान देण्याची क्षमता वाढविणे हा त्यावर उपाय ठरतो. त्यासाठी ध्वनी लक्षपूर्वक ऐकून त्याचा अर्थ लावण्यास शिकावे.
- ❖ परिणामकारक अध्ययनासाठी वाचन कौशल्ये विकसित करावे. अध्ययन करताना केवळ वाचत राहण्यापेक्षा वाचन केलेले आकलन किती होते याला महत्त्व असते. वाचन सुक्ष्म असणे अपेक्षित आहे.
- ❖ बहुतांशी वेळा अध्ययनकर्ता वाचन करताना अध्ययन साहित्य आकाराने विस्तृत असेल तर आपल्या पातळीवर त्यातील काही भाग दुर्लक्षित करतो याचा परिणाम म्हणून अध्ययन साहित्याला अर्थ लागत नाही. परिणामी अर्थपूर्ण अध्ययन न झाल्याने स्मरण करण्यास कठिण जाते
- ❖ वाचन पध्दतीचा विचार करता काही जण प्रकट तर काहीजण मुक वाचन करतात या दोन्ही पध्दतीचे फायदे-तोटे आहेत. असे असले तरी प्रकट वाचन केल्याने श्राव्य आणि दृश्य अनुभव येतो. त्यामुळे, अध्ययन परिणामकारक होताना आढळून येते. मात्र, प्रकट वाचनास वेळ अधिक लागतो व थकवा अधिक येतो. त्यामानाने मुक वाचन कमी वेळेत अधिक होते तसेच थकवाही कमी जाणवतो. मात्र, केवळ दृश्य अनुभव असल्याने अध्ययन तितकेसे परिणामकारक होत नाही. परंतु, अध्ययनार्थीने आपणास असणारा उपलब्ध वेळ, अध्ययन साहित्याची व्याप्ती याचा विचार करून वाचन पध्दतीची निवड करावी.
- ❖ अध्ययन प्रभावी व्हायचे असेल तर वाचन करताना दृष्टीची दिशा डावीकडून उजवीकडे व वरून खाली अशी ठेवणे अपेक्षित आहे. मात्र, वारंवार डावीकडून उजवीकडे मान फिरवत राहू नये.
- ❖ परिणामकारक अध्ययनासाठी वाचन करताना महत्त्वपूर्ण वाक्य, आकडेवारी, महत्त्वपूर्ण माहिती आधोरेखीत केल्यास पुढील वाचनास वेळ कमी लागतो व वाचनाची आणि अध्ययनाची गती वाढविता येते.
- ❖ शक्यतो मोठ्याने अगर ओठांची हालचाल न करता मनातल्या-मनात वाचन करावे.
- ❖ वाचन करताना वाक्यांचे अगर शब्दांचे खंड पाडू नयेत तर सलग वाचन करावे.
- ❖ वाचन करताना ओळींवर बोट अगर पेन पेन्सिल ठेवून वाचन करू नये. त्यामुळे वाचनाचा वेग कमी होतो. तर केवळ अक्षर, शब्द, ओळ यावर डोळ्यांची नजर फिरवावी.
- ❖ शक्यतो मोठ्याने अगर ओठांची हालचाल न करता मनातला-मनात वाचन करावे.
- ❖ वाचन करताना वाक्यांचे अगर शब्दांचे खंड पाडू नयेत तर सलग वाचन करावे.
- ❖ वाचन कमी वेळात अधिक व योग्य गतीने व्हायचे असेल तर सतत वाचन करावे. वाचनाचा आवाका वाढवावा. त्यासाठी दृष्टीची अवधान क्षमता वाढविणे अपेक्षित आहे.
- ❖ लेखन कौशल्य परिणामकारक अध्ययनासाठी गरजेचे असते. केवळ ऐकलेले, वाचलेले व पाहिलेले कागदावर लिहणे म्हणजे लेखन नसते तर व्याख्यान, इतरांचे बोलण ऐकणे, वाचन केलेले साहित्य, शास्त्रशुध्द लिहणे म्हणजे लेखन कौशल्ये होय.

- ❖ उत्तम अध्ययनासाठी लेखन कौशल्य मदत करते. कारण, लेखनामुळे माहिती किंवा अपेक्षित अध्ययन गोष्टी लक्षात ठेवणे शक्य होते, तसेच विचार व निर्णय घेणे शक्य होते, बोलण्यातील पुनरावृत्ती व पाल्हाळास प्रतिबंध करणे, अनुमान व तर्क करणे यासाठी लेखन कौशल्य मदत करते.
- ❖ लिखाण कौशल्ये विकसित होण्यासाठी माहितीचे ग्रहण करणे, आकलन करणे, मनन करणे गरजेचे असते.
- ❖ लेखन ही कला आहे. विविध प्रकारे लिखाण कसे करावे यासंदर्भात तंत्र अवगत करून घेतल्यास अध्ययन प्रभावी होते. लिखाण कौशल्ये वृद्धीगत करण्यासाठी लिखानाचा सराव करा. सकारात्मक विचार करा व मोकळ्या मनाने लिखाण करा.
- ❖ परिणामकारक अध्ययनासाठी लेखन कौशल्ये सुधारणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी आळस, कंटाळा, झटकून लेखनाची मानसिक तयारी वाढविणे अपेक्षित आहे.
- ❖ परीक्षा देण्याचे कौशल्य विकसित करणे अध्ययनार्थीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे असते. बऱ्याच अध्ययनार्थींना परीक्षा देण्याची कलाच अवगत झालेली नसते. त्यामुळे खूप अभ्यास करून देखील गुणवत्ता जेमतेम मिळालेली अनेक उदाहरणे आपण पाहिलेली असतील. त्यामुळे परीक्षा देण्याचे कौशल्य अवगत असावे लागते.
- ❖ परीक्षा देण्यासाठी सर्वात प्रथम वेळेचे भान ठेवावे. आपणास सोडविण्यास असणारे प्रश्न आणि त्यांचे गुण यांची न्यायविभागाणी करून वेळेचे नियोजन करावे. त्याचा बोधात्मक नकाशाच स्मृतीमध्ये करून ठेवावा. म्हणजे, संपूर्ण प्रश्नपत्रिका वेळेत सोडवून पूर्ण होते.
- ❖ कोणताही अभ्यास उत्तम व्हायचा असेल तर स्मरण शक्ती सुधारणे किंवा वृद्धीगत करणे गरजेचे असते. त्यासाठी स्मृती सुधार तंत्रांचा आधार घेणे अपरिहार्य ठरते. अध्ययन आणि स्मरण एकाच नाण्याचा दोन बाजू असतात. त्यामुळे अध्ययन उत्तम झाल्यास स्मरण शक्ती सुधारते. त्यामुळे अध्ययन आणि स्मरण उत्तम होण्यासाठी विविध अध्ययन पध्दती, तसेच खुटी पध्दती, संकेतन विशिष्टत्व सामूहीकरण, सराव, उजळणी, अध्ययन पाठाचे टाचण किंवा टिपणे काढणे, स्थानपध्दती, अध्ययन पाठाचे मनन करणे यासारख्या विविध स्मरण सुधार तंत्रांचा आधार घेतल्यास अभ्यास कौशल्य विकसित होण्यास मदत होते.

➤ संशोधनाचे उपयोजन : Application of the Study

प्रस्तुत, संशोधनामध्ये अध्ययनार्थीला ज्ञान आणि कौशल्ये संपादित करण्यासाठी अभ्यास सवयी व कौशल्यांचे महत्व विशद करण्यात आलेले आहे. अध्ययन व्यक्तीच्या वर्तनात इष्ट दिशेने कायमस्वरूपी बदल घडवून आणते. कोणत्याही व्यक्तीच्या सर्वांगीण वर्तनात इष्ट दिशेने बदल घडविण्यासाठी परिणामकारक अध्ययन प्रक्रिया घडून येणे गरजेचे असते. त्यामुळे, परिणामकारक अध्ययन घडविण्यात अभ्यास सवयी व कौशल्ये महत्वाची भूमिका बजावतात. प्रस्तुत संशोधनात अध्ययन प्रक्रिया परिणामकारक करण्यासाठी व अध्ययनार्थीच्या वर्तनात ज्ञान व कौशल्याच्या माध्यमातून इष्ट परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी अभ्यास सवयी व कौशल्याचे महत्व आधोरेखीत करण्यात आलेली आहे.

प्रस्तुत, संशोधनाच्या माध्यमातून परिणामकारक अध्ययन म्हणजे काय? अध्ययन सर्वांगीण विकास कसे घडविते या प्रश्नांची उकल झाल्याने अध्ययनासंदर्भात जनपदामध्ये असणाऱ्या संकुचित विचारांचे निरसन होवून अध्ययन व्यापक अर्थाने समजेल. तसेच, प्रस्तुत संशोधनातून ज्ञान व कौशल्ये परिणामकारक संपादित करण्यासाठी उपयुक्त ठरणाऱ्या अभ्यास सवयी व कौशल्ये समजून घेण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळे त्याचा फायदा उत्तम शैक्षणिक निर्वर्तन करण्यास होईल यात शंकाच नाही.

प्रस्तुत, संशोधनाच्या माध्यमातून परिणामकारक अभ्यास सवयी व कौशल्ये समजणार आहेत. त्याच्या माध्यमातून विविध निकोप अध्ययन सवयी व कौशल्ये व त्याची अंमलबजावणी समजून घेवून उत्तम गुणवत्ता प्राप्त करणे शक्य होईल. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन अध्ययनार्थीस विशेषतः विद्यार्थी, विद्यार्थीनी यांना उपयुक्त ठरेल. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा शिक्षक, पालक, समुपदेशक, बालसंगोपन यांना अध्ययनार्थीमध्ये उत्तम अभ्यास सवयी व कौशल्ये विकसित करण्यास होईल.

➤ भाकित : Conclusion

जे अध्ययन अध्ययनार्थीच्या वर्तनात कायम अगर टिकावू स्वरूपाचा बदल घडवून आणते आणि ज्या बदलाची दिशा विकासात्मक असते आणि ज्याद्वारे अध्ययनार्थीच्या सर्वांगीण व्यक्तीमत्त्व विकासाला इष्ट आकारण

दिले जाते त्यास परिणामकारक अध्ययन म्हणता येईल. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये अध्ययनार्थीच्या परिणामकारक अध्ययनासाठी प्रभावी अभ्यास सवयी आणि कौशल्ये यासदंर्भात चर्चा करण्यात आलेली आहे. अध्ययन आणि स्मरण या एकाच नाण्याचा दोन बाजू आहेत. ते परस्परावर अवलंबून आहे. त्यामुळे उत्तम अध्ययन व स्मरण होण्यासाठी निकोप अभ्यास सवयी व कौशल्ये विकसित होणे गरजेचे असते. त्यामुळे जर अध्ययनार्थीस उत्तम अध्ययन व्हायचे असेल तर श्रवण कौशल्ये, वाचन कौशल्ये, लिखाण कौशल्ये परिक्षा कौशल्ये व स्मरण कौशल्ये अंगकृत करणे अभिप्रेत असते तरच अध्ययन उत्तम होईल.

➤ संदर्भग्रंथ: References

1. इनामदार, मुकुंद., गाडेकर, केशव., आणि, पाटील, अनिता. (2013), सामान्य मानसशास्त्र. पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.
2. बोरुडे, रा. रा. (2005). संशोधन पध्दतीशास्त्र. पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
3. बडगुजर, चुडामण., बच्छाव, अरुण., आणि, शिंदे, विश्वनाथ. (2007). सामान्य मानसशास्त्र. नाशिक, स्वयंभु पब्लिकेशन.
4. खिरे, उषा., आणि, सायगावकर, अंजली. (2000). अध्ययन कौशल्यांची अधिष्ठाने अभ्यासक्रम, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र^a मुक्त विद्यापीठ.
5. शिरगावे, दादासाहेब., गरूड, बी. डी., आणि, कचवे, अर्जुन. (2008). सामान्य मानशास्त्र. पुणे, निराली प्रकाशन.
6. शितोळे, लक्ष्मण., आणि, देसले, वसंत. (2013). मानसशास्त्र. पुणे, सक्सेस पब्लिकेशन्स.
7. पाध्ये, विलास. (2015). आधुनिक सामान्य मानसशास्त्र, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिशर्स
8. सोनटक्के, सुनिल., आणि, इतर. (2013). सामान्य मानसशास्त्र. सोलापूर, सनराईज पब्लिकेशन्स
9. देसाई, भरत., आणि, अभ्यंकर, शोभना.(2001). प्रायोगिक मानसशास्त्र आणि संशोधन पध्दती. पुणे, निराली प्रकाशन.
10. तडसरे, विश्वास. (2008). सामान्य मानसशास्त्र. कोल्हापुर, फडके प्रकाशन.
11. अभ्यंकर, शोभना., ओक, अमृता., आणि, गोळविलकर, शीला. (2014). मानसशास्त्र वर्तनाचे शास्त्र. भारत, डॉर्लींग किंडल्से प्रा. लि.
12. www.google.in
13. लोखंडे, गणेश. (2018). मानसशास्त्र नेट/सेट. युनायटेड स्टेस, लुलू पब्लिकेशन्स.

महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी तयार केलेल्या शैक्षणिक ब्लॉगचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.विनय दत्तात्रय धोंडगे
सहयोगी प्राध्यापक,

डॉ.केशव रामभाऊ मोरे
सहाय्यक प्राध्यापक,
आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,
सातारा- 415001.

प्रास्ताविक :-

गरज ही शोधाची जननी आहे असे म्हटले जाते. ऑनलाईन टेस्ट कशी तयार करावी? याचा शोध घेत असताना इंटरनेटवर ऑनलाईन टेस्ट कशी तयार करावी याची तर माहिती मिळालीच पण महाराष्ट्रातील अनेक शिक्षकांनी ब्लॉग तयार केलेले आहेत. या ब्लॉगवर अनेक नवनवीन गोष्टींची माहिती दिलेली आहे. शाळेत राबविल्या जाणाऱ्या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांची माहिती दिलेली आहे, याची माहिती झाली.

दैनंदिन जीवन जगत असताना मनुष्य अनेक घटनांना, प्रसंगांना व घडामोडींना सामोरे जातो. या घटनांबद्दल, प्रसंगांबद्दल व घडामोडींबद्दल व्यक्त व्हावं असं प्रत्येकाला वाटतं आणि त्यातून काहीजण फेसबुक, व्हॉट्सअॅप, टिव्टर या समाजमाध्यमांवरून व्यक्त होतात. परंतु या व्यक्त होण्याला एक शिस्तबद्धपणा व स्वातंत्र्य मिळवून घ्यायचे असेल तर सध्या 'ब्लॉग लिहिणं' हा एक उत्तम पर्याय आहे. ब्लॉगचा उपयोग केवळ व्यक्त होण्यासाठीच नव्हे तर स्वतःच्या आवडीनिवडींबद्दल इतरांना माहिती करून देण्यासाठी, स्वतःच्या आवडत्या व्यवसायाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी तसेच स्वतःच्या व्यवसायातील नावीन्यपूर्ण उपक्रम, विचार, कल्पना इतरांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी होतो. सध्या साहित्य, कला, संगीत, सामाजिक, शैक्षणिक अशा विविध क्षेत्रातील मान्यवर ब्लॉगच्या माध्यमातून व्यक्त होतात.

गरज व महत्त्व :-

आजघडीला महाराष्ट्रातील अनेक उपक्रमशील शिक्षक आपापल्या शाळेत अनेक नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबवित आहेत. त्यांनी राबविलेले नावीन्यपूर्ण उपक्रम महाराष्ट्रातील इतर शाळांच्यापर्यंत, शिक्षकांच्यापर्यंत पोहोचावेत व तेथील शिक्षकांनीसुद्धा तशा प्रकारचे उपक्रम आपापल्या शाळेत राबवावेत. महाराष्ट्रामध्ये ब्लॉगच्या माध्यमातून एक शैक्षणिक चळवळ निर्माण व्हावी. शिक्षणाची गुणवत्ता वाढावी यासाठी सदर संशोधनाची गरज आहे. शिक्षण क्षेत्रातील मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, शिक्षणप्रेमी, शिक्षणतज्ज्ञ, प्राचार्य, प्राध्यापक, संशोधक या सर्व घटकांनी अशाच प्रकारे ब्लॉग तयार करावेत व ब्लॉगच्या माध्यमातून संपूर्ण जगामध्ये पोहोचावे. या संशोधनाचा उपयोग शिक्षण क्षेत्रातील मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, शिक्षणप्रेमी, शिक्षणतज्ज्ञ, प्राचार्य, प्राध्यापक, संशोधक या सर्व घटकांना होणार आहे.

संशोधनाचे शीर्षक :-

महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी तयार केलेल्या शैक्षणिक ब्लॉगचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.

उद्दिष्टे :-

- 1) शिक्षकांनी विविध विषयांवर तयार केलेल्या ब्लॉगचा शोध घेणे.
- 2) शिक्षकांनी विविध विषयांवर तयार केलेल्या ब्लॉगचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

- 1) सदरचे संशोधन हे केवळ महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी तयार केलेल्या ब्लॉगशी संबंधित आहे.
- 2) सदर संशोधनात संशोधकांनी मराठी भाषेत तयार केलेल्या ब्लॉगचाच अभ्यास केलेला आहे.
- 3) सदर संशोधनात संशोधकाने तांत्रिक बाबींचा विचार केलेला नाही.
- 4) सदर संशोधनात संशोधकाने ब्लॉगचा केवळ विश्लेषणात्मक अभ्यास केलेला आहे. ब्लॉगचा तुलनात्मक अभ्यास करणे हा संशोधनाचा हेतू नाही.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने दस्तऐवज पृथक्करण पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

नमुना निवड :-

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी मराठी भाषेत तयार केलेले एकूण 11 ब्लॉग संशोधनासाठी निवडण्यात आले.

संशोधन साधन :-

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने ब्लॉगच्या विश्लेषणासाठी निरीक्षण या संशोधन साधनाचा वापर केला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :-

ब्लॉगिंगचे फायदे :-

- 1) विविध विषयांवर व्यक्त होता येतं :- ब्लॉगवर दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या विविध घटना, प्रसंगांवर व्यक्त होता येतं. कोणत्याही विषयाचे इथे बंधन असत नाही. आपणाला जो विषय आवडतो त्या विषयावर ब्लॉगवर व्यक्त होता येतं. साहित्य, आजूबाजूला ज्या घडामोडी घडताहेत त्यावर प्रत्येकजण आपापल्या ब्लॉगच्या माध्यमातून मत व्यक्त करू शकतो. आजूबाजूला विविध प्रकारची माणसं भेटतात त्यांच्याबद्दल लिहू शकतो. मराठी ब्लॉगर्स ही आता विविध विषयांना धीटपणे भिडताना दिसतात. फक्त स्फूटलेखनच नाही, तर कथा, कविता, प्रवासवर्णन, साहित्य, कला, संगीत, सामाजिक, शैक्षणिक अशा विविध विषयांवरचे साहित्य ब्लॉगवर प्रसिद्ध केले जाते.
- 2) स्वतःचे लेखन जगभरातील लोकांपर्यंत पोहोचवता येतं :- आपण स्वतः जे लेखन केलेले आहे ते तात्काळ जगभरातील लोकांपर्यंत सहज ब्लॉगच्या माध्यमातून पोहोचवता येते. त्या लेखनास लोक तात्काळ प्रतिसाद पण देतात. काही कमतरता असेल तर लगेच सुचवतात.
- 3) अध्ययन – अध्यापनासाठी :- माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगात अध्ययन-अध्यापनासाठी ब्लॉगचा खूप फायदा होतो. विद्यार्थ्यांना कधीही व कोठेही ब्लॉग पाहता येतो. वर्गात असताना त्याचबरोबर घरीसुद्धा विद्यार्थी ब्लॉग पाहू शकतात. शिक्षकसुद्धा आपल्या विषयातील घटक व उपघटकानुसार तयार केलेल्या नोट्स, पीपीटी, उपयुक्त अशी पूरक माहिती सर्व ब्लॉगवर ठेवू शकतात. विद्यार्थी त्यांच्या सवडीने ब्लॉग पाहून अध्ययन करू शकतात.
- 4) अध्ययनास प्रेरणा देण्यासाठी :- विद्यार्थ्यांना सतत कार्यप्रवृत्त करण्यासाठी तसेच त्यांना अध्ययनास प्रेरणा देण्यासाठी ब्लॉग अत्यंत उपयुक्त आहे. वर्गामध्ये ठरवून दिलेल्या वेळेमध्ये एखादा घटक परिपूर्ण शिकवून होईलच असे नाही. अशा वेळेस त्या घटकासंदर्भातील अधिकची माहिती शिक्षक आपल्या ब्लॉगवर अपलोड करून ठेवू शकतात. विद्यार्थी त्यांच्या सवडीने ब्लॉगवरील माहिती अभ्यासू शकतात.
- 5) विद्यार्थ्यांची सृजनशीलता विकसित करता येते :- एक चांगला शिक्षक वर्गातील अध्यापनाचे सर्वच फायदे ब्लॉगच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना मिळवून देवू शकतो. जसे प्रत्येक लेखकाकडे सृजनात्मकता असणे आवश्यक असते. ही शिक्षकांची सृजनात्मकता ब्लॉगच्या माध्यमातून विकसित होते. शिक्षकांच्या सृजनात्मकतेचा विकास झाला की विद्यार्थी सुद्धा ब्लॉगवर हळूहळू अभिव्यक्त होतो. आपल्या त्याविषयीच्या प्रतिक्रिया तो देतो. ब्लॉगवर लेखनकार्य केल्यास विद्यार्थी आणि शिक्षकांच्या सृजनात्मक विचारांचा विकास होण्यास आपोआप मदत होते.
- 6) विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या गतीने शिकता येते :- प्रत्येक विद्यार्थी हा इतरांपेक्षा भिन्न आहे. त्याच्या आवडी-निवडी, क्षमता, कौशल्ये, अध्ययनाची गती भिन्न आहे. वर्गामध्ये शिक्षक सर्व विद्यार्थी समोर ठेवून अध्यापन करतात. परंतु काही विद्यार्थ्यांना एखादी संकल्पना एकवेळ स्पष्ट करून व्यवस्थित आकलन होत नाही. त्यास पुन्हा पुन्हा ती संकल्पना स्पष्ट करून सांगावी लागते. परंतु शिक्षकाकडे तेवढा वेळ शिल्लक नसतो. त्यामुळे विद्यार्थी ब्लॉगवर दिलेली माहिती स्वतः अभ्यासतो व स्वतःच्या गतीने ती आत्मसात करतो.
- 7) अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया आनंददायी बनविण्यासाठी :- मानव आणि तंत्रज्ञान यांचा फार जुना संबंध आहे. अगदी प्राचीन काळापासून मानव तंत्रज्ञानाचा वापर करत आलेला आहे. अथवा त्याने ते विकसित केलेले आहे. अध्यापनात योग्य पद्धतीने व विचारपूर्वक ब्लॉगचा वापर केल्यास अध्ययन-अध्यापन नक्कीच आनंददायी होऊ शकते. ब्लॉगच्या योग्य वापराने विचारांची क्षेत्रे रुंदावण्यास मदत होते. ब्लॉगचा वापर शिक्षक व विद्यार्थी या दोहोंसाठी उपयुक्त आहे. दर्जेदार व प्रभावी अध्यापनास पूरक म्हणून आपणास ब्लॉगची नक्कीच मदत होऊ शकते. शेकडो किलोमीटर दूर असलेला विद्यार्थी शिक्षकांनी तयार केलेल्या ऑनलाईन चाचण्या ब्लॉगवर ठेवलेल्या असतात व त्या चाचण्या ते शाळेत गैरहजर असतानासुद्धा आपल्या वेळेनुसार सोडवू शकतात.

8) विशिष्ट विषयातील तज्ज्ञता सिद्ध करण्यासाठी :-आज जर आपण विविध ब्लॉग बघितले व त्यावर प्रसिद्ध केलेल्या साहित्याचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, काही ब्लॉग हे विशिष्ट विषयानुसार तयार केलेले आहेत.त्या त्या विषयाची माहिती त्यावर प्रसिद्ध केली जाते. वाचकही त्याला भरभरून प्रतिसाद देतात. प्रत्येकाकडे ज्या विषयातील तज्ज्ञता आहे त्या विषयाची माहिती ब्लॉगच्या माध्यमातून इतर लोकांपर्यंत पोहोचवता येते व विशिष्ट विषयातील तज्ज्ञता सिद्ध करता येते.

9) मोठा वाचक वर्ग जोडता येतो :-आपण ज्या विषयात तज्ज्ञ आहोत त्या विषयावर आपण ब्लॉगवर लिहितो. वाचक त्यावरती प्रतिक्रिया देतात. त्या लेखनावरती सकारात्मक चर्चा होते. त्यातून लेखकाला आणखी लेखनासाठी बळ मिळते. आणखी चांगल्या प्रकारचे लेखन त्याच्या हातून होते. ब्लॉगच्या माध्यमातून मोठा वाचक वर्ग जोडता येतो. यातून समविचारी लोकांचा एक चांगला गट तयार होतो व वाचक वर्ग ब्लॉगवर प्रकाशित होणाऱ्या नवीन लेखाची वाट पाहत असतात.

10) नावीन्यपूर्ण उपक्रमांची माहिती :-शिक्षण क्षेत्रात आलेल्या नवनवीन संकल्पना, नवनवीन प्रयोग, नवनवीन उपक्रम, नवनवीन योजनांची माहिती ब्लॉगच्या माध्यमातून इतर शिक्षकांपर्यंत तात्काळ पोहोचवता येते. ब्लॉग लेखकाने जर आपल्या शाळेत, महाविद्यालयात एखादा नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबविला असेल तर त्याची माहिती ब्लॉगवर देता येते. इतर शिक्षक त्या उपक्रमाची माहिती ब्लॉगवरती वाचतात आणि तशा प्रकारचे उपक्रम आपापल्या शाळेत व महाविद्यालयात राबवतात. त्यातूनच एक शैक्षणिक चळवळ तयार होते.

महाराष्ट्रातील शिक्षकांचे शैक्षणिक ब्लॉग

महाराष्ट्रातील काही शिक्षकांनी खालील ब्लॉग तयार केलेले आहेत. त्यातील काही निवडक ब्लॉग व त्याची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे आहे.

1) <https://chavanprakash001.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील जि. प. प्रा. शाळा, करंजवण (ता.दिंडोरी) येथील शिक्षकाने हा ब्लॉग तयार केलेला आहे. या ब्लॉगवर प्राथमिक शिक्षकांसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त माहिती उपलब्ध आहे. हा ब्लॉग प्रामुख्याने स्वनिर्मित साहित्य संग्रह आणि वेब जगतातील शैक्षणिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या माहितीच्या देवाणघेवाणीसाठी तयार केलेला आहे. या ब्लॉगवरती प्रामुख्याने भाषा व गणित विषयासाठीचे स्वयंनिर्मित काही Videos, शासन निर्णय, शालार्थ बाबतीत मार्गदर्शन, आपले सरकार, मित्रा अॅप, लोकराज्य मासिक, बोधकथा, बडबडगीते, अंकज्ञान, मराठी शब्दकोश, ब्लॉग कसा तयार करायचा, माझी शाळा, माझे उपक्रम अशा प्रकारची उपयुक्त माहिती दिलेली आहे.

2) <https://uttammohite.blogspot.in>

महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील जि. प. प्रा. शाळा पुरळ, कलंबई (ता.देवगड) येथील उत्तम नामदेव मोहिते या शिक्षकाने तयार केलेला हा ब्लॉग आहे. या ब्लॉगवर पायाभूत चाचणीचे पेपर, Google Form कसा बनवावा, Online Test कशी बनवावी, QR कोड कसे बनवावे, स्वनिर्मित शैक्षणिक Videos, ज्ञानरचनावे, शैक्षणिक साहित्य, त्याचबरोबर नेहमी उपयुक्त असणाऱ्या आवश्यक वेबसाईट्स, इन्स्पायर अॅवॉर्डची माहिती दिलेली आहे. सदरील ब्लॉग हा विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

3) <https://ramdasmewad.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील जि.प.कें. प्रा. शा. शिऊर (मुलींची) रामदास गंगाधरराव मेतेवाड या शिक्षकाने सदरचा ब्लॉग तयार केलेला आहे. या ब्लॉगवरती प्रामुख्याने मुख्याध्यापक व विद्यार्थी यांच्यासाठी उपयुक्त साहित्य ठेवलेले आहे. त्याचबरोबर 'प्रश्न तुमचे उत्तर तंत्रस्नेहीचे' या सदरातील पोस्ट विविध व्हॉट्सअॅप ग्रुप वरून संकलित केलेल्या दिलेल्या आहेत.

4) <https://gajananwaghmare.com>

नागपूर जिल्ह्यातील जि.प.कें.प्रा.शाळा, अंजनगाव येथील गजानन वाघमारे यांनी सदर ब्लॉगची निर्मिती केली आहे. या ब्लॉगवर शासन निर्णय, शासनाच्या वेबसाईट्स, शैक्षणिक संकेतस्थळे, वाचनीय पुस्तकांची यादी, शिक्षणविषयक विविध योजना, बोधकथा, ऑनलाईन टेस्ट कशी तयार करावी असे विविध विभाग दिलेले आहेत. विषयानुसार विविध विभाग केलेले आहेत, ज्ञानरचनावेसाठी संपूर्ण माहिती, प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र प्रश्न संघ,

शोध विभाग, ब्लॉग कसा तयार करावा, सरल विभाग, बालमानसशास्त्र विभाग, मेंदू विभाग याची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. सदरचा ब्लॉग शिक्षण क्षेत्रातील सर्व घटकांसाठी उपयुक्त आहे.

5) <https://elearningzp.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील नाशिक येथील सचिन गुलाबराव कडलग जिल्हा परिषद, नाशिक या शिक्षकाने सदरचा ब्लॉग तयार केला आहे. ब्लॉगवर माझी स्वप्नांची शर्यत, फोटो कॉर्नर, तंत्रस्नेही परिवार, माझे शैक्षणिक साहित्य, संगणक कार्यशाळा, शाळा उन्नती अभियान, बालन्यायालय अशी पेजेस दिलेली आहेत. तसेच शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वाच्या वेबसाईट्स देण्यात आल्या आहेत. तसेच ई-लर्निंग, मराठी ब्लॉगकट्टा, गुगलच्या सेवा, वेबसाईटचे अॅप कसे तयार कराल, कार्यालयीन Software, नवोपक्रम माहिती ब्लॉगवर दिलेली आहे.

6) <https://pavanagrawal.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील पवन अग्रवाल या शिक्षकाने हा ब्लॉग तयार केलेला आहे. या ब्लॉगवर रजेविषयीची माहिती, शालेय अभिलेखांसंदर्भातील माहिती, ज्ञानरचनावाद, मराठी व्याकरण, पायाभूत चाचणी सराव प्रश्नपत्रिका, ऑनलाईन टेस्ट, व्हिडिओ विभाग, उपक्रम विभाग, लेसन प्लॅनस् व इतिहासातील प्रसिद्ध व्यक्तींची माहिती दिलेली आहे.

7) <https://sunilkumarbadgajar.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यातील जि. प. डिजिटल प्राथमिक शाळा, बोदवड (ता.मुक्ताईनगर) या शाळेतील सुनिलकुमार बडगुजर या शिक्षकाने हा ब्लॉग तयार केलेला आहे. सदर ब्लॉगवर विविध ॲप्लिकेशन्स दिलेली आहेत. नवोदय व शिष्यवृत्ती अभ्यासक्रम, पाठ टाचण, कार्डिनमास्टर अशी वेगवेगळी ॲप्स दिलेली आहेत. ई-पाठ्यपुस्तके, विद्यार्थी लाभाच्या योजना, वेबसाईट निर्मिती, विद्यार्थी संस्कार, बोलकी पुस्तके दिलेली आहेत. सदरचा ब्लॉग हा मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षणप्रेमी यांच्यासाठी उपयुक्त आहे.

8) <https://mhschoolteacher.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील परभणी जिल्ह्यातील जि. प. प्रा. शाळा, वझर (ता.जिंतूर) येथील निलेश लटपटे या शिक्षकाने हा ब्लॉग तयार केला आहे. या ब्लॉगवर 5 वी व 8 वी शिष्यवृत्ती परीक्षेचे स्वरूप, ॲक्टिविटी बेस लर्निंग, शिक्षकोपयोगी ॲप, माहितीचा अधिकार, शैक्षणिक साहित्य, शैक्षणिक बातम्या, अप्रगत विद्यार्थी मार्गदर्शन विभाग, शैक्षणिक व्हिडीओज, महाराष्ट्रातील शिक्षकनिर्मित ब्लॉग यादी याची माहिती दिलेली आहे.

9) <https://maneshdarkunde.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील जि.प.प्रा. शाळा, संगमेश्वर (ता.संगमेश्वर) येथील मनेश मारुती दारकुंडे या शिक्षकाने हा ब्लॉग तयार केला आहे. सदरच्या ब्लॉगवर ब्लॉग कसा तयार करावा, थोर नेत्यांची माहिती, माहिती तंत्रज्ञान, ऑनलाईन सेवा, मराठी व्याकरण, स्पर्धा परीक्षा, ई-वर्तमानपत्रांच्या लिंक्स, वंदनीय रणरागिणी, महाराष्ट्र माहिती, देशभक्तीपर गीते, वेबसाईट निर्मिती, ई-लर्निंग साहित्य, ॲडिओ-ई-बुक्स, शाळेतील नावीन्यपूर्ण उपक्रम, फलक लेखनाचे नमुने, मुख्याध्यापकांची भूमिका व कर्तव्ये अशी विविध प्रकारची माहिती दिलेली आहे.

10) <https://amolhpatil.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्ह्यातील जि.प.प्रा.शाळा, कुंभारपाडा (ता.नवापूर) येथील अमोल पाटील यांनी हा ब्लॉग तयार केला आहे. या ब्लॉगवर परिपाठ, सुविचार, वाचनीय लेख, RTC 2009 ची कलमे, शैक्षणिक व्हिडिओज, थोर महापुरुष, शालेय अभिलेखे, वर्णनात्मक नोंदी, शासन निर्णय, ज्ञानरचनावाद, तंत्रज्ञान विभाग, अप्रगत विद्यार्थ्यांसाठी उपक्रम, सर्वसामान्यांसाठी उपयुक्त माहिती, ऑनलाईन टेस्ट कशी तयार करावी, शाळेची क्षणचित्रे दिलेली आहेत.

11) <https://shaileshatilekar.blogspot.com>

महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील जि.प.प्रा.शाळा आहेरवस्ती (हिसवळ खुर्द) (ता.नांदगाव) येथील शैलेश विश्वनाथ टिळेकर या शिक्षकाने सदरचा ब्लॉग तयार केलेला आहे. या ब्लॉगवर गुगल फॉर्म कसा तयार करावा. ऑनलाईन टेस्ट कशी तयार करावी, ॲप कसे तयार करावे, व्हिडिओ निर्मिती, पीपीटी तयार करणे, QR Code ची माहिती, ब्लॉग/वेबसाईटचे ॲप कसे तयार करावे, विद्यार्थी लाभाच्या योजना, लोगो तयार करणे, शाळेचे फोटो व व्हिडिओ, संगीतमय पाढे, सैर करूया किल्ल्यांची, ध्वजसंहिता, वाचनीय पुस्तके, ज्ञानरचनावाद, वाचन क्षमता

विकास कृती आराखडा, माझे लेखन, भारतीय शास्त्रज्ञ, चला तंत्रस्नेही बनूया, डिजीटल लॉकर, ई-लर्निंग साहित्य, शिक्षकांसाठी उपयुक्त वेबसाईट्स दिलेल्या आहेत.

ब्लॉगचे शैक्षणिक उपयोग :- महाराष्ट्रातील शिक्षकांनी बनविलेले ब्लॉग हा शिक्षणातील नवप्रवाह आहे. वरील ब्लॉगचे शैक्षणिक उपयोग पुढीलप्रमाणे आहेत.

- 1) सदरील ब्लॉग हे मुख्याध्यापक, उपमुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक, शिक्षक, विद्यार्थी व पालक यांना अतिशय उपयुक्त आहेत.
- 2) शाळेच्या प्रशासनास, अध्ययन-अध्यापनास उपयुक्त अशा प्रकारचे वेगवेगळे ॲप्स ब्लॉगवर उपलब्ध आहेत.
- 3) शिक्षकांना अध्ययन-अध्यापन, मूल्यमापन, प्रशासनासाठी लागणारे सर्व प्रकारचे दस्तऐवज व प्रपत्रे एकाच व्यासपीठावर उपलब्ध करणे ब्लॉगमुळे सहज शक्य झाले आहे. शिक्षकांचा ब्लॉगमुळे वेळ वाचण्यास मदत झाली आहे.
- 4) शिक्षकांनी तयार केलेले ब्लॉग सर्वसामान्य शिक्षकांसाठी सुलभकाची भूमिका बजावतात. तसेच विविध शासकीय योजनांची माहिती, विविध शैक्षणिक व उपयुक्त अशा वेबसाईट्स ब्लॉगवर दिलेल्या आहेत.
- 5) अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया अधिक आनंददायी करण्यासाठी ब्लॉगवर कविता, कथा, बडबडगीते, व्हिडीओ, ऑडिओ स्वरूपात उपलब्ध झाल्याने ब्लॉग महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.
- 6) महाराष्ट्रातील सर्वच शिक्षकांना तंत्रज्ञानाचा शिक्षणात कसा प्रभावी वापर करावा यासाठी ब्लॉग प्रोत्साहन देतात.
- 7) ब्लॉग हे 'डिजीटल शाळा' निर्मितीस उपयुक्त आहेत.

समारोप : -

महाराष्ट्रातील विविध भागातील शिक्षकांनी तयार केलेले ब्लॉग शिक्षणातील नवप्रवाह आहेत. वेगवेगळ्या भागातील सर्व तंत्रस्नेही शिक्षक ब्लॉगच्या माध्यमातून नवीन विचार, कल्पना, उपक्रम यांची देवाणघेवाण करताहेत. यातूनच अध्ययन-अध्यापनाची गुणवत्ता वाढण्यास मदत होत आहे. 'ब्लॉग' हा शिक्षण क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरत आहे. शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक मुख्याध्यापक, शिक्षक, शिक्षणतज्ज्ञ, प्राचार्य, प्राध्यापक, संशोधक या सर्व घटकांनी अशाच प्रकारे ब्लॉग तयार करावेत व ब्लॉगच्या माध्यमातून संपूर्ण जगामध्ये पोहोचावे. आपापल्या परीने प्रत्येकाने शिक्षण क्षेत्रास हातभार लावावा.

संदर्भ सूची :-

1. <https://chavanprakash001.blogspot.com>
2. <https://uttammohite.blogspot.in>
3. <https://ramdasmetewad.blogspot.com>
4. <https://gajananwaghmare.com>
5. <https://elearningzp.blogspot.com>
6. <https://pavanagrawal.blogspot.com>
7. <https://sunilkumarbadgujar.blogspot.com>
8. <https://mhschoolteacher.blogspot.com>
9. <https://maneshdarkunde.blogspot.com>
10. <https://amolhpatil.blogspot.com>
11. <https://shaileshtilekar.blogspot.com>
12. खिराडे संतोष, (2017) 'महाराष्ट्रातील शिक्षकांचे शैक्षणिक ब्लॉग: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास'

www.lbp.world, ऑगस्ट 2017, Volume-6, Issue – II, Page No.1to 7

बालकाच्या स्मृती सुधारणात मानसशास्त्राचे उपयोजन

प्रा.संगिता रामचंद्र जगताप

सहायक प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग,
शारदाबाई पवार महिला महाविद्यालय, बारामती

गोषवारा Abstract

संशोधनाची पार्श्वभूमी : आपली स्मरण क्षमता उच्च आणि तल्लख असावी, आपल्या पंचज्ञानेंद्रियांनी ग्रहण केलेली माहिती लक्षात ठेवणे व हव्या त्या वेळेस उपयोजनात आणता यावी यासाठी आपण स्मृती सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करीत असतो. प्रस्तुत संशोधनात बालकाच्या स्मृती सुधारणात मानसशास्त्राचे उपयोजन यावर विचार मांडण्यात आलेले आहेत. मानसशास्त्र स्मरण प्रक्रिया ते स्मरण वृद्धी कशी करता येईल यासंदर्भात अभ्यास करते. त्याचा आधार घेवून प्रस्तुत संशोधनात बालकाची स्मृती सुधारणा कशी करता येईल यावर विचार मांडलेले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये : प्रस्तुत संशोधनात स्मृतीची संकल्पना, स्मरण प्रक्रिया, बाल्यावस्था व स्मृती संबंध तसेच बालकाची स्मृती सुधारणा या उद्दिष्टांना अनुसरून अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत संशोधनात सैद्धांतिक आणि चिंतनात्मक विचार मांडण्यात आलेले आहेत. प्रस्तुत, संशोधन हे दु,यम माहितीवर आधारीत असल्याने यातील विचारांची सांगड घालण्यासाठी दु,यम माहिती साधनसामुग्रीचा आधार घेतलेला आहे.

संशोधनाचे उपयोजन : बालकाच्या बाबतीत शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात व भावी जीवनातील यशासाठी स्मृती क्षमता निकोप असणे अत्यंत महत्वाचे असते. प्रस्तुत संशोधनातून स्मृती संदर्भात शास्त्रीय माहिती मिळते तसेच, स्मृतीमध्ये पंचज्ञानेंद्रियांची भूमिका आणि त्यांचे महत्व समजून घेता येईल. तसेच स्मृती संदर्भात असणाऱ्या अशास्त्रीय समजूती या संशोधनातून निराकरण होतील. तसेच प्रस्तुत संशोधनातून बालकाची स्मरण क्षमता मानसशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून कशी वाढविता येईल यासंदर्भात माहिती जाणून घेता येणार आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा विद्यार्थी, बालक, पालक, शिक्षक व समुपदेशक यांना नक्कीच होईल.

भाकित : पंचज्ञानेंद्रियांच्या माध्यमातून माहिती ग्रहण करणे, ग्रहण केलेल्या माहितीचे संकेतन व धारणा उत्तम झाली तर त्याचे प्रत्यानयन करणे सहज शक्य असते. खरे तर स्मरण म्हटले की विस्मरण हे आलेच. आपणास जीवनभर उपयुक्त ठरणाऱ्या माहितीचे धारणा पक्की झाली तर स्मरण तात्काळ होते. त्यामुळे स्मरणशक्ती वाढविण्याची जादुची कांडी जरी जगात उपलब्ध नसली तरी विविध मानसशास्त्रीय तंत्रांचा व मार्गांचा आधार घेतला आणि अध्ययन जर उत्तम घडवून आणले तर त्याची साठवण उत्तम होते व पर्यायाने आपणास हवी असणारी माहिती स्मृतीच्या कप्यातून हव्या त्या वेळेस उपयोगात आणणे शक्य होईल याच काहीच शंका नाही.

बीजशब्द : बालक, स्मृती सुधारणा

➤ संशोधनाची पार्श्वभूमी: Research Background

मानसशास्त्र मानवी वर्तन आणि मानसिक, बोधात्मक प्रियांचा अभ्यास करते. मानवी वर्तनाचे आकलन करणे, मानवी वर्तनाचे भविष्यकथन करणे आणि मानवी वर्तनात बदल करून वर्तनाला इष्ट आकारण देण्याचे कार्य मानसशास्त्र आणि जगभरातील मानसशास्त्रज्ञ करीत आलेले आहेत. मानवाच्या विकासात आणि वर्तनाला आकार देण्यात मानसशास्त्राचे योगदान आणि उपयोजन अगणित असेच आहे.

प्रस्तुत, संशोधनात स्मृतीच्या संदर्भात मानसशास्त्रीय विचार मांडण्यात आलेले आहेत. स्मृतीच्या संदर्भात आपण सर्वजण नेहमीच सर्तक असतो. आपली स्मरण क्षमता उच्च आणि तल्लख असावी, आपल्या पंचज्ञानेंद्रियांनी ग्रहण केलेली माहिती लक्षात ठेवणे व हव्या त्या वेळेस उपयोजनात आणता यावी यासाठी आपण स्मृती सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करीत असतो. आपणास उपकारक ठरेल असे ज्ञान, माहिती आपण स्मृतीच्या कप्यात जतन करून ठेवत असतो. जतन केलेली व हवी असणारी माहिती आपणास जीवनात उपयुक्त ठरते. त्यावरच आपले दैनंदिन वर्तन-व्यवहार सुरू असतात याआर्थाने स्मरण ही आपणास मिळालेली एक प्रकारची देणगीच असते.

प्रस्तुत संशोधनात बालकाच्या स्मृती सुधारणात मानसशास्त्रचे उपयोजन यावर विचार मांडण्यात आलेले आहेत. कारण बाल्यावस्था ही सर्वार्थानेच अत्यंत महत्वाची असते. या कालाखंडात बालकावर जे संस्करण केले जाते त्यावरच त्याचे भावी जीवनातील यश व कर्तृत्व अवलंबून असते. मानसशास्त्र स्मरण प्रक्रिया ते स्मरण वृद्धी कशी करता येईल यासंदर्भात अभ्यास करते. त्याचा आधार घेवून प्रस्तुत संशोधनात बालकाची स्मृती सुधारणा कशी करता येईल यावर विचार मांडलेले आहेत.

➤ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये : Objectives of the study.

1. स्मृतीची संकल्पना समजून घेणे.
2. स्मरण प्रक्रिया समजून घेणे.
3. बाल्यावस्था व स्मृती क्षमता संबंध समजून घेणे.
4. बालकाची स्मृती सुधारणा कशी करता येईल ते समजून घेणे.

➤ संशोधन पध्दती व माहिती संकलन :

प्रस्तुत संशोधनात सैध्दांतिक आणि चिंतनात्मक विचार मांडण्यात आलेले आहेत. त्यासाठी मानसशास्त्रातील ज्ञान व संशोधनाचा आधार घेण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत, संशोधन हे दु,यम माहितीवर आधारित असल्याने यातील विचारांची सांगड घालण्यासाठी दु,यम माहिती साधनसामुग्रीचा आधार घेतलेला आहे. त्यामध्ये, विविध संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, नियतकालिके व निरीक्षणातून आलेल्या अनुभवजन्य ज्ञानाचा उपयोग प्रस्तुत संशोधनात केलेला आहे.

उद्दिष्ट क्र.1 स्मृतीची संकल्पना समजून घेणे.

दैनंदिन जीवन जगत असताना आपणास पदोपदी स्मृतीची गरज असते. आपण जे वाचतो, पाहतो, ऐकतो, अनुभव घेतो ते स्मरणात ठेवत असतो. पण सर्वच माहिती आपण लक्षात ठेवत नाही अगर सर्वच माहिती आपल्या लक्षात राहत नाही तर काही माहिती आपण जाणीवपूर्वक विसरतो अगर काही माहितीची धारणा व्यवस्थित न झाल्याने ती आठवत नाही, म्हणजेच त्याचे विस्मरण होते. खरे तर विस्मरण हेही क्षणिक, अल्पकाळ अगर दीर्घकाळ असू शकते. नकोशे वाटणारे, त्रासदायक, पीडादायक अनुभव आपण जाणीवपूर्वक विसरण्याचा प्रयत्न करतो खरे पण अशा अनुभवांना भावनांची जोड असल्यास ते विसरले जात नाहीत हेही तितकेच खरे.

अध्ययन आणि स्मरण एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. अध्ययन केलेले लक्षात ठेवणे व हव्या त्या वेळेस उपयोजनात आणणे म्हणजे स्मरण होय. स्मरणामुळेच आपण दैनंदिन व्यवहार अगदी व्यवस्थित आणि वेळच्या वेळेस पार पाडत असतो. त्यामुळे, मानवी जीवनात स्मृतीला अनन्यसाधारण महत्व असते. आपण जे सभोवतालच्या वातावरणातून पंचज्ञानेंद्रियांच्या माध्यमातून माहिती अगर ज्ञान, कौशल्य संपादित केलेली असतात ती प्रत्यक्षात उपयोगात आणणे म्हणजे स्मृती असते. त्यामुळे वुडवर्थ, यांच्या मते मनावर घडलेले संस्कार प्रत्यक्ष उपयोगात आणणे म्हणजे स्मरण होय. उपरोक्त संकल्पनेचा विचार करता लक्षात येते की, व्यक्ती जीवन जगत असताना विविध अनुभव घेत असते. त्यामध्ये आपल्या पंचज्ञानेंद्रियांच्या मदतीने घेतलेल्या अनुभवांचे ठसे आपल्या स्मृती पटलावर उमटतात. स्मृती पटलावर उलटलेले ठसे प्रत्यक्षात हव्या त्यावेळेस आपण उपयोगात आणतो त्यास स्मरण असे म्हणतात.

सर्वसाधारणपणे माहितीचे ग्रहण, संकेतन, साठवण आणि प्रत्यानयन करणे म्हणजे स्मृती होय. प्रस्तुत व्याख्येच्या आधारे असे लक्षात येते की, स्मरण ही अशी एक बोधात्मक प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये पंचज्ञानेंद्रियांच्या माध्यमातून सभोवतालच्या जगातील माहिती ग्रहण, संकेतन, धारण आणि प्रत्यानयन केली जाते. खरे तर गत अनुभव पुन्हा उपयोगात आणण्याची स्मरण ही एक बोधात्मक प्रक्रिया असते.

उद्दिष्ट क्र.2. स्मरण प्रक्रिया समजून घेणे.

स्मरण ही बोधात्मक प्रक्रिया असून त्यामध्ये व्यक्तीभेद असतो. व्यक्ती विविध अनुभव स्मृतीच्या कप्पात जतन करून ठेवित असते. परंतु असे कधीच होत नाही की प्रत्येक माहिती तात्काळ स्मृतीच्या कप्पात साठविली जाते. कारण, स्मरण ही साधीसोपी प्रक्रिया नसून अत्यंत गुंतागुंताची अशी शास्त्रीय व बोधात्मक प्रक्रिया आहे. यामध्ये व्यक्ती माहिती जतन करण्या आगोदर प्राथमिक टप्प्यात माहितीचे ग्रहण करीत असते. व्यक्ती आपल्या

आवती-भोवती असलेल्या विविध उद्दिपकांसंदर्भात माहिती पंचज्ञानेंद्रिये म्हणजेच डोळा, कान, नाक, जीभ व त्वचा यांच्या माध्यमातून ग्रहण करते. डोळ्याच्या माध्यमातून दृष्टिवेदन, कानाच्या माध्यमातून श्रवणवेदन, नाकाच्या माध्यमातून गंधवेदन, जीभेच्या माध्यमातून रूचीवेदन, आणि त्वचेच्या माध्यमातून दाब, उष्ण, थंड यांचे वेदन केले जाते. आपली वेदन ग्राहकें सभोवतालच्या जगातील माहिती ग्रहण करतात. ग्राहक इंद्रियांनी ग्रहण केलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करून तिचे संकेतन केले जाते. मुळातच माहिती तात्काळ उपलब्ध व्हावी, माहितीचे जतन करणे सुकर व्हावे, माहिती जतन करण्यासाठी वेळेची बचत व्हावी यासाठी संकेतिकरण करणे गरजेचे असते. अर्थात एकाच माहितीचे संकेतीकरण करताना विविध व्यक्ती विविध पध्दतीने करतात यामध्ये व्यक्तीभिन्नता नक्की जाणविते. मात्र, इथे एक बाब निश्चित मांडावीशी वाटते की, संकेतन करण्यासाठी लघुकरण संकेतन विस्तार संकेतन आणि बहुउद्देशीय संकेतन पध्दतींचा आधार घेतला जातो. स्मृतीमध्ये माहिती अतिशय सोप्या व जलद गतीने जतन होण्यासाठी ग्रहण केलेली माहिती कधी संक्षिप्त करून तर कधी विस्तारीत करून तर कधी माहितीचे विविध गुणधर्म लक्षात घेवून जतन केली जाते. आणखी एक बाब विचारात घेणे अपेक्षित आहे, ते म्हणजे माहितीचे संकेतन करताना विविध जुन्या-नव्या माहितीशी साहचर्य निर्माण केले जाते. तसेच, विविध प्रतिके, चिन्हे, खाणा-खुणा यांच्यांशी साहचर्य निर्माण करून माहिती लक्षात ठेवली जाते.

संकेतन केलेल्या माहितीची स्मृतीच्या कप्यात पक्की धारणा होणे गरजेचे असते. कोणतीही माहिती पंचज्ञानेंद्रियांनी ग्रहण केल्यानंतर माहितीची साठवण होणे म्हणजेच धारणा होय. माहिती स्मृतीच्या कप्यात व्यवस्थित आणि पध्दतशीर जतन करून ठेवणे म्हणजेच साठवण किंवा धारणा असते. एक विचार नक्की लक्षात घेणे अभिप्रेत आहे तो म्हणजे ग्रहण केलेल्या माहितीची धारणा जितकी पक्की व्यवस्थित असेल तितकी ती आठविण्यास सहजसोपी असते. त्यामुळे, माहितीची धारणा पक्की नसेल तर आडात नाही तर पोहऱ्यात कोठून येणार या उक्तीप्रमाणे अवस्था होते. जर माहितीची धारणा पक्की व्हायची असेल तर तिची उजळणी होणे तितकेच अगत्याचे असते. म्हणून संपादीत ज्ञान, माहितीची पक्की धारणा करण्यासाठी उजळणीवर लक्ष वेधावे लागते. ज्यावेळी माहितीची धारणा पक्की होते तेव्हा माहिती आठविण्यास म्हणजेच माहितीचे प्रत्यानयन करणे सहज शक्य होते. माहितीचे प्रत्यानयन हा स्मृती प्रक्रियेचा शेवटचा टप्पा असतो. संपादीत ज्ञान आणि कौशल्ये हव्या त्यावेळेस प्रत्यक्ष उपयोगात आणणे म्हणजे प्रत्यानयन होय. स्मरण क्षमता उत्तम असण्याचे लक्षण म्हणजे माहितीचे ग्रहण, संकेतन, धारणा, आणि प्रत्यानयन यामध्ये एक प्रकारचा योग्य अनुक्रम असणे होय.

उद्दिष्ट क्र.3. बाल्यावस्था व स्मृती क्षमता संबंध समजून घेणे.

बालावस्थेत शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि बोधात्मक विकास साधला जातो. त्यामुळे, विविधांगी विकास साधण्यांच्या दृष्टिने जन्म ते आठरा वर्षापर्यंतचा कालखंड अत्यंत महत्वाचा असतो. बालकाच्या विविध विकासाबरोबरच बोधात्मक विकास होणे गरजेचे असते. या कालखंडात अनुवंश आणि परिवेश यांच्या प्रभावातून बालक बोधात्मक विकास साधत असते. बोधात्मक विकासाच्या दृष्टिने बालवयीन कालखंड अत्यंत महत्वाचा असतो. या कालखंडात इतर बोधात्मक विकासाबरोबरच स्मृतीचा विकास होणे गरजेचे असते. बालक नव-नवीन अनुभवातून माहिती आणि विविध कौशल्ये आत्मसात करीत. संपादित माहिती आणि कौशल्ये आवश्यक त्या वेळेस उपयोगात आणून बालक विविध वर्तन प्रकार करते. बालकाच्या शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात स्मरणात जतन केलेल्या माहितीचे योगदान अत्यंत महत्वाचे असते. बालकाच्या दृष्टिने शैक्षणिक गुणवत्ता आणि भावी कारकीर्दीसाठी स्मरण क्षमता वृद्धीगत करणे महत्वाचे असते. त्यामुळे बालकाला शैक्षणिक यशासाठी स्मरण क्षमतेवर अवलंबून रहावे लागते. बालक विविध अनुभवातून स्मृतीची वाढ आणि विकास करीत असते.

उद्दिष्ट क्र.4. बालकाची स्मृती सुधारणा कशी करता येईल ते समजून घेणे.

वर्षानुवर्षे स्मृतीत माहिती जतन करून ठेवावी आणि हव्या त्यावेळेस तिचा उपयोग करावा असे आपणास प्रत्येकालाच वाटत असते. पण एक गोष्ट आपण लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, स्मृती ही सर्वांनाच सारखी असत नाही. त्यामध्ये व्यक्तिभिन्नता असते. इथे आणखी एक बाब लक्षात घेणे गरजेचे आहे की, स्मरण उत्तम होण्यासाठी माहितीचे ग्रहण, संकेतन, साठवण आणि प्रत्यानयन क्रमाने आणि यशस्वीपणे व्हावे लागते नाहीतर आपणास विस्मरणाचा अनुभव येतो. विस्मरण हा अनुभव आपणास नवीन नाही. आपण प्रत्येकजण कमी-अधिक प्रमाणात दिवसभरामध्ये काही ना काही विसरले जातो. विस्मरण होवू नये यासाठी आपण आटोकाट प्रयत्न करीत असतो. विद्यार्थी दशेमध्ये तर वारंवार आपणास विस्मरणाचा अनुभव येतो. विद्यार्थ्यांना परीक्षा देण्यासाठी तसेच उत्तम गुणवत्ता प्राप्त करून भावी कारकीर्द निर्माण करण्यासाठी स्मृतीची उत्तम साथ हवी असते. स्मरणक्षमता उत्तम

असावी अगर उत्तम कशी करावी याबाबत अनेकजण मार्गदर्शन करील असतात. खरे तर स्मरणशक्ती एका दिवसात वाढवून देण्याची कोणतीही जादूची कांडी आजवर जगात निर्माण केली गेलेली नाही. असे असले तर मानसशास्त्रज्ञांनी सुचविलेल्या काही मार्गांचा वापर केल्यास बालक आणि प्रौढ व्यक्तींच्या स्मरणशक्तीमध्ये सुधारणा करता येणे शक्य आहे.

- ❖ बालकास विविध विषयांचे अध्ययन करावे लागते. नवनवीन शब्द, वाक्ये, ठिकाणे, वस्तु, पदार्थ, व्यक्ती यांची नावे लक्षात ठेवावी लागतात. बालकास नवनवीन अध्ययन साहित्य लक्षात ठेवणे कठिण जाते. अशा प्रसंगी जर बालकांनी नवीन माहिती लक्षात ठेवण्यासाठी दृश्य मानसिक प्रतिमांचा उपयोग केला तर कमी वेळात जास्तीत जास्त माहिती जतन करणे शक्य होईल. त्यासाठी, नवीन अशा अप्रचिलन माहितीची जुन्या प्रचिलित असणाऱ्या माहितीशी सांगड घालून आपल्या पध्दतीने सोपी करून माहिती लक्षात ठेवावी.
- ❖ विद्यार्थ्यांना अगर बालकांना बऱ्याचदा मोठी अशी विस्तृत माहिती लक्षात ठेवण्यास अवघड वाटते. एखादी मोठी कविता, एखाद्या विस्तृत प्रश्नांचे उत्तर लक्षात ठेवण्यास कठिण जाते. त्यावेळी त्यातील महत्वाच्या माहितीची आपणास परिचित असणाऱ्या स्थानाशी अगर जागेशी सांगड घातल्यास लवकर अध्ययन होवून दीर्घकाळ लक्षात राहते.
- ❖ बालकांना बऱ्याचदा विस्तृत माहिती लक्षात राहत नाही. त्यावर आणखी एक असा उपाय सांगता येईल की, विस्तृत माहिती सलग वाचण्यापेक्षा त्या माहितीचे स्वतःच्या पातळीवर जर छोटे-छोटे भाग केले तर अध्ययनास सोपे जाते व लक्षातही लवकर येते. याचा सर्वात महत्वाचा फायदा असा की, अध्ययन साहित्याच्या आकाराचा ताण आपणावर पडत नाही. अध्ययन साहित्याचे तुकडे-तुकडे करून अध्ययन केल्याने वेळ जरी जास्त लागत असला तरी माहिती चिरकाल लक्षात राहण्यास मदत होते.
- ❖ विस्मरण टाळण्याचा आणखी एक मार्ग असा सांगता येईल, तो म्हणजे सलग जास्तीत जास्त वेळ अध्ययन करण्यापेक्षा अध्ययन करताना खंड म्हणजे विश्रांती घेणे आवश्यक ठरते. अध्ययन करताना दर दोन तासांनी जर दहा मिनिटांची विश्रांती घेतली तर या विश्रांती काळामध्ये मानसिक थकवा जावून अध्ययनास बालक पुन्हा ताजातवाना होतो. त्यामुळे, स्मरण क्षमता उत्तम राहून आठविणे शक्य होते.
- ❖ बालकाच्या विस्मरणाचा वेग कमी करून अध्ययन साहित्य दिर्घकाळ जतन करणे व अपेक्षित वेळी उपयोगात आणण्याचा एक मार्ग म्हणजे अध्ययन साहित्याचे किंवा जी माहिती लक्षात ठेवावयाची आहे. त्यांचे संघटन करणे. लक्षात ठेवावयाच्या अध्ययन साहित्याचे स्वतःच्या पातळीवर सोयीस्कर वर्गीकरण करावे आणि त्याचा आकृतिबंध तयार केल्यास अध्ययन जलद तर होतेच पण दीर्घकाळ लक्षात राहते.
- ❖ अध्ययन साहित्याचे संघटन म्हणजे आपणास जी माहिती लक्षात ठेवावयाची आहे. ती आगोदर व्यवस्थित समजून घ्या. त्याचे विविध गटात वर्गीकरण करा. त्यावर स्वतःच प्रश्न तयार करा आणि प्रश्नांना अनुसरून स्वतःच्या भाषेत उत्तरे द्या असे केल्याने अध्ययन सखोल होवून त्याची धारणा पक्की होते.
- ❖ विद्यार्थी अगर बालक यांना स्मृती सुधारणेचा मार्ग म्हणून अध्ययन साहित्याचे टिपणे काढणे या मार्गाचे अवलोकन करणे शक्य आहे. सर्वसाधारणपणे अध्ययन जलद होण्यासाठी आणि दिर्घकाळ टिकण्यासाठी अध्ययन साहित्याची टिपणे काढवीत. जर आपण अध्ययन करताना टिपणे काढली तर अध्ययन जलद होते व वाचनास वेळ लागत नाही. त्याची उजळणी केल्यास स्मरण क्षमता वाढविणे शक्य होते.
- ❖ अध्ययन जलद आणि पक्के व्हायचे असेल तर अध्ययनाच्या जगेला खूप महत्त्व असते. त्यामुळे अध्ययन करताना अध्ययन ठिकाणाबाबत दोन मुलभूत बाबी लक्षात ठेवाव्यात. पहिली महत्वाची बाब म्हणजे, अध्ययन ठिकाणी शांत, प्रकाशमान असावे आणि दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे अध्ययन ठिकाण वारंवार बदलू नये कारण, रोजच्या जागेशी आपण समायोजित झाल्याने अध्ययन पक्के होण्यास मदत होते.
- ❖ स्मरण उत्तम व्हायचे असेल तर अध्ययन साहित्याची वारंवार उजळणी होणे गरजेचे असते. कारण, विस्मरणासंदर्भात हर्मन एबिंगहॉस यांच्या मते, पहिल्या एका तासात सर्वात अधिक विस्मरण होत असते. त्यामुळे विस्मरण होवू नये व धारणा पक्की होण्यासाठी अध्ययन साहित्याचा वारंवार सराव करा.
- ❖ स्मरण उत्तम करण्यासाठी अध्ययन करावयाच्या साहित्याचे लघुकरण संकेतन करा. ज्यावेळी अध्ययन साहित्य विस्तृत असते. त्यावेळी त्या साहित्याचा विशिष्ट एक अर्थपूर्ण शब्द तयार करा म्हणजे त्या शब्दावरून संपूर्ण मोठे अध्ययन साहित्य लक्षात ठेवणे व आठविणे शक्य होईल.

- ❖ लघुकरण संकेतनाप्रमाणेच स्मरण उत्तम होण्यासाठी अध्ययन साहित्याचे विस्तार संकेतन करा. यामध्ये अवघड आणि कठिण असणारे शब्द लक्षात ठेवणे जिकिरीचे ठरते अशावेळी कठिण शब्दाचा अर्थ विस्तारीत करून लक्षात ठेवल्यास दिर्घकाळ स्मरणात राहतो.
- ❖ अध्ययन पक्के होण्यासाठी अध्ययन घटकाची गुणवैशिष्ट्ये तपासून लक्षात ठेवल्यास स्मरण उत्तम होण्यास मदत होते.
- ❖ कोणतीही माहिती किंवा अध्ययन साहित्य चिरकाल स्मरणात ठेवायची असेल तर प्रथम त्या साहित्याचा वरवर आढावा घ्या म्हणजेच त्या अध्ययन साहित्याचे सर्वेक्षण करा की त्यामध्ये काय आहे. कशासंदर्भात आहे याची कच्ची रूपरेषा समजून घ्या.
- ❖ एकदा साहित्याचा आढावा घेतल्यानंतर त्यावर कोणते प्रश्न निघू शकतात यावर विचार करा आणि स्वतःच्या भाषेत प्रश्न तयार करा आणि ते लिहून ठेवा.
- ❖ अध्ययन साहित्यावर प्रश्न तयार केल्यानंतर अध्ययन घटकाचे सखोल वाचन करा. महत्वाच्या मुद्यांची नोंद घ्या तसेच त्याला अधोरेखित करा जेणेकरून नंतर वाचन करताना वेळेची बचत होईल.
- ❖ वाचन करताना तुम्ही तयार केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधा. पाठाचे वाचन करीत असताना ज्या प्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला सापडतात त्याचे तुमच्या स्वतःच्या भाषेत टिपण करा किंवा लिहून काढा.
- ❖ वाचन केलेला अध्ययन साहित्याची धारणा करा कारण पक्की धारणा अध्ययन साहित्य आठविण्यास पोषक असते. त्यासाठी वारंवार उजळणी व सराव करा.
- ❖ अध्ययन साहित्याचे वाचन झाल्यानंतर त्याचे सिहांवलोकन करण्यास विसरू नका. सिहांवलोकन करणे म्हणजे संपूर्ण अध्ययन साहित्य न पाहता डोळे बंद करून आठविण्याचा प्रयत्न करा म्हणजे स्मरण पक्के होते.
- ❖ स्मृतीमध्ये जतन केलेले साहित्य अगर माहिती तात्काळ आठवावयाची असेल तर त्याचा उपयोग वारंवार करा. कारण अनुपयोगामुळे माहितीचे विस्मरण होवू शकते.

➤ संशोधनाचे उपयोजन : Application of Study.

प्रस्तुत संशोधनात बालकाच्या स्मृती संवर्धनात व सुधारणात मानसशास्त्रीय ज्ञानाचे उपयोजन यासंदर्भात विचार व्यक्त केलेले आहेत. व्यक्तीच्या एकंदर सर्वच क्षेत्रातील यशासाठी स्मृती क्षमता महत्वाची भूमिका बजावत असते. बालकाच्या बाबतीत शैक्षणिक गुणवत्ता निर्वर्तनात व भावी जीवनातील यशासाठी स्मृती क्षमता निकोप असणे अत्यंत महत्वाचे असते. प्रस्तुत संशोधनातुन स्मृतीची संकल्पना व प्रक्रिया समजून घेण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळे स्मृती संदर्भात शास्त्रीय माहिती मिळेल तसेच, स्मृतीमध्ये पंचज्ञानेंद्रियांची भूमिका आणि त्यांचे महत्व समजून घेता येईल. तसेच स्मृती संदर्भात असणाऱ्या अशास्त्रीय समजूती या संशोधनातून निराकरण होण्याचा फायदा होणार आहे. तसेच, बालक आणि स्मृती यांचा संबंध जाणून घेवून बालकाच्या वर्तमान आणि भावी जीवनात स्मृतीचे महत्व समजून घेता येईल.

तसेच प्रस्तुत संशोधनातुन बालकाच्या स्मृतीचे संवर्धन करणे आणि स्मृतीची क्षमता वाढविणे यासंदर्भात विस्तृत विवेचन करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे मानसशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करून बालकाची स्मरण क्षमता कशी वाढविता येईल. तसेच कमी वेळेत जास्तीत-जास्त आणि दिर्घकाळ माहिती कशी जतन करता येते यासंदर्भात माहिती जाणून घेता येणार आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा विद्यार्थी, बालक, पालक, शिक्षक व समुपदेशक यांना नक्कीच होईल.

➤ भाकित : Conclusion

अध्ययन आणि स्मरण एकाच नाण्याच्या समान दोन बाजू आहेत. स्मरण उत्तम व्हायचे असेल तर अध्ययन पक्के होणे गरजेचे असते. त्यासाठी पंचज्ञानेंद्रियांच्या माध्यमातुन माहिती ग्रहण करणे, ग्रहण केलेल्या माहितीची संकेतन व धारणा उत्तम झाली तर त्याचे प्रत्यानयन सहज शक्य असते. खरे तर स्मरण म्हटले की विस्मरण हे आलेच. आपणास जीवनभर उपयुक्त ठरणार्या माहितीचे धारणा पक्की झाली तर स्मरण तात्काळ होते. त्यामुळे स्मरणशक्ती वाढविण्याची जादुची कांडी जरी जगात उपलब्ध नसली तरी विविध मानसशास्त्रीय तंत्राचा व मार्गाचा

आधार घेतला आणि अध्ययन जर उत्तम घडवुन आणले तर त्याची साठवण उत्तम होते व पर्यायाने आपणास हवी असणारी माहिती स्मृतीच्या कप्पातून हव्या त्या वेळेस उपयोगात आणणे शक्य होईल याच काहीच शंका नाही.

➤ संदर्भग्रंथ : References

1. अभ्यंकर, शोभना., ओक, अमृता., आणि, गोळविलकर, शीला. (2014). *मानसशास्त्र वर्तनाचे शास्त्र*. भारत, डॉलींग किंडल्से प्रा. लि.
2. बडगुजर, चुडामण., बच्छाव, अरुण., आणि, शिंदे, विश्वनाथ. (2007). *सामान्य मानसशास्त्र*. नाशिक, स्वयंभु पब्लिकेशन.
3. शिरगावे, दादासाहेब., गरूड, बी. डी., आणि, कचवे, अर्जुन. (2008). *सामान्य मानशास्त्र*. पुणे, निराली प्रकाशन.
4. पाध्ये, विलास. (2015). *आधुनिक सामान्य मानसशास्त्र*, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिशर्स
5. सोनटक्के, सुनिल., आणि, इतर. (2013). *सामान्य मानसशास्त्र*. सोलापूर, सनराईज पब्लिकेशन्स
6. बोरुडे, रा. रा. (2005). *संशोधन पध्दतीशास्त्र*. पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
7. www.google.in

यशस्वी अध्ययन व अध्यापनासाठी वेळेचे व्यवस्थापन

प्रा. ए. के. करवर

सहाय्यक प्राध्यापक ,स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, श्रीरामपूर

प्रस्तावना

व्यवस्थापन ही एक प्रक्रिया असून व्यवस्थापकाची अभिव्यक्ती असते. Management is the development of people, personal administration- (L.A. Apple)व्यवस्थापन ही एक प्रक्रिया असून त्याद्वारे सहकार्य व संघवृत्तीने आपण आपल्या ध्येयपुर्तीकडे वाटचाल करत असतो. कोणत्याही व्यवसायाचे व्यवस्थापन यशस्वीपणे आणि कार्यक्षमतेने होण्याकरिता काही तत्वांचे पालन करणे आवश्यक असते. हेनरी फेयॉल (१८४१-१९२५) या फ्रेंच व्यवस्थापन-तत्त्वज्ञाने व्यवस्थापनाची चौदा मूलभूत तत्वे विशाद केली आहेत कूटझ व ऑडॉनेल यांच्या प्रिन्सिपल्स ऑफ मॅनेजमेंट(१९५९) या ग्रंथात या तत्वांसंबंधीचे विवेचन आढळते.

व्यवस्थापनाच्या उपपत्ती- १.फेड्रीक डब्लू टेलर २. हेन्री फेयोल्स ३.पिटर डकर

व्यवस्थापन-प्रकार

१. वेळेचे व्यवस्थापन	६.ई-कचरा व्यवस्थापन
२.वर्ग व्यवस्थापन	७.घनकचरा व्यवस्थापन
३.आपत्ती व्यवस्थापन	८.धोका व्यवस्थापन
४.प्रसंग व्यवस्थापन	९. व्यवसाय व्यवस्थापन
५.आर्थिक व्यवस्थापन	१०.इतर व्यवस्थापन

वेळ व्यवस्थापन (Time Management)-संकल्पना

१. “व्यक्तीला उपलब्ध असणाऱ्या वेळेचे सुयोग्य,प्रभावी, उद्दिष्टानुगामी व अपेक्षित फलनिष्पत्ती होण्यासाठी केलेले वेळे संदर्भातील नियोजन म्हणजे वेळ व्यवस्थापन होय.”

२. “उपलब्ध वेळेची योग्य हाताळणी करणे,वेळेचे संयोजन करणे,आपण वेळेवर नियंत्रण करणे,दृष्टीक्षेपातील उद्दिष्टे सध्या करणे म्हणजे वेळ व्यवस्थापन होय.”

३.स्वतः स्वतःवर घातलेले बंधन.

४.आयुष्यातील प्रत्येक सेकंदाचा आनंददायी विकासात्मक परिपूर्ण केलेला उपयोग.

वेळेचे व्यवस्थापन :- गरज

‘उद्या’ उमलणारी सर्व फुलं ‘आजच्या’ बियांमधून जन्म घेतात.- एक चिनी म्हण

आजच्या अत्यंत व्यग्र जीवनशैलीत वेळेचं व्यवस्थापन करण्याची मोठी गरज निर्माण झाली आहे वेळेच्या व्यवस्थापनामुळे कामांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करता येतो आणि त्यानुसार कामे उरकता येतात. अत्यंत घाईगर्दीच्या वेळेस अचानक उद्भवलेली महत्त्वपूर्ण कामे वेळेत पूर्ण करता येतात आणि परिस्थितीवर ताबा मिळवणे शक्य होते तणावाखाली असणे,कामाची पूर्तता करणे अशक्य,एखादा निर्णय घेतांनाअवघड जाणे,बरेच लोक वेळेचे व्यवस्थापन करत नाही, उत्पादनक्षमता वाढवता येते, मनावरच्या ताणाची पातळी कमी करता येते, कार्यालयीन कामे आणि व्यक्तिगत आयुष्यात पार पाडायच्या गोष्टी यांचा समतोल साधता येणे शक्य होते,कमी वेळ असणे,कामाचा बोजा पडणे.

वेळ कसा खर्ची होतो?

कार्यालयीन दैनंदिन कामकाज,सातत्याने करावयाचे काम,नव निर्मितीवर तीव्र आधारलेले काम, रोजच्या कामाचे वर्गीकरण व उत्तम कार्यपूर्ती, तातडीची व कमी महत्वाची कामे, तातडीची व अत्यंत महत्वाची कामे इ. मुळे वेळे खर्च होतो.

वेळेचा अपव्यय कसा होतो ?

शालेय वेळेत भ्रमणध्वनीचा वापर, अनावश्यक बैठका , एकाचा प्रकारची माहिती अनेकदा देणे, कामाकडे दुर्लक्षकाम लांबणीवर टाकणे , कर्मचारी-आपापसातील मतभेद ,, निर्णय शक्तीचा अभाव,, कामामध्ये आवड नसणे,, उद्दिष्ट अनिश्चित परिणामी कामात दुर्लक्ष्ये. मुळे वेळेचा अपव्यय होतो.

वेळेची बचत कशी कराल ?

वेळेनुसार कामाचे अंदाजपत्रक बनवा, कामाची वेळ निश्चित करा, नियोजन करण्यासाठी वेळ काढा, खेळाची वेळ निश्चित करा, भूतकाळाचा आढावा घ्यावा, पुढे करीन , हे शब्द कटाप करा, कामाच्या वेळांना पर्याय ठेवा, कामाच्यावेळी तुमचा टीव्ही, फोन बंद ठेवा. इ. मुळे वेळेची बचत होते.

सुविचार-

१. नेपोलियन – जो वेळेवर जय मिळवील तो जागावर जय मिळवील. २. कबीर- कल करेसो आज करे, आज करेसो अब, पल में परलय होयगा , बहुरी करेगा तू कब. ३. एक आयरिश तरुण – प्रार्थना – कामासाठी वेळ द्या , कारण ती यशाची किंमत आहे. ४. कहावत- वक्त मेहेरबान तो गधा पहलवान / ५. मार्टिन ल्युथर किंग – जे योग्य असते ते करायची कोणतीही वेळ योग्यच असते. ६. ग्यारी W.F. – आयुष्यातील आश्चर्य कुतूहलाने जाणून घेण्यासाठी वेळ काढा.

वेळेचे व्यवस्थापन कसे करता येईल ?

१. योजना आणि आखणी-

विचार करण्यासाठी पुरेसा वेळ देऊन जर तुम्ही जी कामे उरकायची आहेत, ती योजनाबद्ध रीतीने पार पाडलीत, तर तुमच्या वेळेचा निश्चितच सदुपयोग होतो. विचार न करता आखलेला प्लान फिस्कटण्याची शक्यताच अधिक असते. कोणत्याही गोष्टीची आखणी करताना विविध शक्यता लक्षात घेऊन ती केली तर गोंधळ उडण्याची शक्यता कमी असते.

२. उद्दिष्ट महत्त्वाचे-

तुमच्यासमोर नेहमीच एखादं उद्दिष्ट अथवा ध्येय असावं त्यामुळे तुमच्या कामाला आणि ते साध्य करण्यासाठी तुम्ही जो वेळ देता त्याला एक दिशा प्राप्त होते. मात्र हे उद्दिष्ट सुरुवातीलाच निश्चित करावे. ते कसे, कधी आणि कितपत पूर्ण करता येईल, याचा आडाखाही आखलेला असावा. ते उद्दिष्ट तुम्हाला झेपेल, असे असावे.

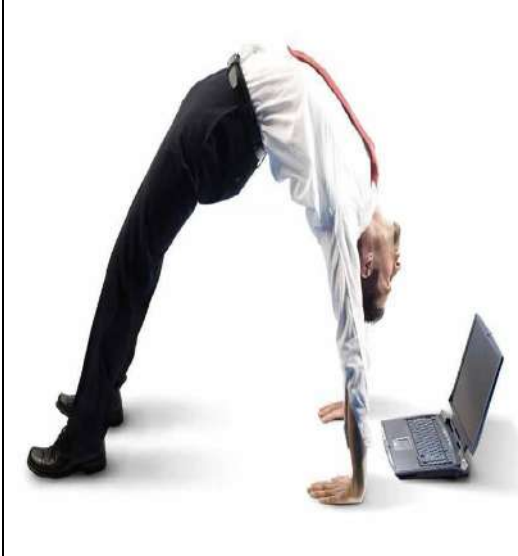

३. अग्रक्रम ठरवणे-

जेव्हा ध्येय गाठण्याचा प्रयत्न तुम्ही करत असता, त्यावेळी इटालियन अर्थतज्ज्ञ पॅरेटो यांचा '८०-२०' हा नियम वापरा. पॅरेटो यांनी असं म्हटलंय की, ८० टक्के पुरस्कार तुम्हाला २० टक्के प्रयत्नांतून मिळू शकतात. हे अतिशय मौल्यवान २० टक्के प्रयत्न कोणते, ते समजून घेतल्यानंतर तुमचे अग्रक्रम तुम्ही ठरवू शकता अशा तऱ्हेने तुम्हाला लाभदायक ठरतील अशा गोष्टींना आधी वेळ देणं, हे महत्त्वपूर्ण ठरतं.

४. कामांची यादी बनवणं-

दिवसभरात कोणकोणती कामं करायची, याची आखणी मनाशी करायला हवी. कामाची यादी आदल्या दिवशी झोपण्यापूर्वी किंवा सकाळी करता येईल. त्यामुळे कॅलेंडर किंवा कामाच्या वेळापत्रकाशी जुळवून घेता येतं किंवा कामांची यादी करून आवश्यकतेनुसार त्यात बदलही करता येईल. या दोन्ही पद्धतींचा उपयोग गरज भासेल त्याप्रमाणेही करता येणं शक्य आहे. त्यामुळे कामांचं प्राधान्य लक्षात घेऊन एकापाठोपाठ एक काम उरकणं शक्य होतं.

५. लवचिकता-

कामात अनेकदा अडथळे येण्याची, बिघाड होण्याची किंवा दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीकडे लक्ष वेधलं जाण्याची शक्यता असते. या सगळ्या गोष्टी गृहीत धरून कामाची आखणी करायला हवी आणि कामाची पद्धत ठरवायला हवी. वेळेचं नियोजन करणारी तज्ज्ञ मंडळी नेहमी असं सुचवतात की प्रत्येकानं आपल्याजवळ असलेल्या वेळापकी ५० % वेळाचं नियोजन करावं, तशा प्रकारेच कामाची आखणी करावी. फक्त निम्म्या वेळाचं तुम्ही वेळापत्रक बनवल्यानं तुमच्या उरलेल्या निम्म्या वेळात तुम्हाला कामात येणारे अडथळे किंवा अचानक समोर आलेली आणीबाणीची परिस्थिती यांच्याशी सामना करता येतो.

६. शारीरिक व मानसिक दृष्टीनं प्राइम टाइम लक्षात घ्या-

तुम्ही दिवसातल्या ज्या वेळात कामाच्या दृष्टीनं उत्साही, क्रियाशील असता, त्या वेळेत काम पूर्ण करणं उत्तम. तुम्ही पहाटेच्या वेळी काम करताना अधिक तरतरीत असता. रात्री काम करायला तुम्हाला अधिक आवडतं की, दुपारच्या वेळी तुम्हांला कामासाठी उत्साह अधिक असतो, हे जाणून घेऊन त्यावेळी काम केलं तर ते अधिक दर्जेदार आणि लवकर पूर्ण होतं. तुमच्यासाठी महत्त्वाची आणि प्रथम करायला हवीत अशी कामं करण्यासाठी वेळ देणं हा वेळेचं नियोजन

करण्याचा सगळ्यात परिणामकारक मार्ग आहे.

७. योग्य गोष्टी योग्य तऱ्हेने करा-

सुप्रसिद्ध व्यवस्थापनतज्ज्ञ पीटर ड्रुकर म्हणतात, “योग्य ती गोष्ट करणं हे गोष्टी योग्य रीतीनं करण्यापेक्षा अधिक महत्वाचं आहे. योग्य त्या गोष्टी केल्यानं अपेक्षित परिणाम साधला जातो. योग्य रीतीनं गोष्टी करणं म्हणजे तुमच्यातली कार्यक्षमतेनुसार कोणती गोष्ट योग्य आहे, यावर लक्ष केंद्रित करून नंतर ती योग्य रीतीने करण्यावर भर द्यायला हवा.”

८. कामे तातडीने वा घाईत करू नका-

तातडीने केलेल्या कामाचे परिणाम अल्पकालीन असतात तर महत्वाच्या कामांमधून साध्य झालेले परिणाम दीर्घकालीन असतात. अशा महत्त्वपूर्ण कामाचा थेट संबंध तुमच्या अंतिम ध्येयाशी असतो त्यामुळे तातडीने करावयाच्या कामांची संख्या कमीत कमी राखण्याचा प्रयत्न करा. म्हणजे तुम्हाला तुमची महत्वाची आणि प्राधान्याने पूर्ण करावयाची कामं करायला पुरेसा वेळ मिळेल.

९. अनावश्यक गोष्टीकडे दुर्लक्ष करण्याची कला शिका-

क्षुल्लक गोष्टींना टाळण्याची आणि ज्या कामांचा तुम्हाला भावी आयुष्यावर फारसा उपयोग होणार नाही, अशा गोष्टींपासून दूर राहायला शिका. कामांच्या यादीत महत्वाची कामं कोणती आणि बाजूला सारता येण्यासारखी कोणती, हे तुम्ही नक्कीच ठरवू शकता आणि शक्यतो जी कामं तुम्ही एकट्याने करू शकता, ती कामं करण्यावर अधिक भर देणं योग्य ठरतं.

१०. कामातली चालढकल टाळा-

अनेकदा पुढ्यातलं काम पुढे ढकलण्याची किंवा टाळण्याची वृत्ती बाळगलीत तर तुमचं काम कंटाळवाणं होतं. अशा वेळी त्या कामाचे छोटे छोटे भाग करावेत आणि एक एक भाग पूर्ण करावा किंवा मग मोठं काम करताना कंटाळा टाळण्यासाठी त्या कामाला ठराविक वेळ द्यावा. कामाचा सगळा भार एकदम पेलण्यापेक्षा एका वेळी थोडं थोडं काम पूर्ण केलं तर तुम्ही अशा टप्यावर पोचाल, जिथे तुम्हालाच ते काम लवकरात लवकर पूर्ण करण्याची निकड भासेल.

11. To make a Plan –

(Daily, Weekly, Annual)

12. Take periodic review of the completed work-

13. Decide which tasks are urgent.

<p>Urgent & important <i>do it now</i></p>	<p>Important not urgent <i>decide when to do it</i></p>	<p>RUSH!</p>	<p>NOW!!</p>
<p>Urgent not important <i>delegate it</i></p>	<p>Not important not urgent <i>delete it</i></p>	<p>NEEDED YESTERDAY</p>	<p>URGENT!</p>

14. Try to concentrate and complete one task at a time.

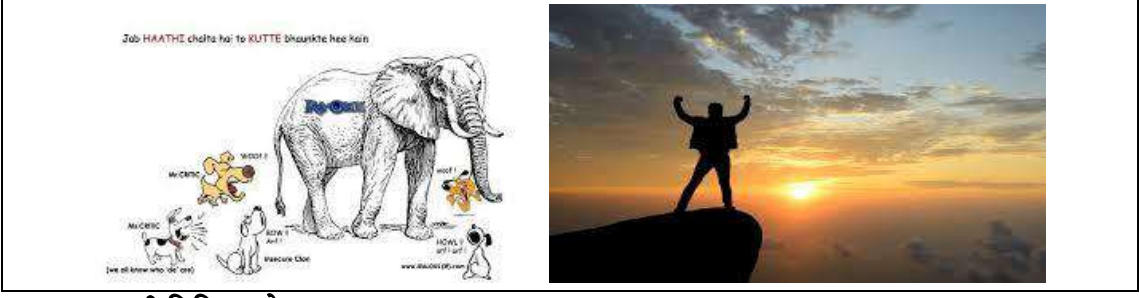

15. Identify the activities where you waste our time.

16. Complete those task first which decide your achievement and success in your work

वेळेच्या व्यवस्थापनाची विविध सूत्रे

१. असेल आवड तर मिळेल सवड २. कामाचं तुम्हाला पटलेलं असावं३. कामांचा प्राधान्यक्रम ठरविणे ४. वेळेचे नियोजन
५. वेळेचे विश्लेषण ६. प्राधान्यक्रम ठरवणे ७. ध्येय निर्मिती
८. कामाचे विभाजन ९. स्वतःसाठी वेळ

सारांश-

वेळ ही सर्वांनाच मिळालेली एक महत्वाची देणगी आहे. तिचे महत्व, घटक, तत्वे, विविध विचार, संकल्पना, सूत्रे मानवी जीवन यशस्वी करण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत. सर्व यशस्वी मानवी व्यक्तींनी केलेले वेळेचा वापर म्हणजे आलेल्या / लाभलेल्या जन्माचे सार्थक करण्याचे नियोजन व वापर होय. अर्थातच सर्वांनीच वेळेचा सदुपयोग करावा व आपले जीवन यशस्वी करावे.

References:

1. http://atulrajoli.blogspot.in/2012/10/blog-post_13.html
2. <https://mr.wikipedia.org/wiki>
3. चिकन सूप फॉरद सोल अट वर्क-अनुवाद श्यामला घारपुरे, मेहता पब्लिशिंग हाउस
४. शोध जीवनाचा, -प्रा. रा. तू. भगत रिचा पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर
५. सुविचार मौक्तिके, नवनीत प्रकाशन, मुंबई
६. शालेय व्यवस्थापन: तत्वे व प्रात्यक्षिके - डॉ. सुभाष भालेराव, डॉ. शैला चव्हाण, प्रा. प्रतिभा शिंदे, नासिक

अहमदनगर जिल्हयातील स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास

डॉ. एस. पी. खिलारी,

इतिहास विभाग प्रमुख,

रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर.

प्रस्तावना :-

गत काळात काय घडले हे जाणून घेण्याची माणसाला नेहमीच उत्सुकता वाटत आली आहे. इतिहासाची पुनरावृत्ती होते असे म्हणतात. म्हणून तर इतिहास माहीत असल्यावर भविष्यासंबंधी विचार करणे सोईचे होते. स्थळ काळाविषयीची आस्था, प्रेम, जिज्ञासा, त्याची उपयुक्तता या दृष्टीकोनातून संबोधक संबधीत असेल तर त्या विषयाला संबोधक निवडतो. अहमदनगरची ही प्रादेशिक प्रीती आणि आस्था मला या विषयामध्ये आकृष्ट करणारी ठरली.

अहमदनगर ही संज्ञा १४८९ साली अस्तित्वात आली. हा निजामशाहीचा काळ (इ.स.१४८९-१६३६) १७६० ला नगर मराठयांकडे आले. सन १८०३ ला इंग्रजांनी जिंकले. अहमदनगरला कलेक्टोरेट निर्माण झाली. तेथून पुढचा काळ आधुनिक इतिहासात मोजला जातो. प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळ कितीही भव्य दिव्य असला तरी आंग्ल राज्याने तो काळाबाहय ठरवून गुलामगिरीचा नवा अध्याय सुरु केला. या दास्यातून मुक्त होण्यासाठी अनेक लढे झाले. परंतु पराभवाचे कोणालाही कौतुक नसते. इंग्रजाविरुद्ध २० व्या शतकात भारतीय लोकांनी जो लढा दिला तो विजयश्री घेवून आला म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा हा विजयाचा इतिहास आहे. विजय सहजा सहजी मिळत नसतो. त्यामागे अनेकांचे बळीदान असते. अहमदनगर जिल्हयातील लोकांनी हा लढा कसा लढविला. तो स्वातंत्र्य आंदोलनाचा इतिहास आहे. म्हणूनच इ.स. १९०५ ते १९४७ या कालावधीत जी जनआंदोलने झाली. त्याचा आढावा या लेखात घेतला आहे.

महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी जी जनआंदोलने झाली. त्याचप्रमाणे २० व्या शतकाच्या प्रारंभी अहमदनगर जिल्हयात राष्ट्रवादी चळवळीना प्रारंभ झाला. अहमदनगरच्या स्वातंत्र्याची चळवळ तीनप्रमुख अवर्तनामध्ये घडली.

१. टिळक युग – चतुःसुत्रीचा प्रचार व प्रसार

२. गांधी युग - असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आंदोलन व त्याअंतर्गत जंगलसत्याग्रह आणि चले जाव चळवळ

३. आर्थिक समतेची लढाई असा हा क्रम आहे.

◆ उद्दिष्टे

१. अहमदनगर जिल्हयातील जनआंदोलनाचा शोध घेणे.

२. अहमदनगर जिल्हयातील जनआंदोलनातील टिळकयुगाचा अभ्यास करणे.

३. महात्मा गांधी युगाचा अभ्यास करणे.

४. अहमदनगर जिल्हयातील जनआंदोलनाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता अभ्यासणे.

◆ संशोधनाची मर्यादा

१. सदर संशोधनात अहमदनगर जिल्हयातील जनआंदोलनाचा अभ्यास केला आहे.

२. अहमदनगर जिल्हयातील इ. स. १८८५ ते १९४७ या काळात झालेल्या जनआंदोलनाचा आढावा घेतला आहे.

◆ टिळक युग

अहमदनगरचा किल्ला निजामशाहाचा राजवाडा असला तरी पुढील काळात तो कैदखानच बनला. अनेक सुप्रसिध्द आणि कुप्रसिध्द लोकांनी नगरच्या किल्यात एकांतवास सहन केला. असाच एकांतवास एका शूर दुर्दैवी तरुणाच्या नशिबी आला. ज्याचा लढा अहमदनगरच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील एक सोनेरी पान म्हणून मानला जातो. हा दुर्दैवी तरुण होता. नारायण उर्फ करवीर छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज. कोल्हापूरचे छत्रपती असणाऱ्या शिवाजी महाराजांना वेडे ठरविण्याचा घाट घालून नगरच्या तुरुंगात डांबण्यात आले. तुरुंगात असताना ग्रीन नावाच्या इंग्रज शिपायाने त्यांचा खून केला. (२५ डिसेंबर १८८३) व त्यांचे प्रेत दिल्ली गेटबाहेरील ओसाड जागेवर फेकून दिले. त्याच्या नावाने छ.शाहू महाराजांनी काही रक्कम दिली. त्यातून चौथे शिवाजी महाराज बोर्डिंग उदयास आली. त्याचे स्मारक म्हणून सोसायटी हायस्कूलच्या आवारात एक शिवमंदीर उभारण्यात आलेले आहे. ^{०१} त्यांच्याबद्दल त्यांच्या मृत्यूच्या आधीच टिळक व आगरकरांनी केसरीतून कोल्हापूरचे दिवाण माधवराव बर्वे व इंग्रज सरकार विरुद्ध लेख लिहिले. त्याबद्दल त्यांना शिक्षा होऊन डोंगरीच्या तुरुंगात

डांबण्यात आले. त्याच्या मृत्यूने महाराष्ट्र पेटून उठला नाही. परंतु स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करणारा भोसले कुळातील राजा नगरला मरण पावला याची स्मृती नगरकर माता जपत आले आहेत. टिळक आगरकरांनी वृत्तपत्राद्वारे संघर्ष केला पण फार काळ लावून धरता आला नाही.

सन १८८५ ला राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. त्याचे पडसाद नगरमध्येही उमटले. १८९३-९४ साठी टिळकांनी सार्वजनिक गणेशोत्सव, सार्वजनिक शिवजयंती सुरु केली. त्याचे अनुकरण अहमदनगरमध्ये ही झाले. कर्झनशाहीच्या काळात काँग्रेसचा चतुःसुत्रीचा कार्यक्रम नगरचे बाळासाहेब देशपांडे, चौकर वकील राबवित होते. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ही ती चतुःसुत्री होती. बहिष्काराचे अनेक कार्यक्रम नगरमध्ये झाले. बहिष्काराचा प्रचार करण्यासाठी बाहेरचा पुढारी आणला पाहिजे म्हणून बाळासाहेब देशपांड्यांनी पुढाकार घेऊन स्वातंत्र्यवीर सावरकारांना पाचारण केले. ते म्हणाले, “स्वदेशीचे सामर्थ्य वाढविण्याकरीता स्वदेशी आणि परकीयांचे हातापाय लुळे करण्यासाठी बहिष्कार या गोष्ट आचरणात आणल्या पाहिजेत.”^२ स्वदेशी व बहिष्काराबरोबरच काळात “वंदेमातरम” हा परावलीचा शब्द बनला. “वंदेमातरम” या शब्दाने नगर शहरात व जिल्ह्यात इतका काही कहर करून सोडला की तो शब्द धर्म वाक्याप्रमाणे बनून गेला.^३

काँग्रेसमध्ये कर्झनशाहीचा आधीपासूनच जहाल व मवाळ असे दोन गट पडले होते. टिळक जहाज गटाचे होते तर नामदार गोखले मेहता मवाळ गटाचे होते. नगरलाही जहाल, मवाळ गटाचे अनुयायी होते. १९०६ ला कलकत्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात स्वदेश, बहिष्काराचा ठराव संमत झाला. त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी नगरमध्ये बाळासाहेब देशपांडे, चौकर वकील व फिरोदिया हे जहाल पक्षाचे तर रावबहादूर चितळे नेमस्त पक्षाचे होते. नगर, संगमनेर, राहुरी, कोपरगाव इ. मोठ्या शहरातून देशी घेण्याचे व विलायती कापडाच्या होळ्या करण्याचे सत्र चालू झाले. त्यामुळे बहिष्काराच्या चळवळीला रंग चढला. त्यात मद्यपान विरोधी चळवळीची भर पडली. नगरमध्ये देशपांडे, चौकर, पंडीत यांनी मोहल्यामोहल्यात व्याख्याते देवून चळवळीस लोकमत अनुकूल केले.

याच काळात नगर जिल्ह्यातील पारनेरचे सेनापती बापट यांनी अभिनव भारत नावाच्या क्रांतीकारी संस्थेतून क्रांतीमार्फत सुरुवात केली. त्यामुळे नगर जिल्ह्यातील तरुणामध्ये उत्साह संचारला. नगर जिल्ह्यात स्वदेशीचा प्रचार करणारे श्री. रामभाऊ दिक्षीत, श्री. पारेगावकर, श्री संत यांनी संगमनेर, समशेरपूर येथे सभा घेतल्या. समशेरपूरचे वामन नारायण जोशी नाशिकच्या गुप्त क्रांतीमंडळात सामील झाले.^४ केसरी मधील “बॉम्ब गोळ्याचा खरा अर्थ” या लेखाबद्दल खटला भरण्यात येऊन डावर या न्यायाधीशाने लो. टिळकांना सहा वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा ठोठावली. सन १९०८ सालच्या राजद्रोहाच्या आरोपाखाली जी सजा झाली. त्या टिळकांच्या प्रक्षोभक वृत्तीच्या भाषणचा नमुना म्हणून नगरला इमारत कंपनीच्या आवारात त्यांनी केलेले भाषण सांगण्यात आले होते. त्या सभेच्यावेळी अध्यक्ष होते. नगरचे भाऊसाहेब चौकर वकील याच सभेत लोकमान्यांनी “स्वराज्य हा माझ जन्म सिध्द हक्क आहे” ही गर्जना केली होती.^५

सन १९१४ साली टिळकांची सुटका झाली. नगरला सभा घेऊन बाळासाहेब देशपांडेनी टिळकांचे अभिनंदन केले. पुढील काळात टिळकांनी होमरुळ चळवळीत सामील होण्याचे जाहिर केले. नगरचे चौकर देशपांडे, सप्तर्षी, फिरोदिया यांनी नगरला होमरुळची शाखा काढली. टिळकांच्या नगर येथील दोन दिवसांच्या वास्तव्यात जहाज मवाळ एक झाले. होमरुळ लिंगच्या निमित्ताने व्याख्यानमाला ही आयोजित करण्यात आली होती. या व्याख्यान मालेत न.ची. केळकर, दादासाहेब करंदीकर, नाशिकचे रामभाऊ प्रधान वकील, नगरचे हरिभाऊ पटवर्धन यांची भाषणे झाली. त्यामुळे नगरमध्ये मोठा उत्साह निर्माण झाला. त्याचवेळी पहिल्या महायुद्धाप्रसंगी इंग्रजांनी हिंदुस्थानापासून जास्तीत जास्त सैन्याची व खर्चाच्या रक्कमेची अपेक्षा ठेवली. “वॉर लोन” नावाचा निधी लोकांकडून उभा करण्यात येऊ लागला. वसूली व सैन्यभरतीसाठी सक्तीचे प्रकार सुरु झाले. अकोल्यातील आदिवासी एकत्र आले. त्यांनी तारा यंत्राच्या तारा तोडल्या. झाडे तोडून रस्ते बंद करण्यात आले. मामलेदार पीरजादे यास जमावाने जिवंत जाळले. गणेश जोशी, नवले पाटील यासह २०० लोकांना अटक केली. खटला चालला वावाडी कार्यकर्त्यास फाशीची शिक्षा ठोठावण्यात आली. गणेश जोशी व इतरांना जन्मठेप झाल्या. पुढे रावबहादूर नवले यांनी विशेष प्रयत्न करून खटल्यातील लोकांची सुटका केली.^६

१ ऑगस्ट १९२० रोजी टिळकाचा मृत्यू झाला. टिळकाचा नगरवर मोठा प्रभाव होता. त्यांचे केशरी हे वृत्तपत्र घराघरात वाचले जात होते. टिळकाच्या मृत्यूपर्यंत नगरमध्ये स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी मतभेद विसरून एकत्र येण्याची प्रवृत्ती विद्यमान होती.

◆ गांधी युग

सन १९२० पासून असहकार आंदोलन अ.नगर येथे विशेष असे तीव्र झाले. दांडी सत्याग्रहापासून स्वामी सहजानंद भारती सारखा नेता मिळाला. तर जंगल सत्याग्रहाने रामकृष्ण महाराज लोकांपुढे आले तसेच

१. १९२१ साली राष्ट्रीय पाठशाळा सुरु झाली.
२. १९२५ दादा चौधरीनी काँग्रेस दल स्थापन केले.
३. १९३० चा भारताचा लाक्षणिक स्वातंत्र्य दिवस साजरा सुरु केले.
४. १९३५ ला रावसाहेब पटवर्धनांनी संघशक्ती काँग्रेसचे मुखपत्र सुरु केले. अनेक ठिकाणी प्रचंड सभा होऊन जनजागृती केली.
५. १९३७ नंतर नेहरु व वल्लभभाई पटेल यांच्या नगर जिल्ह्यात अनेक ठिकाणी प्रचंड सभा होऊन जनजागृती केली.

◆ १९४२ चे आंदोलन व अ. नगर जिल्हा

आंदोलनाच्या प्रारंभीच राष्ट्रीय सभेच्या महत्वाच्या नेत्यांना नगरमध्ये दिर्घकाळ तुरुंगात ठेवले होते. म्हणून इतरही नेत्यांच्या धरपकडीला प्रारंभ केला. परिणामी अच्युतराव पटवर्धन सारखे नेते भूमिगत राहून चळवळ हिंसक मार्गाकडे नकळत झुकत गेली. अच्युतराव पटवर्धन विळद स्टेशनवर उतरून पोलीसांच्या जाळ्यातून निसटून गेले.^९ पुढील काळात बॉम्बस्फोट, घातपाती कृत्ये यांना उधान आले. त्यात सरोज बॉम्ब घटना विशेष नोंद घेण्यासारखी आहे. नगरजिल्ह्यातील या स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे स्वरूप पाहून सेनापती बापट यांना १८५७ च्या बंडाची आठवण झाली. इतके ते तीव्र होते. रावसाहेब पटवर्धन, अच्युतराव पटवर्धनांनी अनुक्रमे अहिंसक व सशस्त्र मार्गाचा उपयोग केला. विष्णुपंत कुकडे हे अवघड टावखर चढून तिरंगी झेंडे फडकविण्यात अग्रेसर होते. आण्णासाहेब शिंदे यांनी बडोदयाला शिकत असताना क्रांतीची दिक्षा घेतली.

या आंदोलनाच्या काळात पोलीस स्टेशनला आग लावणे, टपाल पोष्ट ऑफीस जाळून टाकणे, टेलीफोनच्या तारा तोडणे, निरनिराळी बुलेटीन्स छापून ठीकठीकाणी लावणे, स्पोक सामान वाहून नेणे, तुरुंगांतून पळून आलेल्या अथवा भूमिगत झालेल्या कार्यकर्त्यांना आश्रय देवून आज्ञात वासात ठेवणे. इ. कामे करावी लागत. या कामात भास्कर दुर्वे, भाऊसाहेब थोरात, पी.बी.कडू, पाडूरंग भांगरे इ. मंडळी आण्णासाहेब शिंदे यांची प्रमुख सहकारी होती. पाथर्डी तालुक्यातील चंद्रभान पाटील आठरे हे ही विद्यार्थी असल्यापासून या कार्याकडे ओढावले. आण्णासाहेब शिंदे यांचे धाकटे बंधू ही या कार्यात आघाडीवर होते. पी.बी.कडू ही संगमनेर येथे शिकत असतांना आंदोलनात ओढले गेले. भिंगारचे मिश्रीलाल भंडारी यांनी ही भिंगारमध्ये या आंदोलनात चेतना निर्माण केली. नगरचे राम निसाळ भाई सथ्या श्रीरामपूरचे डॉ. आगाशे नारायण अहिरे. पी.बी.भांगरे, खळदकर गुरुजी, श्री. गवारे मामा, विठ्ठलराव सदाफळ, बापुसाहेब नवले, बाबुराव आव्हाड, चिकणीचे भिल्ल समाजातील श्री. रोकडे, नगरच्या बालीकाश्रम स्थापन करणाऱ्या जानकीबाई आपटे यांचा उल्लेख करणे महत्वाचे आहे. नगरमध्ये या काळात घडलेली उल्लेखनिय घटना म्हणजे सरोज बॉम्ब प्रकरण. पुण्याचे कॅपिटल बॉम्ब स्फोट प्रकरणाशी नगरच्या सरोज बॉम्ब प्रकरणचे साम्य होते. नगरच्या बाळासाहेब सप्तर्षी आणि डॉ. घाटे यांनी सरोज टॉकीजमध्ये बॉम्ब स्फोट घडवून आणण्याचा प्रयोग केला. पध्दत आणि नियोजित पुण्यातील तरुणांनीच केले.

याच काळात भारताच्या स्वातंत्र्याबरोबर फाळणीचे वारे ही वाहु लागले. उलट सुलट दावे प्रतिदावे सुरु झाले. हैद्राबाद संग्रामात नगर जिल्ह्यातील अनेक मान्यवरानी प्रलभ भाग घेतला. डॉ. आंबेडकर, बॅ. सावरकर, डॉ. हेगडेवार यांचे अनुयायीही मोठ्या संख्येने जिल्ह्यात सक्रिय होते. म्हणूनच या आंदोलनाला जनआंदोलन म्हणणे योग्य ठरेल.

थोडक्यात अ. नगर जिल्हा अतिप्राचीन काळापासून भारताच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाला हातभार लावणारा असलेला दिसून येतो. वेळो वेळी झालेली आंदोलने उठाव, टिळक युग व गांधीयुगात ठिकठिकाणी झालेल्या घटनांचे पडसाद अहमदनगर जिल्ह्यात उमटत होते. स्वातंत्र्य लढयाच्या प्रारंभी काँग्रेस विचार सरणीचा

असणाऱ्या नगर जिल्हयात प्रसंगानुरूप हिदुत्ववादी, डॉ. आंबेडकर वादी. विचार सरणीलाही मोठ्या प्रमाणात पाठीबा मिळाला. अ. नगर जिल्हा महाराष्ट्रात शैक्षणिक दृष्ट्या प्रगत होता. ख्रिश्चन मिशनऱ्याच्या सहवासाने ख्रिश्चन धर्माच्या प्रसाराला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळावी. त्यात नव्याने उदयास आलेल्या सुशिक्षित मध्यम वर्गाचा सहभाग होता. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याने आर्थिक आघाडीवर संघर्ष निर्माण करताच या ठिकाणी कम्युनिष्ट चळवळींनी ही जोर धरला. स्वातंत्र्यनंतर आर्थिक समतेची लढाई सुरु झाली. पुढे कित्येक वर्षे नगर जिल्हा हा कम्युनिष्टाचा बाले किल्ला म्हणून ओळखला जात होता. पुढील काळात परिस्थितीनुरूप राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात बदल झाले. भारताने संगणक युगाकडे झेप घेतली. संपन्नता प्राप्त झाली असे असले तरी आर्थिक विषमतेची दरी कमी झाली नाही. सामाजिक अस्थिरता निर्माण होऊ पाहत आहे. अशा पार्श्वभूमीवर लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी युगातील जनआंदोलनाची उपयुक्तता वाटते. तरच सामाजिक स्थिरता प्राप्त होऊन भारत सर्वांगीण संपन्नतेच्या दिशेने वाटचाल करू शकेल.

◆ संदर्भग्रंथ

०१. पाठक जा. वा (गुरुजी) ९ ऑगस्ट क्रांतीपर्व सुवर्ण महोत्सवी वर्षे स्मरणिका
०२. पटवर्धन रा.प. सेनापती दादा चौधरी.
०३. कुलकर्णी, केळकर, संपादक सदाशिव बागाईतदार व्याख्यान माला- जळते दिवस पेटतीमाणसे
०४. कुकडे विष्णु दामोदर- ते भारावलेले दिवस

सद्यस्थितीतील शिक्षण समस्या व कौशल्य शिक्षणाचे महत्त्व

प्रा. सौ. ज्योती दीपक कुलकर्णी
गो.ए.सो.शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
संगमनेर

प्राचीन काळी मानव सामान्य जीवन जगत होता. काळाच्या ओघाबरोबरच मानवाचे जीवन बदलले, त्याच गतीने शिक्षणाचे स्वरूपही बदलले. कुटुंबातून मिळणारे सहज शिक्षण कमी पडू लागले. भारतात पूर्वी कारागिरीचे ज्ञान अनौपचारिक शिक्षणातून मिळत होते म्हणूनच सहज शिक्षणाइतकेच ते महत्त्वाचे होते. माध्यमिक शिक्षण हे उच्च शिक्षणाचा पाया असतो. यामध्ये व्यवहारोपयोगी उपयोगी विषयांची कमतरता दिसते. म्हणून वैद्यक, शेती, अभियांत्रिकी, व्यापार, कला, शास्त्र व शिक्षणशास्त्र या विषयांच्या शिक्षणावर भर द्यावा भारतीय शिक्षण आयोग 1964-66 म्हणजेच कोठारी आयोग हा पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून ते विद्यापीठीय शिक्षणापर्यंतचा एकसंध सलग विचार करण्यासाठी स्थापन झाला. सर्वच स्तराच्या शिफारसी करताना माध्यमिक शिक्षणाचे व्यवसायीकरण करावे. ग्रामीण व शहरी भागातील मुलामुलीसाठी अल्पमद्वतीचे व पूर्णवेळ व्यावसायिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून द्यावी. उत्पादक उद्योग, स्थानिक परिसराशी समवाय व त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन सर्वच स्तरावरील शिक्षण द्यावे. 1992 च्या सुधारित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार 1995 पर्यंत 10% विद्यार्थी उच्च माध्यमिकचे व्यावसायिक अभ्यासक्रम पूर्ण करतील. गांधीजींनी आपल्या जीवन शिक्षण पद्धतीत प्रत्यक्ष उत्पादक कार्यालाच अधिक महत्त्व दिले. डॉ. ईश्वरभाई पटेल समितीने शिक्षणाला अधिक उपयोजित करण्याच्या प्रयत्नात अभ्यासक्रमात समाजोपयोगी उत्पादक कार्य (S. U. P. W.) हा विषय आणला व 20% वेळ यासाठी द्यावा, हे सुचविले. त्यामूळे तरी शिक्षण हे केवळ पुस्तकी न राहता त्याला व्यावसायिक बैठक प्राप्त होईल, पण प्रत्यक्षात आजही शाळांमधून पुस्तकी पंडित तयार करणारे शिक्षण देऊन कार्यकेंद्री शिक्षण विषयाकडे दुर्लक्ष केले जाते. माध्यमिक शिक्षण हे प्राथमिक शिक्षण व उच्च शिक्षण यांना जोडणारा दुवा आहे. जॉन ड्युईच्या मते, अनुभूती व ज्ञान यातून नवीन मूल्य उदयांस येतात. ज्ञान व कर्म यांत काहीच भेद नाही. कृती व अनुभवातून मिळते ते ज्ञान अशा ज्ञानाला कृतीची जोडच गरजेची असते. ड्युईच्या मते शिक्षण ही प्रयोगशाळा आहे. पुन्हा पुन्हा केलेल्या कृतीतून ज्ञान वाढत जाते. शिक्षण घेणे म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभव घेणे होय. ड्युईने कालबाह्य शिक्षणाचा त्याग करून कालोचित अशा कृतीकेंद्री शिक्षणाचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. मुलाला खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी बनविण्यासाठी, त्याच्या भावी जीवनाच्या दृष्टीने त्याला उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त व्हावे म्हणून शिक्षणाला त्याने विषय, वेळापत्रक तसेच अभ्यासक्रमाच्या बंधनातून मुक्त केले. त्याने शिक्षणाला जीवनाभिमुख बनविले. कोणत्याही कृतीला त्याने महत्त्व दिले नाही तर सहकृतीला, अनुभव प्राप्त करून देणाऱ्या कृतीलाच त्याने महत्त्व दिले आहे. आजच्या धकाधकीच्या काळात दैनंदिन गरजांची पूर्तता व येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे ही आजच्या काळात समाजाची गरज आहे. यासाठी ड्युईची विचारसरणी आणि शिक्षणपद्धती उपयुक्त ठरते. माध्यमिक शिक्षणाच्या काळातच विद्यार्थ्यांमध्ये यशस्वी आयुष्य जगण्यासाठी लागणारी प्रमुख कौशल्ये विकसित होत असतात. हाताने काम करीत शिकल्यामूळे अधिक चांगला बौद्धिक विकास होतो. हा सर्वांचाच अनुभव आहे आणि म्हणूनच शिक्षण व कामाची सांगड घालून शहरापासून खेड्यापर्यंतच्या सर्वच विद्यार्थ्यांना शिक्षणातून व्यावसायिक व तांत्रिक कौशल्य शिकवून उत्पादनक्षम बनविणे, ही काळाची आहे. त्यासाठी कार्यकेंद्री उपक्रमातून शिक्षण याचे महत्त्व अधिक वाढते.

“भारतीय संस्कृती” करारगे वसती लक्ष्मी, करमध्ये सरस्वती, करमूले तू गोविंदो: प्रभाते कर दर्शनम्” असे सांगते. यातूनही हाताचे व त्याच्या कामाचे महत्त्व सांगितले आहे. हाताने काम करीत शिकल्याने प्रत्येकाचाच चांगला बौद्धिक विकास होतो. गांधीजींच्या विचारधारेनुसार कृतीयुक्त शिक्षणातून सद्यजीवनाशी संबंध जोडता येतो व त्यातून मुलांचा बौद्धिक, नैतिक व शारीरिक विकास साधता येतो. सर्व मुलांना गुणवत्तादर्शक शिक्षण मिळेल असे खात्रीलायक शिक्षण द्यावे.

पूर्व प्राथमिकपासून उच्च माध्यमिक शिक्षणापर्यंत पुनर्रचना करण्याची गरज आहे. अध्यापन शास्त्रातील अव्यक्त वा संभाव्य [Pedagogic potential] कामाचे, अध्यापन शास्त्रातील ज्ञानसंपादनाचे / मिळविण्याचे, मूल्यांचा विकास, विविध कौशल्ये, निर्मितीचे ते अव्यक्त माध्यम आहे. त्याच प्रमाणे विद्यार्थ्यांच्यामधील सुप्तकलांचे प्रकटीकरणस वाव देणे. शांती, आरोग्य व शरीर शास्त्राचे [Health & Physical] विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे इ. स्पष्ट केलेले आहे म्हणून कार्यकेंद्री शिक्षणाची गरज आहे.

सद्व्यस्थिती आणि समस्या

1. आज शिक्षकांची उदासिनता: -

आज शिक्षकांची आपल्या कार्याप्रती व भूमिकेप्रती जबाबदारीची जाणीव कमी होताना दिसून येत आहे. अध्यापनाच्या अभवामूळे शिक्षक व विद्यार्थी यामधील आंतरक्रिया व मानसिक दळणूळण योग्य प्रकारे होत नाही. शिक्षकांना शासनाकडून अथवा शाळेकडून देण्यात येणारे अतिरिक्त कार्य व शालाबाह्य कामे यामूळे शिक्षकांना शाळेत विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक तेवढा वेळ देणे शक्य होत नाही व त्यामूळे शिक्षकांची त्यांच्या विद्यार्थ्यांसोबत आंतरक्रिया कमी होताना दिसून येते, त्यामूळे विद्यार्थ्यांच्या गुणांवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

2. विद्यार्थ्यांची स्थिती :-

विद्यार्थ्यांची शाळेतील उपस्थिती, शिक्षकांच्या अध्यापनाकडे लक्ष देणे, स्वाध्याय पूर्णकरणे, अवघड संकल्पना समजून घेणे यात विद्यार्थी कमी पडलेला दिसून येतो.

3. अभ्यासक्रम :

शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विविध आयोगांनी अभ्यासक्रमात वेळोवेळी सुधारणा सुचविल्या आहे. परंतु वेळोवेळी सुधारीत केलेल्या अभ्यासक्रमाची योग्य अंमलबजावणी होऊ न शकल्याने शिक्षणाचे स्वरूप आजही केवळ पुस्तकी राहिल्याचेच शिक्षण आपणास जाणवते.

4. परीक्षा पद्धती :-

प्रचलित शिक्षणपद्धतीमध्ये परिक्षेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ती, आकलन शक्ती, तर्कशुद्ध विचार व कल्पनाशक्तीचा विकास फक्त पडताळून पाहिला जातो; परंतु विद्यार्थ्यांचा सामाजिक, नैतिक, भावनिक विकासाबरोबर कला-कौशल्याचा विकास कितपत झाला हे पडताळून पाहिले जात नाही.

5. हेतूविरहीत शिक्षण :-

विशिष्ट कालावधीपर्यंत शिक्षण घेऊनही स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची क्षमता निर्माण होत नसेल तर ते शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने कुचकामी आहे.

6. गुणवत्तेची कास नाही :-

माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली. शिक्षणात संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक वाढ होणे महत्वाचे आहे; परंतु तसे झाल्याचे दिसून येत नाही.

7. सोई सुविधांचा अभाव :-

वर्गखोलीचा आकार पुरेसा नसेल तर विद्यार्थ्यांना वाचन, लिखाण व्यवस्थित करता येत नाही. शिक्षकांना जागेच्या कमतरतेमूळे प्रयोग साहित्य योग्य पद्धतीने हाताळता येत नाही. तसेच कार्यानुभवासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्यांस स्वतंत्र साहित्य पुरविते येत नाही किंवा योग्य मार्गदर्शन करता येत नाही.

अध्यापन पद्धती :

1. व्यवसायकेंद्री अध्यापन : सर्व शिक्षण हे व्यवसायाच्या माध्यमातून दिले पाहिजे. व्यवसायाच्या माध्यमातून सर्व विषय शिकविले पाहिजेत. व्यवसायामूळे निर्मितीचा आनंद मिळतो व चारित्र्यसंवर्धनही होते. व्यवसायकेंद्री अध्यापनपद्धतीमूळे मुलांना हातांनी काम करण्याची सवय होते.

2. सर्व अध्यापनात कृतिशिलता हवी. Learning by Doing या सूत्राचा उपयोग कटाक्षाने केला पाहिजे. कृतीतून व स्वानुभूतीतून दिलेले शिक्षण हे परिणामकारक व टिकाऊ असते.

3. शाळेतील बहुतेक सर्व विषय हे समवाय पद्धतीने शिकविणे संयुक्तिक आहे. त्यामूळे विविध विषय हे भिन्न नाहीत ते एकाच ज्ञानाचे विविध अविष्कार आहेत ही भावना दृढमूल होते व विविध विषयांचे अध्यापन व पर्यायाने अध्ययनही प्रभावपूर्ण होते.

21व्या शतकातील भारतात मा.प्रधानमंत्र्यांनीही कुशल भारत अभियानांतर्गत उद्योगांना आवश्यक मनुष्यबळ निर्माण करण्यावर भर दिला आहे. सध्या शासकीय शाळांमध्ये 9 वी व 10 वी च्या व्यवसाय शिक्षण अभ्यासक्रमाचे उद्दिष्ट्ये पण विद्यार्थी पुढे शिकला नाही तरी त्याला उपजिवीका मिळवता येईल अशी कौशल्य देणे हाच आहे. अलीकडे तंत्रज्ञानातील प्रगतीमूळे अनेक कामे स्वयंचलित यंत्र करीत आहे. उदा. टेलिफोन ऑपरेटर सिंगापूरच्या उपगृहात ड्रोन हा वेटरचे काम करतो, गुगल ट्रान्सलेशन मधून 103 भाषामधून भाषांतर करता येते, सफाई काम, सुरक्षा व्यवस्था, बांधकाम क्षेत्र अशा अनेक क्षेत्रातही आज स्वयंचलित यंत्र येत आहे. थोडक्यात कष्टाची कामे यंत्रावर सोपवली जात आहे. त्यामूळे भविष्यात मानवाला रोजगार

राहील की नाही अशीच शंका आहे मग अशा भविष्यात राहण्यासाठी टिकण्यासाठी मुलांकडे कोणती कौशल्य असायला हवीत हा विचार करणे गरजेचे वाटते.

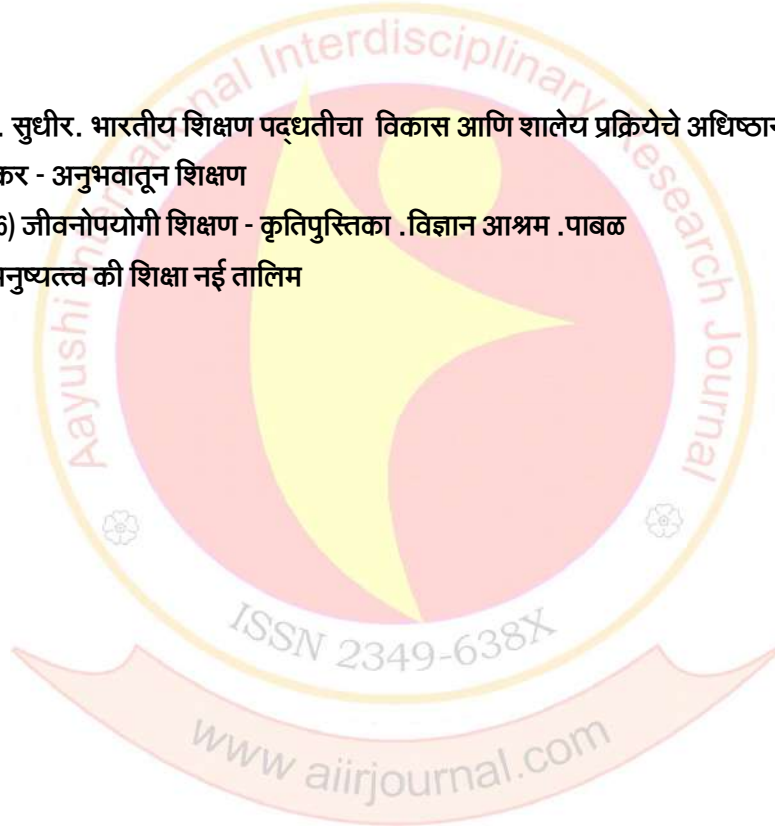
आजचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना विचार करायला शिकवते पण ते त्यांना कृतीशील बनवत नाही .विद्यार्थ्यांना कृतीशील बनवणे ही काळाची गरज आहे. कृतीमधून विद्यार्थ्यांत उपक्रमशीलता ,सृजनशीलता व सदभावना विकसित व्हायला हव्यात.

आपल्या अवतीभवती दिसणारे गवंडी ,शेतकरी ,कष्टकरी,विक्रेता,गाडीदुरुस्ती करणारे यांनी कोणतीही परिक्षा दिलेली नसते पण ते अनुभवाच्या शाळेत शिकलेले असतात.त्यामूळे त्यांच्यामध्ये अनेक कौशल्य वाढीस लागतात.विमानांचा शोध लावणारे राईट ब्रदर ,एडीसन , बिलगेट अशा संशोधकांनी व अनेक मोठ्या उद्योजकांनी केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवलेले नव्हते.तर प्रत्यक्ष अनुभवातून ज्ञान मिळवलेले होते.नैसर्गिक पद्धतीने त्यांनी शिक्षण घेतलेले असल्याने व कुठेही औपचारिकता नसल्याने त्यांच्यात अनेक कौशल्य वाढीस लागलेली दिसतात त्यांना व्यवहार व गणित अतिशय उत्तम प्रकारे जमते.

व्यवसाय शिक्षणात एका विशिष्ट व्यवसायाचे ,विशीष्ट कौशल्याचे व उद्योजकांना विशिष्ट कौशल्य देणारे कारागीर तयार करून ज्ञान दिले जाते.पण कार्यकेंद्री शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक मुलभूत कौशल्य निर्माण करण्यासाठी विश्वव्यापक असे अनुभव दिले जातात .

संदर्भ सूची:

- ❖ पेंडके, डॉ.प्रतिभा. सुधीर. भारतीय शिक्षण पद्धतीचा विकास आणि शालेय प्रक्रियेचे अधिष्ठान.श्री.मंगेश प्रकाशन
- ❖ भागवत श्रीधरशंकर - अनुभवातून शिक्षण
- ❖ काळे अंकुश (2006) जीवोपयोगी शिक्षण - कृतिपुस्तिका .विज्ञान आश्रम .पाबळ
- ❖ मनसुख सल्ला- मनुष्यत्त्व की शिक्षा नई तालिम

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि मातृभाषा

डॉ.कैलास महाले,

सहायक प्राध्यापक,

पदव्युत्तर मराठी अध्ययन व संशोधन केंद्र

रा.ब.ना.बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

प्रस्तावना :

माणुस हा विवेकशील प्राणी आहे. म्हणूनच इतर प्राण्यांच्या तुलनेत माणसाचा विकास अधिक झालेला दिसून येतो. माणसाच्या विकासात भाषेचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. भाषा हे मानवाला मिळालेले वरदान आहे. किंबहुना विश्वाच्या जडणघडणीत माणुस अस्तित्वात येणं आणि माणसाच्या अस्तित्वात भाषेनं प्रवेश करणं ही अदभूत घटना म्हणायला हवी. भाषेच्या जोरावरच माणुस बुद्धिमान व ज्ञानसंपन्न बनला. उत्क्रांतीपासूनच त्याने आपल्या बुद्धीचा वापर करून विविध प्रकारचे शोध लावत स्वतःच्या ज्ञानात भर घातली. ज्ञाननिर्मितीची ही प्रक्रिया आजही निरंतर सुरु आहे. म्हणूनच आजच्या समाजाला ज्ञानधिष्ठित समाज म्हटले जाते. कोणत्याही देशाची प्रगती ही त्या देशातील शिक्षण किती गतिमान आहे यावर अवलंबून असते. कारण शिक्षण ही राष्ट्रनिर्मितीची आधारशिला आहे. शिक्षणाच्या प्रकाशाने राष्ट्र उजळून निघते. कोणत्याही शिक्षणातून कमाल उददिष्टये साध्य व्हावी अशी अपेक्षा असते. आजचा काळ हा अतिशय गतिशील आहे. प्रचंड वेगाने आपण बदलत आहोत. संगणक तसेच इतर माध्यमांच्या अभुतपूर्व कांतीमुळे ही गतिशीलता अधिकच जाणवत आहे. सर्वच क्षेत्रात हे बदल स्वाभाविकपणे होत आहेत. शिक्षणातील पारंपरिकता संपुष्टात येण्याच्या मार्गावर आहे. जागतिक स्तरावरील प्रचंड स्पर्धेमुळे प्राथमिक स्तरापासून उच्च शिक्षणापर्यंत नवनवे प्रवाह उदयाला येत आहेत. पर्यायाने अभ्यासक्रम, अध्ययन, अध्यापन पध्दती, मुल्यमापन पध्दती यामध्ये बदल होत आहेत. अशा परिस्थितीत गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासंदर्भाने वेगवेगळे तर्क, वितर्क तसेच चर्चा व प्रश्न उपस्थित केले जात आहेत. अशा स्थितीत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण नेमके कशाला म्हणावे याचा विचार करणेही महत्वाचे ठरते. 'जे शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाविषयक गरजांची योग्य पूर्ती करून त्यांचे जीवन समृद्ध बनवते, रोजगार, नोकरी या अपेक्षापूर्तीबरोबरच संवेदनशील माणुस घडवते तेच गुणवत्तापूर्ण शिक्षण म्हणावे लागेल.'कोणत्याही शिक्षणात मातृभाषेची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरत असते. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि मातृभाषा यांच्यातील अनुबंधाच्या अनुषंगाने विचारमंथन केले आहे.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि मातृभाषा एक अनुबंध :

कोणत्याही भाषेतील शिक्षणप्रक्रियेत आकलन व आस्वाद या गोष्टी महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्याशिवाय विद्यार्थ्यांना विषय मुळातून समजू शकत नाही जेव्हा विद्यार्थी मातृभाषेशिवाय अन्य भाषेतून शिक्षण घेतात तेव्हा स्वाभाविकपणे त्यांचे एखादया विषयाचे अथवा मुददयाचे वाचन व्यवस्थित होते पण तो विषय सखोलपणे अभ्यासणे त्यांना कठीण जाते. कोणत्याही विषयातील मूळ संकल्पनेबरोबरच त्या त्या विषयातील चिकित्सक ज्ञान व त्या ज्ञानाचा भविष्यासाठी उपयोग या गोष्टी मातृभाषेच्या शिक्षणानेच साध्य होवू शकतात. शिवाय भाषा आणि संस्कृती, यांचा अनुबंध लक्षात घेता मातृभाषेतील साहित्य वाचतांना, अभ्यासतांना सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भाची जाण त्या विद्यार्थ्यांला असल्याने आकलन व आस्वाद या प्रक्रिया एकाच पातळीवर सुरु राहतात व विद्यार्थी विषय मुळापासून समजून घेतात. मातृभाषेशिवाय अन्य भाषेच्या बाबतीत आकलन व आस्वादाची ही प्रक्रिया प्रत्येक वेळी योग्यरीत्याच घडेल असे नाही. साहजिकच त्याचा परिणाम गुणवत्तेवर होतो व विद्यार्थी उत्साहवर्धक व आनंददायी शिक्षणापासून वंचित राहतो. त्याचा आत्मविश्वास वाढण्याऐवजी तो स्वाभाविकपणे कमी होतो.

मातृभाषेतील शिक्षणाने ज्ञानसंपन्नतेबरोबरच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जात असतो. किंबहुना प्रत्येकाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हेच शिक्षणाचे महत्वाचे उददिष्ट आहे, हे अनेक तज्ञांनी व्यक्त केलेले सार्वत्रिक मत आहे. व्यक्तिमत्व विकासासाठी वाचन संस्कार महत्वाचा ठरतो. हा वाचन संस्कार भाषिक विकासांमुळेच होत असतो यासाठी भाषाज्ञान महत्वाचे आहे. त्यातूनच वाचनवेड निर्माण होईल व विद्यार्थी विविध विषयातील ज्ञान स्वतःच्या विकासासाठी आत्मसात करू शकतील. यासाठी मातृभाषा हेच माध्यम उपयुक्त ठरेल. त्यातून विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास आपोआप घडेल. व्यक्तिमत्व विकासातील भाषेचे स्थान लक्षात घेता मातृभाषेतील शिक्षण ही बाब अत्यंत महत्वाची मानली जाते. कारण प्रत्येक व्यक्ती भाषेच्या माध्यमातून संप्रेषणाबरोबर स्वतःशीही संवाद साधत असते. त्यातूनच त्या व्यक्तीची स्वतःविषयी व समाजाविषयी सकारात्मक

विचार करण्याची दृष्टी समृद्ध बनत जाते. शिवाय भाषेचा संबंध हा विचार प्रक्रियेतून संवेदनशीलतेशी जोडला गेला असल्याने व्यक्ती ज्या वातावरणात जगते त्या वातावरणाने संस्कारीत झालेली भाषाच त्याच्या संवेदना जागृत करू शकते. यादृष्टीनेही मातृभाषेतील शिक्षणाची मौलिकता वाढत आहे. व्यक्तीच्या मनात मातृभाषेतील ज्ञानामुळेच मूल्यजाणीव निर्माण होते व ध्येय उद्दिष्टपूर्तीबरोबरच भावनिक विकासासाठी मातृभाषाच योग्य कार्य करते, कारण भाषाज्ञानातून व्यक्तीवर एक प्रकारचा संस्कार घडत असतो. आज शिक्षणक्षेत्रातील वाढती स्पर्धा व ढासळत चाललेली मूल्यव्यवस्था यांचा विचार करता केवळ नोकरी व अन्य ध्येयपूर्तीबरोबरच विद्यार्थ्यांमधून चांगला माणूस निर्माण होणे हे देशविकासाच्या दृष्टीने गरजेचे आहे. 'भाषा ही सामाजिक संस्था आहे.' हे लक्षात घेता समाजात वावरणारी व समाजाशी निगडित असणारी व्यक्ती मातृभाषेतील शिक्षणाने बांधिलकीविषयक जाणीव सहजपणे आत्मसात करू शकते. मला सुखी व्हायचे असेल तर माझा समाजही सुखी व्हावा लागतो ही व्यापक पातळीवरील भावना मातृभाषेतील शिक्षणानेच वृद्धिंगत होवू शकते. शिक्षण हे केवळ व्यक्तीसाठी नसून त्याद्वारे समाजविकास साधला जावा हा गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा निकष आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात विद्यार्थ्यांच्या व्यापक समाजहितकारी जाणिवे विकसित होण्यासाठी मातृभाषेतील शिक्षण हाच रामबाण उपाय म्हणावा लागेल हे सूझ व्यक्तीच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही.

प्रत्येक विद्यार्थी हा ज्याप्रमाणे शालेय अथवा महाविद्यालयीन वातावरणात शिकतो तसेच कुटुंब व समाजाच्या संपर्कातूनही त्याचा ज्ञानात्मक विकास होतो त्यामुळे त्याच्या अभ्यासाविषयाशी निगडित चर्चा अथवा संवाद हा त्याच्या आई, वडिलांशी अथवा मित्रांशीदेखील होत असतो. चर्चेमधून शिक्षण हा एक हल्लीच्या युगातील महत्वाचा भाग आहे. लहान मुले अथवा महाविद्यालयीन युवक-युवती हे परस्पर संवादातून खूप काही शिकत असतात प्रसंगी आपली शैक्षणिक अडचणही ती कुटुंब अथवा समाजातील इतर घटकांकडून सोडवून घेवू शकतात यासाठी शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषेशिवाय दुसरे असेल तर हा मनमोकळा संवाद घडू शकत नाही. परिणामी प्रश्नांची सोडवणूक योग्य वेळी न झाल्याने विद्यार्थी आपला आत्मविश्वास गमावून बसतात हे जळजळीत वास्तव इंग्रजी माध्यमात शिक्षण घेणा-या अनेक मराठी माध्यमाच्या मुलांना अनुभवाला येत आहे. गुणवत्ताविकासाच्या दृष्टीने हे अतिशय धोक्याचे आहे. शिक्षण ही प्रक्रिया जर केवळ विद्यार्थी शिक्षक अथवा शाळा या परिघापलीकडे न्यायची असेल तर मातृभाषेतील शिक्षणच अधिक फलदायी ठरू शकते.

कोणत्याही देशाची अथवा राष्ट्राची भाषा ही त्या व्यक्तीला त्याच्या परंपरेची व संस्कृतीची ओळख करून देत असते. अशा परिस्थितीत भाषा माध्यम बदलले की, आपल्याच संस्कृतीचा विसर पडल्याची जाणीव आपल्याला होते. महाराष्ट्राचा व मराठी भाषेचा या संदर्भाने विचार केला तर आपल्याकडे इंग्रजी भाषेचा प्रभाव इतका मोठ्या प्रमाणात आहे की, अनेक मुलांना आपली पुरातन व श्रेष्ठ संस्कृती काय आहे याची जाणीव होत नाही. एक प्रकारे ही मुले भाषेपासून व पर्यायाने आपल्या मूळ संस्कृतीपासून तूटत चालली आहेत मग त्यांच्या शिक्षणातील गुणवत्ता कशी तपासणार हा प्रश्न पडतो. विद्यार्थ्यांचे प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण हे मराठी भाषेतून व्हावे असा सन्मानाने विचार येथे केला जात नाही. व्यक्तीची मातृभाषा आणि शिक्षण यांच्यातील परस्पर संबंधाकडे आजही गांभीर्याने पाहिले जात नाही. शालेय जीवनात काही टप्प्यांवर 'मराठी भाषा' हा फक्त एक विषय म्हणून शिकवला जातो. आज शहरामध्ये 'मराठी भाषेतून शिक्षण' ही संकल्पनाच जवळपास हददपार झाली आहे. त्यातच शालेय शिक्षणापासून कोणतेही व्यवसाय शिक्षण घेण्यासाठी मराठी भाषा ही अपूर्ण, बिनकामाची आहे असा गैरसमज विविध कारणांमुळे महाराष्ट्रात प्रबळ होत चालला आहे. ही चिंतेची बाब असून भाषेचा मानवी जीवनाशी सामाजिक, सांस्कृतिक अनुबंध लक्षात घेता गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासंबंधी बिकट प्रश्न निर्माण होत आहेत. भाषा हे केवळ संप्रेषणाचे माध्यम नसून तिच्याकडे मानवी जीवनाच्या व्यापक परिप्रेक्षातून पाहिल्यास मातृभाषेतील शिक्षणामुळेच विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढू शकते ही जाणीव वृद्धिंगत होणे आवश्यक आहे.

समारोप :

भाषा आणि समाज यांचे अतुट नाते लक्षात घेता गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा संबंध मातृभाषेशी स्वाभाविकपणे आहे, हे उपरोक्त विवेचनातून लक्षात येते. शिक्षणप्रक्रियेतील महत्वाचा घटक म्हणून विद्यार्थी आपल्या स्वभाषेतच उत्तमरीत्या शिक्षण घेवू शकतो. त्यामुळे आजच्या घडीला शिक्षण आणि मातृभाषा यांची झालेली फारकत ही गुणवत्ताविकासास मारक आहे हे प्रत्येक सुजान पालकाने लक्षात घ्यायला हवे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावरच देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे या जाणिवेने प्रत्येकाने मातृभाषेतील शिक्षणास प्राधान्य द्यायला हवे इतकेच यानिमित्ताने सांगावेसे वाटते.

संगीत और आज की शिक्षणपद्धती

प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर

सहा.प्राध्यापक (संगीत)

श्रीमती राधादेवी गोयनका महिला

महाविद्यालय अकोला.

आधुनिक काल में यह अनंत प्रसन्नता की बात है कि संगीत शिक्षा पर अधिकाधिक ध्यान दिया जा रहा है। भारत की लगभग सभी शिक्षण संस्थाओं में इसे विषय के रूप में मान्यता प्राप्त है तथा इसके प्रसार के लिए राष्ट्रीय तथ अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर गोष्ठियों एवं सेमिनारों का आयोजन किया जा रहा है, जिनमें संगीत अध्यापकों को अन्य संगीत विषयों के साथ ही संगीत शिक्षा की समस्याओं के बारे में विचार विमर्श करने के लिए आमंत्रित किया जाता है। पाश्चात्य संगीत हो या भारतीय संगीत, सभी दशों में संगीत शिक्षा के उद्देश्य निम्नलिखित हैं :

1. विद्यार्थियों में संगीत शिक्षा के लिए अभिरुचि उत्पन्न करना।
2. स्वरों को पहचानने की योग्यता को विकसित करना।
3. लय ताल का ज्ञान कराना।
4. संगीतपयोगी श्रवण-संबंधित योग्यता का विकास।
5. उच्चकोटि के कलाकार बनने में सहायक होना।

संगीत शिक्षा के गौण उद्देश्य —

1. विद्यार्थियों का चारित्रिक विकास।
2. आध्यात्मिक ज्ञान का विकास।
3. शारीरिक क्षमता का विकास।
4. एकता व नागरिकता की भावना का विकास।

संगीत शिक्षण की विधियाँ —

संगीत शिक्षण के दो प्रकार हैं —

1. संगीत के शास्त्र पक्ष का शिक्षण।
2. संगीत के क्रियात्मक पक्ष का शिक्षण।

प्राचीन काल में संगीत की शिक्षा केवल मौखिक रूप में ही दी जाती थी। गुरु-शिष्यप्रणाली में गुरु द्वारा शिष्य को प्रदर्शन द्वारा ही इस विद्या को सिखलाया जाता था। जिसे विद्यार्थी द्वारा कंठस्थ किया जाता था। गुरु द्वारा सिखलाया गया यह ज्ञान व्यक्ति विशेष के साथ ही समाप्त हो जाता था। इससे संगीत की शिक्षा सुरक्षित नहीं रह पाती थी। पं. विष्णु नारायण भातखंडे व पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर द्वारा स्वरलिपी पद्धति के आविष्कार से अब क्रियात्मक संगीत को भी लिपिबद्ध करके सुरक्षित रखा जा सकता है।

संगीत को सुरक्षित रखने के लिए संगीत शास्त्र शिक्षण का होना आवश्यक है। संगीत शिक्षण में निम्नलिखित विधियाँ अपनाई जा सकती हैं : —

1. पाठ्य योजना विधि।
2. भाषण विधि।
3. वाद-विवादात्मक विधि।
4. प्रदर्शन विधि।
5. वार्तालाप विधि : अ) सेमिनार, ब) सम्मेलन, स) गोष्ठी।
6. कार्यशिविर प्रणाली।
- 7) परियोजना विधि।

पाठ्य योजना विधि –

इस विधि का प्रयोग माध्यमिक तथा उच्चतर माध्यमिक कक्षाओं के लिए किया जाता है। इसके लिए शिक्षक को पाठ्यविधि की एक सुनियोजित रूपरेखा बनानी आवश्यक होती है, जिसके आधार पर शिक्षक पाठ के प्रत्येक अंश का विश्लेषण कर उसे क्रमानुसार प्रस्तुत करता है। पाठ्य विधि को तीन भागों में बाँटा जा सकता है।

लक्ष की पहचान –

संगीत शिक्षण के समय अध्यापक यदि पाठ के लक्ष्य को भूल जाए तो पाठ की शिक्षा निरर्थक होगी। इस विषय में अध्यापक को विशेष सतर्कता बरतनी होती है।

विषय का विश्लेषण –

विषय विश्लेषण में अध्यापक विषय को विद्यार्थियों के सम्मुख इस ढंग से प्रस्तुत करता है कि विषय की तारतम्यता को ध्यान में रखते हुए भी विषय के प्रत्येक पहलू को विद्यार्थियों को समझा सके।

लेखन सामग्री का प्रयोग –

लक्ष्य की प्राप्ति के लिए एक सुनिश्चित आधार की आवश्यकता होती है। लिखने से विचारों को तथा शिक्षा को पूर्णता प्राप्त हो जाती है। इसी लिए पाठ योजना का यह एक आवश्यक अंग है।

भाषण विधि –

भाषण विधि का प्रयोग विशेषतः महाविद्यालयों तथा विश्वविद्यालयों में किया जाता है। इस विधि से अध्यापक किसी एक विषय पर भाषण को केन्द्रित रखता है। भाषण विधि के मुख दो रूप माने गए हैं :-

क) औपचारिक, ब) अनौपचारिक।

क) औपचारिक भाषण में पाठ से संबंधित भाषण कक्षा में दिया जाता है।

ख) अनौपचारिक भाषण में भाषण के बीच में प्रश्नोत्तर विधि का भी प्रयोग किया जाता है। यह विद्यार्थियों का ध्यान एकाग्र करने के लिए भी सहायक है।

वाद-विवादात्मक विधि –

वाद-विवादात्मक विधि में स्वाध्याय पर अधिक बल दिया जाता है। इसमें अध्यापक विद्यार्थियों को विषय के बारे में पूर्ण जानकारी देकर विद्यार्थियों को स्वाध्याय के लिए निर्देश देता है। इससे विद्यार्थी पुस्तकालय में जाकर व अन्य स्रोतों से अध्ययन करके नवीन तथ्य की खोज की ओर प्रेरित होता है। वाद-विवादात्मक विधि का प्रयोग दो प्रकार से होता है –

शिक्षक द्वारा –

शिक्षक द्वारा विवाद में शिक्षक विद्यार्थियों के सम्मुख किसी ऐसे विषय को विवाद द्वारा स्पष्ट करता है, जिस से विद्यार्थी पूर्ण रूप से संतुष्ट न हो।

विद्यार्थियों द्वारा –

विद्यार्थियों द्वारा वाद-विवाद में शिक्षक विद्यार्थियों को दो समूहों में बाँट देता है, उसमें से कुछ उस विषय के पक्ष में अपने विचार प्रकट करते हैं तथा कुछ विपक्ष में। इस विधि द्वारा विद्यार्थियों में स्वाध्याय की व खोज की प्रवृत्ति का विकास होता है।

प्रदर्शन विधि –

प्रदर्शन विधि का प्रयोग क्रियात्मक कक्षा के लिए किया जाता है। इसमें शिक्षक विद्यार्थियों के सम्मुख 'राग' को गा-बजाकर प्रस्तुत करता है। इसके लिए यह आवश्यक हो जाता है कि शिक्षक अपना पाठ पूर्ण तैयारी से प्रस्तुत करे तथा विद्यार्थियों के प्रश्नों के लिए भी तैयार रहे।

वार्तालाप विधि –

इस विधि में प्रत्येक सदस्य को विचाराभिव्यक्ति का समान अवसर प्रदान किया जाता है। किसी एक विषय को लेकर उस पर दो या अधिक विद्यार्थी व अध्यापक मिलकर अपने-अपने विचारों को अभिव्यक्त करते हैं। संगीत में बहुत से विषय जिनमें खोज की आवश्यकता है बहुत सीमा तक इस विधि द्वारा हल किए जा सकते हैं। इस विधि में सेमिनार, सम्मेलन व गोष्ठी का आयोजन किया जाता है।

सेमिनार का आयोजन महाविद्यालयों व विश्वविद्यालयों में किया जाता है। इसमें किसी समस्या के समाधान हेतु एक या दो सदस्यों की संख्या निश्चित की जाती है तथा एकत्रित सामग्री को शोध पत्र का रूप दिया जाता है।

गोष्ठी में किसी विषय पर कुछ व्यक्तियों द्वारा बातचीत या वाद-विवाद किया जाता है। इसे उच्च कक्षाओं में प्रयोग किया जाता है।

कार्यशिविर प्रणाली –

इसका आयोजन शिक्षकों की शिक्षण क्रिया में विशेष स्थान रखता है। इसमें शिक्षण ग्रहण करनेवाले सदस्य विशेषज्ञ के निर्देशन में प्रायोगिक कार्य करते हैं तथा उनका मुख्य ध्येय नए-नए परीक्षण करना होता है।

परियोजना विधि –

इस विधि द्वारा विद्यार्थी की किसी भी समस्या के समाधान की योग्यता को बढ़ावा मिलता है। यह उच्च कक्षाओं के लिए प्रयोग की जाती है। इसमें शिक्षक के द्वारा एक समस्या का चुनाव किया जाता है तथा विद्यार्थी स्वयं समस्या के समाधान के लिए योजना तैयार करता है। इसमें शिक्षक केवल निर्देशन देता है तथा विद्यार्थी को शेष कार्य स्वयं करना होता है।

विद्यार्थियों की रुचि की जानकारी के साथ ही ऐसा भी देखा गया कि संगीत के कुछ योग्य तथा वरिष्ठ अध्यापकों को छोड़कर सामान्य अध्यापक नोकरी मिलने के पश्चात् संगीत विषय के बारे में और अधिक अध्ययन व प्रशिक्षण में रुचि नहीं रखते तथा इसे एक सामान्य विषय की तरह ही मानकर संगीत की शिक्षा देते हैं। इससे संगीत विद्यार्थियों को सही मार्गदर्शन में बाधा आती है।

संगीत शिक्षा के गिरते हुए स्तर को देखते हुए यह आवश्यक हो गया है कि विद्यालयीन शिक्षा के साथ ही संगीत के प्रतिभावान विद्यार्थियों को गुरु-शिष्य-परंपरा द्वारा विशेष शिक्षा दिए जाने का प्रबंध सरकार की ओर से किया जाना चाहिए। इनमें से जो विद्यार्थी संगीत के क्रियात्मक पक्ष में रुचि रखते हैं उन्हें अच्छे कलाकार बनने की ओर प्रेरित किया जाए तथा शास्त्र में रुचि लेने वाले विद्यार्थियों को बढ़ावा देने से अच्छे शिक्षक, चिंतक, आलोचक सामने आएँगे।

संदर्भग्रथ सूची –

1. संगीत शिक्षण की समस्याएँ – ध्यानसिंह वर्मा.
2. संगीत की उच्चस्तरीय संगीत शिक्षण प्रणाली – डॉ. पुष्पेन्द्र शर्मा.
3. हमारा आधुनिक संगीत – डॉ. सुशीलकुमार चौबे.
4. संगीत की संस्थागत शिक्षण प्रणाली – डॉ. ए.सी.चौबे.

संगीत शिक्षण के सामान्य उद्देश्य

श्री. सुमेध बाबुराव सगणे
सहाय्यक अध्यापक, संगीत विभाग
आर.डी.जी. महिला महा. अकोला

सारांश :

आज के युग में जीवन का मशीनीकरण होने के कारण प्रत्येक व्यक्ति के पास पर्याप्त खाली समय बच जाता है। प्रायः जिन कार्यों को हमारे पूर्वज हाथ से करते थे उन्हें हम मशीन से करते हैं। लेकिन यह देखा गया है कि अधिकांश व्यक्ति अपने खाली समय का रचनात्मक प्रयोग नहीं कर पाते। वे उचित प्रशिक्षण व मार्गदर्शन के अभाव में अपना अवांछनीय कार्यों में व्यतीत करते हैं। अतः इस बात को ध्यान में रखकर कि दिन पर दिन हमारे पास खाली समय बढ़ता जा रहा है तथा अधिकांश व्यक्ति इसके उचित उपयोग से अनभिज्ञ हैं, शिक्षाविदों ने खाली समय के उपयोगी प्रयोग के प्रशिक्षण को महत्त्व दिया है। संगीत का इस दृष्टिकोण से बहुत महत्त्व है। क्योंकि यह एक ऐसा विषय है जिसे हम समय व्यतीत करने के लिये एक रचनात्मक छंद के रूप में अपना सकते हैं।

मुदालियर आयोग ने खाली समय के रचनात्मक उपयोग को इतना महत्त्व दिया है कि इसे स्वतन्त्र भारत में शिक्षा के मुख्य उद्देश्यों में से एक उद्देश्य माना जाता है। महान व्यक्तियों के महान आविष्कार व अन्य कार्य उनके खाली समय के सदुपयोग का ही परिणाम हैं। इस तथ्य को ध्यान में रखते हुए स्कूल पाठ्यक्रम में संगीत व अन्य कलात्मक विषयों का महत्त्व बढ़ गया है।

आमुख :

यद्यपि सम्पूर्ण संगीत शिक्षा के उद्देश्यों का हम संक्षिप्तीकरण करके यह कह सकते हैं कि संगीत शिक्षा का लक्ष अच्चे स्तर के संगीत में छात्रों की रुचि जाग्रत करना है (Development of a love for great music) लेकिन इस अन्तिम उद्देश्यों में विभाजित करना पड़ता है जो अपेक्षाकृत संक्षिप्त व निकटस्थ होते हैं तथा दूरगामी अन्तिम उद्देश्य की प्राप्ति में सहायक होते हैं। संगीत शिक्षण के सामान्य उद्देश्य निम्नोक्त है।

(1) संवेगों का विकास करना (To Develop and Depen the Emotions and to Awaken a Sense of Beauty) – शिक्षा की प्राचीन धारणा के अनुसार शिक्षा का लक्ष्य बालक का केवल मानसिक विकास करना था। लेकिन वर्तमान शिक्षाशास्त्रियों व शिक्षा-दार्शनिकों का विचार है कि शिक्षा का कार्य केवल मानसिक विकास तक ही सीमित न होकर बालक का शारीरिक विकास (शारीरिक शिक्षा) तथा संवेगात्मक विकास (साहित्य, कला, संगीत) करना भी है। जो व्यक्ति संवेगात्मक रूप से विकसित नहीं उसका व्यक्तित्व भी प्रभावहीन, अरुचिकर तथा निर्जीव होता है। इसी प्रकार जिस जीवन का सौन्दर्य के साथ कोई सम्बन्ध नहीं है वह जीवन भी नीरस, निष्फल व तुच्छ है। अच्चे स्तर के संगीत का आनन्द लेकर जो संवेगात्मक विकास तथा परिष्कार की भावना आन्तरिक रूप से महसूस होती है वह अपने में एक ऐसा अनुभव है जिसे शब्दों में अभिव्यक्त करना सम्भव नहीं है।

संवेगात्मक विकास की प्रक्रिया में संगीत संवेगात्मक अभिव्यक्ति, मोचन व मार्गान्तरीकरण के लिये वाहक का कार्य करता है। तनाव दूर करता है तथा संवेगों में सन्तुलन लाता है।

(2) भावी जीवन के लिये मनोरंजन का साधन प्रदान करना (To Provide a Means of Recreation in Future Life) – प्रत्येक व्यक्ति को अपने व्यक्तित्व का समुचित विकास करने के लिये कार्य के अतिरिक्त मनोरंजन की भी आवश्यकता होती है। कहा भी है – “All work and no play makes Jack a dull boy and an inferior man.” आज के युग में जीवन का मशीनीकरण होने के कारण प्रत्येक व्यक्ति के पास पर्याप्त खाली समय बच जाता है। प्रायः जिन कार्यों को हमारे पूर्वज हाथ से करते थे उन्हें हम मशीन से करते हैं। लेकिन यह देखा गया है कि अधिकांश व्यक्ति अपने खाली समय का रचनात्मक प्रयोग नहीं कर पाते। वे उचित प्रशिक्षण व मार्गदर्शन के अभाव में अपना यह समय जुआ, शराब, गपशप व अन्य अवांछनीय कार्यों में व्यतीत करते हैं। अतः इस बात को ध्यान में रखकर कि दिन पर दिन हमारे पास खाली समय बढ़ता जा रहा है तथा अधिकांश व्यक्ति इसके उचित उपयोग से अनभिज्ञ हैं, शिक्षाविदों ने खाली समय के उपयोगी प्रयोग के प्रशिक्षण को महत्त्व दिया है। संगीत का इस दृष्टिकोण से बहुत महत्त्व है। क्योंकि यह एक ऐसा विषय है जिसे हम समय व्यतीत करने के लिये एक रचनात्मक छंद के रूप में अपना सकते हैं।

मुदालियर आयोग ने खाली समय के रचनात्मक उपयोग को इतना महत्त्व दिया है कि इसे स्वतन्त्र भारत में शिक्षा के मुख्य उद्देश्यों में से एक उद्देश्य माना जाता है। महान व्यक्तियों के महान आविष्कार व अन्य कार्य उनके खाली समय के सदुपयोग का ही परिणाम हैं। इस तथ्य को ध्यान में रखते हुए स्कूल पाठ्यक्रम में संगीत व अन्य कलात्मक विषयों का महत्त्व बढ़ गया है।

(3) निर्णय करने व अच्छे-बुरे में विभेदीकरण करने की योग्यता का विकास (To Develop the Sense of Judgement and Consciousness of What is Good) – स्कूल पाठ्यक्रम में संगीत को निहित करना ही पर्याप्त नहीं अपितु ये भी आवश्यक है कि यह संगीत अच्छे स्तर का हो। निम्न स्तर की वस्तुओं का कोई शैक्षिक महत्त्व नहीं है और यदि है भी तो नकारात्मक। प्रत्येक व्यक्ति को अपने सम्पूर्ण जीवन में सदैव ही अच्छे-बुरे, उचित-अनुचित, निम्न व उच्च स्तर में चुनाव करने की आवश्यकता पड़ती है। यदि प्रारम्भ से ही प्रत्येक विषय में (जिनमें संगीत भी एक है) अच्छे स्तर की ही पाठ्य वस्तु रखी जाय तो इसके द्वारा शिक्षा बालकों में भविष्य में सही चुनाव करने की योग्यता का विकास कर सकेगी।

(4) श्रवण सम्बन्धी कुशलता का विकास (To Develop the Sense of Hearing) – संगीत श्रवण सम्बन्धी योग्यता को तीन प्रकार की कुशलताओं का विकास करके विकसित करता है – नाद की ऊँचाई-निचाई का ज्ञान (High and Low pitch); ध्वनि की तीव्रता (Intensity) का ज्ञान (Loud and Soft); ध्वनि की जाति या गुण (Quality) का ज्ञान (Distiniguishing the characteristic tone-colour of various instruments and voices)। साधारणताया ऐसा प्रतीत होता है कि ये योग्यताएँ व्यक्ति में जन्म से ही उपस्थित होती हैं लेकिन वास्तविकता यह नहीं है। हमें विविध आवजों को सुनने व पहचानने की योग्यता अर्जित करनी पड़ती है। इस योग्यता के विकास के लिये संगीत एक अच्छा विषय है।

(5) आवाज का विकास करना (To Develop the voice) – बालक की बोलचाल की आवाज (Speaking voice) तथा गाने की आवाज भिन्न होती है। गायन दोनों प्रकार की वाणी का संस्कार करता है। संगीत गायन बालक की बोलचाल की भाशा में सुधार करता है तथा मौखिक नियंत्रण (Vocal control) प्रदान करता है।

(6) माँसपेशियों के समन्वय का विकास (To Develop Muscular Co-ordination) – गायन, वादन, नृत्य, समूह में गायन या वादन इन सभी क्रियाओं में इस बात की आवश्यकता पड़ती है कि बालक का मस्तिष्क, माँसपेशियाँ तथा नाड़ियाँ मिलकर समय के सन्दर्भ में विशुद्धता, सूक्ष्मता तथा स्पष्टता के साथ प्रतिक्रिया करें। संगीत में इन योग्यताओं का विकास करने की क्षमता है जो बहुत कम विषयों में है। “Music demands that we think in time.”

(7) बालकों की आवश्यकताओं की पूर्ति (To fill the Child's Present Needs) – प्रायः शैक्षिक उद्देश्यों का निर्धारण इस बात को ध्यान में रखकर किया जाता है कि शिक्षा प्राप्त करने वाले बालक के भविष्य में बीस-पच्चीस वर्ष बाद कौन-सी आवश्यकताएँ आयेंगी। इस प्रयास में बालकों की बाल्यावस्था की वर्तमान आवश्यकताओं की अवहेलना कर दी जाती है। बाल्यावस्था से ही छात्र घर में, खेल के मैदान में संगीत का प्रयोग करते हैं। वे निरन्तर उच्च व निम्न स्तर के संगीत के सम्पर्क में आते हैं। इस प्रकार संगीत में उनकी जन्मजात रुचि होती है। अध्यापक उन्हें इसका रचनात्मक उपयोग सिखा सकती है।

प्रत्येक बालक में क्रियाशीलता (Activity) की जन्मजात प्रवृत्ति होती है। संगीत इस मूल प्रवृत्ति का पोषक है। बालक स्वभावतया विविधता या परिवर्तन चाहते हैं। संगीत उनके दैनिक कार्यक्रम की एकरसता समाप्त करता है क्योंकि यह अन्य विषयों से सर्वथा भिन्न है। संगीत का घण्टा स्वस्थ मनोरंजन व शिथिलता की अवधि है जिसकी प्रतीक्षा छात्र व अध्यापक दोनों ही उत्सुकता से करते हैं। ये उनकी मानसिक थकान को दूर करके उन्हें अन्य विषयों को पढ़ने के लिये नया उत्साह प्रदान करता है।

(8) सांस्कृतिक विरासत का संरक्षण एवं हस्तान्तरण (Preservation and Transmission of Culture) – किसी भी समाज व जाति के उद्भव, विकास व परिवर्तनों का इतिहास उस समाज व समुदाय की ललित कलाओं के द्वारा सुरक्षित रखा जाता है। संगीत भी एक ऐसा विषय है जो इस दायित्व का निर्वाह करता है। इसका सम्बन्ध मानव समाज की सांस्कृतिक व कलात्मक उपलब्धियों से है। संगीत यह कार्य विभिन्न रूपों में करता है। जैसे शास्त्रीय संगीत के उद्भव व विकास का इतिहास हमारे देश व समाज में समय-समय पर होने वाले राजनैतिक व सामाजिक परिवर्तनों को परिलक्षित करता है। वैदिक संगीत व मध्यकालीन संगीत का आधारभूत अन्तर उन दोनों कालों की सामाजिक अवस्थाओं के अन्तर को भी स्पष्ट करता है। सम्राट औरंगजेब के बारे में कहा जाता है कि वह संगीत से घृणा करता था। उसके राज्य काल में संगीत का अवरुद्ध विकास इस तथ्य की पुष्टि करता है। इसी प्रकार लोक संगीत सामाजिक परम्पराओं को सुरक्षित रखता है तथा उनका वाहक भी है। इस प्रकार संगीत का एक महत्त्वपूर्ण उद्देश्य संस्कृति का संरक्षण करना है।

(9) कल्पना शक्ति का विकास (To Develop the imagination) – यद्यपि यह उद्देश्य छात्र के संवेगात्मक विकास से सम्बन्धित है लेकिन इसे अलग से स्पष्ट करना आवश्यक है। शिक्षा का एक महत्त्वपूर्ण उद्देश्य बालक की तर्क व कल्पना शक्ति को प्रोत्साहन देना है तथा दैनिक जीवन के शोर शराबे से मुक्त करना है। इस कार्य में संगीत महत्त्वपूर्ण योगदान देता है। कल्पना व प्रतिमाओं (Images) के विविध प्रकार के रूप मनोवैज्ञानिकों ने वर्गीकृत किये हैं। जैसे – उत्पादनात्मक, पुनरुत्पादनात्मक, आदानात्मक-सृजनात्मक, कार्य-साधक-सौन्दर्यात्मक, विचारात्मक, क्रियात्मक-कलात्मक, दिवास्वप्नात्मक। संगीत परोक्ष-अवरोक्ष रूप में कल्पना के इन सभी रूपों को विकसित करता है।

(10) व्यक्तित्व का सर्वांगीण विकास (To Promote Allround Development) – महात्मा गाँधी का कहना था कि शिक्षा से मेरा तात्पर्य सम्पूर्ण व्यक्ति की शिक्षा से है। वास्तव में विस्तृत अर्थ में शिक्षा भी व्यक्तित्व के सभी पक्षों के सन्तुलित विकास पर बल देती है। अब शिक्षा केवल 3R's (Reading, Writing & Numeracy) के ज्ञान प्रदान करने तक ही सीमित नहीं है वरन् शिक्षा का लक्ष्य 3H's (Head, Hand & Heart) का विकास करना भी है। संगीत व्यक्तित्व के हृदय पक्ष का विकास करता है।

(11) धार्मिक चेतना का विकास (Development of Religious Consciousness) – संगीत का सम्बन्ध चूँकी साहित्य से है अतः इसके द्वारा छात्रों में साहित्यिक रुचि का विकास होता है। इसके अतिरिक्त हमारे देश में शास्त्रीय संगीत को भक्ति व आध्यात्मिकता के साथ जोड़ा जाता है। वैदिक संगीत वास्तव में आध्यात्मिकता व धर्मोपासना से ही जुड़ा हुआ था। मनोरंजन के माध्यम का स्थान इसे मुगल काल से प्राप्त हुआ। यह संगीत व्यक्ति को मानसिक शान्ति तथा अतीन्द्रिय व अलौकिक सुख प्रदान करता है। यह व्यक्ति को व्यापक दृष्टिकोण प्रदान करता है तथा विश्व-बन्धुत्व की भावना का विकास करता है। संगीत का साहित्य से जुड़े होने के कारण संगीत का रुझान धर्म की ओर भी है। भक्ति-साहित्य पर आधारित संगीत व्यक्ति में धार्मिक चेतना लाता है, पर इसमें धर्म की संकुचित भावना निहित नहीं है। यह हिन्दू, मुसलमान सभी को एक व्यापक दृष्टिकोण व सार्वजनिक भावना प्रदान करता है। यह सामाजिक भेदभाव से परे है। संगीत शिक्षा का एक लक्ष्य इसी व्यापक धार्मिक चेतना का विकास करना है।

(12) मस्तिष्क का विकास (To Develop the Mind) – कुछ शिक्षाशास्त्री मस्तिष्क के विकास को भी संगीत शिक्षा का लक्ष्य मानते हैं। क्योंकि उनका यह विचार है कि संगीत केवल संवेगों व हृदय पक्ष का विकास ही नहीं करता अपितु मानसिक प्रक्रियाओं का भी विकास करता है। यह केवल कला ही नहीं विज्ञान भी है। इस लक्ष्य को डॉ. चार्ल्स इलियट ने स्वीकार किया है। संगीत के इस पक्ष को डॉ. इलियट (Dr. Charles Eliot) ने इतना महत्त्वपूर्ण माना है कि उनका यह विचार है कि यदि किसी कारणवश पाठ्यक्रम में से सभी विषय निकालकर केवल एक ही विषय रखना हो तो यह विषय संगीत होना चाहिये क्योंकि मस्तिष्क-प्रशिक्षण का सबसे अच्छा साधन है। "IF everything except a single subject had to be discontinued, music should be the one retained, because it is the best mind-trainer of all." लेकिन इसका तात्पर्य यह कदापि नहीं कि संगीत मस्तिष्क-प्रशिक्षण के साधन की भाँती ड्रिल मास्टर के रूप में पढ़ाया जाय। इससे संगीत पूर्णतया मस्तिष्क सम्बन्धी (Cerebral) विषय हो जायेगा तथा उसका प्रशिक्षण कुछ पारिभाषिक विषयों के गहन अभ्यास तक ही सीमित रह जायेगा। इसका तात्पर्य ये कदापि नहीं है कि संगीत के सौन्दर्यात्मक तथा संवेगात्मक पक्ष की अवहेलना करके इसका क्षेत्र संकुचित करके उसे मानसिक व्यायाम (Mental Gymnastic) का रूप दे दिया जाय। यह सत्य है कि संगीत में कुशलता का विकास करने के लिये पर्याप्त अभ्यास (Drill) आवश्यक है। लेकिन यह अभ्यास अपने में उद्देश्य न होकर किसी अन्य उद्देश्य –सौन्दर्य व संवेगात्मक अभिव्यक्ति को प्राप्त करने का साधन मात्र है। वास्तव में डॉ. इलियट ने इसे मानसिक प्रशिक्षक इसलिये कहा है कि क्योंकि संगीत का प्रशिक्षण विद्यार्थी को समय पर सोचने व प्रतिक्रिया (स्वर) करने की क्षमता अर्जित करती है।

1994 में कैलीफोर्निया विश्वविद्यालय के 79 छात्रों को लेकर किये गये एक शोध से मालूम हुआ कि मोजार्ट द्वारा रचित वाद्य संगीत मानव मस्तिष्क को अधिक क्रियाशील बनाने में सहायक होता है। मोजार्ट द्वारा रचित नृत्य की एक धुन सुनने के साथ-साथ उन छात्रों को एक जटिल पहेली हल करने को दी गई। ऊँची लय पर उस अपेक्षाकृत अधिक सराहनीय रहा।

उस विषय में मनोवैज्ञानिक फ्रांसिस राशर का कहना है कि लय के उतार-चढ़ाव वाला संगीत जटिल प्रश्नों को हल करने में मस्तिष्क को बल प्रदान करता है तथा उसका प्रभाव प्रायः 15 मिनट तक बना रहता है जबकि कम विविधता वाला संगीत दिमाग को क्रियाशील नहीं बनाता। छात्र से अनौपचारिक साक्षात्कार करने के बाद बातचीत के दौरान यह निष्कर्ष निकला कि अधिकांश छात्रों विद्यालय के दैनिक कार्यक्रम के दौरान या परीक्षा के समय अध्ययन करते समय यदि रेडियो या कैसेट प्लेयर चलाती है तो अधिक अच्छी पढ़ाई कर लेती है तथा थकान भी कम होती है।

(13) व्यावसायिक कुशलता का विकास (To Develop Professional Talent) – जो छात्र-छात्रायें संगीत को भावी व्यवसाय के रूप में अपनाना चाहते हैं उन्हें संगीत शिक्षण व्यावसायिक कुशलता प्रदान करता है।

निष्कर्ष :

संगीत की इस महानता को देखते हुये हम यही निष्कर्ष निकालेंगे कि –

- 1) कोई भी अच्छा शालेय पाठ्यक्रम बिना संगीत के नीरस व बंध्या है।
- 2) कोई भी शिक्षा संगीत के बिना अधूरी है क्योंकि इससे सम्पूर्ण व्यक्तित्व का विकास होता है।
- 3) यह मनुष्य की सृजनात्मक प्रवृत्ति व क्षमता को प्रकाशित करता है।
- 4) इससे मनुष्य के संवेगात्मक, शारीरिक व मानसिक (Affective, Conative & Cognitive) तीनों पक्षों का विकास होता है।
- 5) समूह में गायन या वादन, मार्चिंग धुनों, लय की प्रशिक्षा इत्यादी बालक को अनुशासन व उत्तरदायित्व की भावना का भी प्रशिक्षण देती हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

1	संगीतशास्त्र परिचय	श्री. मधुकर गोडसे	मधुरंजन प्रकाशन, पुणे
2	संगीत शिक्षण	डॉ. शोभना शहा	विनोद पुस्तक मंदिर, आग्रा
3	हिंदुस्तानी संगीत	श्री. अशोक रानडे	नॅशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली
4	संगीत-शास्त्र	डॉ. वसंतराव राजोपाध्ये	व्यास संगीत विद्यालय, मुंबई
5	संगीत मॅन्युअल	डॉ. मृत्युंजय शर्मा	एच.जी. प्रकाशन, नई दिल्ली
6	संगीत –विशारद	डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग	हातरस प्रकाशन, हातरस

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक निवडणुकांमधील राजकीय सहभागाचा अभ्यास

बाबासाहेब सखाराम तोंडे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

राज्यशास्त्र विभाग

रा.ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज श्रीरामपूर

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

भारतात संसदीय शासनपध्दतीचा स्विकार केला असून लोकशाही यशस्वीपणे रूजवणाऱ्या राष्ट्रांत भारताचे नाव सन्मानाने घेतले जाते. लोकशाही हा शासनाचा प्रकार लोकांच्या राजकीय सहभागावर व लोकांच्या राजकारणावर प्रभाव पाडण्याच्या क्षमतेवर यशस्वी ठरत असतो. मतदान करण्यासारखा सर्वसामान्य राजकीय सहभागाच्या आविष्काराचा विचार केला तर असे दिसून येते की, राष्ट्रीय व प्रादेशिक निवडणुकांमधील मतदानाची टक्केवारी समाधानकारक नसते. मोठ्या जनसमूहाचे राजकीयदृष्ट्या उदासीन राहणे हे लक्षण त्यांच्या लोकशाहीवरील अविश्वासाचे आहे की अज्ञानाचे आहे याचा गांभिर्याने विचार करण्याची गरज आहे. जोपर्यंत लोकांना देशात घडणाऱ्या ठळक राजकीय घडामोडींचे किमान ज्ञान / माहिती होऊ शकणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने लोकशाही यशस्वी किंवा स्थिर आहे असे धाडसाने म्हणता येणार नाही. लोकांना राजकीय गोष्टींचे ज्ञान मिळाले तर ते सरकार, राजकीय पक्ष, निर्णय, कायदे, धोरणे यांची चिकित्सा करू लागतील, प्रत्येक राजकीय घडामोडींकडे तटस्थपणे पाहण्याची आपली जबाबदारी आहे याची जाणीव सामान्यांच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय लोकशाही किंवा राज्यकारभाराची पध्दत परीपक्व होऊ शकणार नाही. म्हणून राजकीय सहभागाकडे तसेच राजकीय सामाजिकरणाकडे अलिकडील काळात महत्त्वपूर्ण राजकीय संकल्पना या दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय श्रीरामपूर, येथील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक निवडणुकांमधील राजकीय सहभागाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनातील अभ्यासगट हा यादृच्छिक नमुनानिवड पध्दतीने निवडलेला आहे. कला आणि विज्ञान शाखेच्या विविध विभागामधून ८० विद्यार्थी यांची अभ्यास नमुना गट म्हणून निवड केली आहे अभ्यास नमुना गटातील एकूण सदस्यांपैकी ५० % सदस्य विद्यार्थिनी आहेत. माहिती संकलित करताना एकूण ७६ विद्यार्थ्यांनी माहिती जमा केली तिचे विश्लेषण प्रस्तुत शोधनिबंधात केले आहे.

तथ्य संकलन -

प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्यांचे संकलन करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक स्रोतांच्या माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रश्नावली :-

प्रश्नावलीच्या माध्यमातून अभ्यास गटाकडून संशोधनासाठी आवश्यक असणारी तथ्ये संकलीत केली आहेत. अभ्यासगटाच्या राजकीय सहभागाची माहिती प्रश्नावलीच्या सहाय्याने संकलीत केली आहे.

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या स्थानिक निवडणुकांमधील राजकीय सहभाग

अ. क्र.	निवडणुकांमधील राजकीय सहभाग	अभ्यासगट			शेकडा प्रमाण		
		होय	नाही	एकूण	होय	नाही	एकूण
१	भाषणे देणे	१०	६६	७६	१३.१५	८६.८४	१००.००
२	नेत्यांची भाषणे ऐकणे	४४	३२	७६	५७.८९	४२.१०	१००.००
३	आपल्या राजकीय पक्षाच्या बाजूने विचार मांडणे	५६	२०	७६	७३.६८	२६.३१	१००.००
४	जातिय गटांचे संघटन	२४	५२	७६	३१.५७	६८.४२	१००.००

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)			Special Issue No. 55			ISSN 2349-638x	
५	विरोधी पक्षावर टीका	५०	२६	७६	६५.७८	३४.२१	१००.००
६	पक्षचिन्हे व इतर साहित्याचे वाटप	७२	०४	७६	९४.७३	०५.२६	१००.००

निवडणुकीच्या कालखंडात प्रत्येक कार्यकर्ता हा प्रचार मोहिमेत सहभागी झालेला असतो. आपापला राजकीय पक्ष सर्वसामान्यांमध्ये लोकप्रिय झाला पाहिजे व जनतेचा मोठा पाठिंबा मिळाला पाहिजे या उद्देशाने कार्यरत असतो. प्रचाराचा कालखंड हा राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील व राजकीय माहितीचे वाटप करणारे भांडार या स्वरूपाचा असतो. छोट्या किंवा मोठ्या नेत्याची प्रचार करण्याची पध्दती ही सामान्य लोकांच्या राजकीय माहितीचे स्रोत बनत असते. प्रचारासाठी विविध मार्गांचा व साधनांचा वापर केला जात असून सर्वसामान्यांच्या मनात प्रत्येक राजकीय पक्षाबाबत गृहितके निर्माण होत असतात आणि त्यातून त्यांच्या राजकीय सहभागाला आणि राजकीय सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेला गती प्राप्त होत असते, प्रस्तुत शोधनिबंधात उपयोगात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा राजकीय सहभाग कसा असतो हे अभ्यासले आहे त्यासाठी सर्वसाधारणपणे जागरूक नागरिकांच्या ज्या राजकीय क्रिया किंवा कृती असतात त्यांनाच आधारभूत निकष मानून अभ्यासनमुना गटाच्या प्रतिक्रिया संकलित केल्या आहेत. प्रश्नावलीच्या माध्यमातून निवडणुकीत अभ्यासगटातील सदस्य कशाप्रकारे राजकीय सहभाग घेत असतात तसेच त्यासाठी कोणती साधने / मार्ग वापरतात या बाबतची माहिती संकलित केली आहे. निवडणुकीच्या काळात उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी राजकीय सहभाग या दृष्टीने करत असलेल्या कृतींचा तपशील असे सांगतो की, आपल्या पक्षाला मते मिळावीत म्हणून भाषण देणे या कृतीचा अवलंब करणाऱ्या सदस्यांची संख्या ६६ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ८६.८४ टक्के आहे आणि भाषण देण्याचा मार्ग न स्विकारणारे सदस्य केवळ १० असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १३.१५ टक्के आहे. निवडणुक कालखंडामध्ये आपल्या राजकीय पक्षाच्या बाजूने विचार मांडणे अशा सदस्यांची संख्या ५६ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ७३.६८ टक्के आहे आणि या मार्गाचा विचार न करणारे सदस्य २० असून त्यांचे शेकडा प्रमाण २६.३१ टक्के आहे. याच प्रश्नातील जातीय गटांचे संघटन करणे या पर्यायाला २४ सदस्यांनी स्विकारले आहे आणि ५२ सदस्यांनी या पर्यायाचे समर्थन केले नाही. त्यांचे शेकडा प्रमाण अनुक्रमे ३१.५७ टक्के आणि ६८.४२ टक्के आहे. विरोधी पक्षांवर टीका करण्याचा मार्ग स्विकारणारे सदस्य ५० असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ६५.७८ टक्के आहे. याबरोबरच आपल्या पक्षाच्या प्रतिमा, चिन्हे व इतर प्रतिकात्मक साहित्याची वाटप करण्याच्या पर्यायाला स्विकारणाऱ्या सदस्यांची संख्या ७२ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ९४.७३ टक्के आहे. या नोंदीवरून हे स्पष्ट होते की, पक्षाचे प्रतिकात्मक साहित्य वाटणे, भाषणे देणे, कार्यकर्त्यांना प्रचारासाठी प्रोत्साहन देणे, विरोधी पक्षावर टीका करणे या माध्यमातून आपल्या राजकीय पक्षांना मते मिळवण्यावर भर देणाऱ्या सदस्यांची संख्या जास्त आहे आणि प्रचारकाळातही ह्या क्रिया कोणत्याही व्यक्तींच्या राजकीय सहभागाच्या पातळ्या असतात आणि त्यामुळे राजकीय सामाजिकरणासाठी पोषक वातावरणनिर्मिती होत असते.

खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावरील प्रभावकारी निर्धारके

प्रा.विशाल सुभाष पवार

शारीरिक शिक्षण संचालक,

रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

गोषवारा Abstract

संशोधनाची पार्श्वभूमी : खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे क्रीडा मानसशास्त्र हे अगदी अलिकडे विकसित झालेले मानसशास्त्राचे क्षेत्र आहे. खेळाडू स्वतःच्या क्रीडा क्षेत्रातील अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी जरी प्रयत्नशील असला तरी खेळाडूंना प्रेक्षकांच्या अपेक्षाही पूर्ण करावयाच्या असतात त्यामुळे एक प्रकारचा सामाजिक ताण खेळाडूवर पडत असतो. प्रस्तुत संशोधनात खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर प्रभाव टाकण्याच्या विविध घटकांची भूमिका मांडण्यात आलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये : प्रस्तुत संशोधनातून क्रीडा मानसशास्त्राचे स्वरूप व खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर परिणाम करणारे घटक समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती: प्रस्तुत संशोधन हे प्राथमिक माहितीवर आधारित नसून दुय्यम माहिती सामग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

भाकित : क्रीडा मानसशास्त्र ही अलिकडे विकसित झालेली मानसशास्त्राची शाखा खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रशुद्ध अभ्यास करते. तसेच, खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर प्रेरणा, भावना, शारीरिक आरोग्य, मानसिक आरोग्य, व्यायाम, प्रेक्षक, आहार, विश्रांती, ताण, चिंता, प्रशिक्षक, खेळाडूचे वय, अभिरुची, हवामान, व्यक्तिगत व सामूहिक मूल्ये प्रभाव टाकतात.

बीजशब्द : खेळाडू, कार्य निर्वर्तन, निर्धारके

❖ प्रस्तावना :

खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे क्रीडा मानसशास्त्र हे अगदी अलिकडे विकसित झालेले मानसशास्त्राचे क्षेत्र आहे. खेळाडूला उत्तम कार्य निर्वर्तन करावे लागते. स्वतःच्या असणाऱ्या उच्च प्रेरणा आणि प्रेक्षकांच्या असणाऱ्या खेळाडूकडून अपेक्षा या खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर आणि यशावर धन-ऋण परिणाम करतात. खेळाडूला अपेक्षित यश संपादन करावयाचे असेल तर अनेक घटक त्यावर परिणाम करीत असतात. हे आपणास विसरून चालणार नाही. कारण, खेळाडू स्वतःच्या क्रीडा क्षेत्रातील अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी जरी प्रयत्नशील असला तरी खेळाडूंना प्रेक्षकांच्या अपेक्षाही पूर्ण करावयाच्या असतात त्यामुळे एक प्रकारचा सामाजिक ताण खेळाडूवर पडत असतो.

खेळाडू त्याच्या क्रीडा प्रकारात यशस्वी होईल की नाही यावर अनेक निर्धारके परिणाम करीत असतात. प्रस्तुत संशोधनात खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर प्रभाव टाकण्याच्या विविध घटकांची भूमिका मांडण्यात आलेली आहे.

❖ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. क्रीडा मानसशास्त्राचे स्वरूप समजून घेणे.
2. खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर परिणाम करणारे घटक समजून घेणे.

❖ संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनात खेळाडूंच्या उत्कृष्ट कार्य निर्वर्तनावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे प्राथमिक माहितीवर आधारित नसून दुय्यम माहिती सामग्रीवर आधारित आहे. त्यासाठी विविध संदर्भग्रंथ, इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्ट क्र. 1 क्रीडा मानसशास्त्राचे स्वरूप समजून घेणे.

क्रीडा मानसशास्त्राचे हे अगदी अलिकडेच उदयास आलेले मानसशास्त्राचे क्षेत्र आहे. सर्वात प्रथम 1897 मध्ये टिपलेट नावाच्या मानसशास्त्राज्ञांनी सायकल शर्यतीच्या वेळेस प्रेक्षकांच्या उपस्थितीचा स्पर्धकाच्या कारक वर्तनावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास केला. ग्रीफीथ यांना क्रीडा मानसशास्त्राचे जनक म्हणून संबोधले जाते. कारण, ग्राफीथ यांनी खेळाडूंच्या संदर्भात क्रीडा मानसशास्त्रामध्ये संशोधन केले. त्यांनी 1925 मध्ये मैदानी खेळाडूसाठी संशोधन शाळा स्थापन केली. तसेच त्यांनी 1925 मध्ये निरीक्षणाचे मानसशास्त्र, 1926 मध्ये

खेळाडूंच्या मार्गदर्शनाचे मानसशास्त्र तर 1928 मध्ये मानसशास्त्र आणि मैदानी खेळ असे विविध ग्रंथ प्रकाशित केले. त्यामुळे, क्रीडा मानसशास्त्राद्वारे खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रीय अभ्यासास सुरवात झाली. 1960-70 च्या दशकात अमेरिकेत अमेरिकन इंटरनॅशनल सोसायटी फॉर स्पोर्ट्स सायकॉलॉजी ही संस्था स्थापन करण्यात आली. तेथुन पुढे क्रीडा मानसशास्त्रातील संशोधनास एक प्रकारची गती प्राप्त झाली.

खेळाडूंच्या संदर्भात विविध आयामांनी अभ्यास केला जाणाऱ्या मानसशास्त्रांच्या शाखेस क्रीडा मानसशास्त्र असे संबोधले जाते. खेळाडूंच्या प्रेरणा, भावना, अवधान, प्रशिक्षण, मनोबल, संघर्ष, सक्षमता, संसक्ती यासारख्या घटकांवर विविध आयामांनी अभ्यास करणाऱ्या मानसशास्त्राच्या शाखेस क्रीडा मानसशास्त्र असे संबोधले जाते.

उद्दिष्ट क्र. 2 खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर परिणाम करणारे घटक समजून घेणे.

खेळाडूंचे कार्य निर्वर्तन अनेक घटकांवर अवलंबून असते. खेळाडू त्यांच्या ध्येयाला आणि प्रेरणेला अनुसरून उत्तम निर्वर्तन करण्याचा प्रयत्न करित असतो. एखादा खेळाडू त्यांच्या कार्यात यशस्वी होईल की नाही ? त्याचे कार्य निर्वर्तन कसे असेल ? यावर अनेक घटक परिणाम करतात त्यापैकी काही निर्धारके पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

1. खेळाडूंच्या प्रेरणेचा त्यांच्या कार्य निर्वर्तनावर परिणाम होतो. खेळाडू जर उच्च प्रेरणा बाळगून प्रतिस्पर्ध्यांच्या समोर जात असेल तर त्याचे कार्य निर्वर्तन उत्तम होते मात्र प्रेरणेची पातळी जर निम्न असेल तर प्रतिस्पर्धी खेळाडूस ते उपकारक ठरते.
2. खेळाडूंची प्रेरणा पातळी जर अतिउच्च झाली तर त्याचा कार्य निर्वर्तनावर नकारात्मक परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. कारण, प्रेरणेची उच्च जागरण पातळी कार्य निर्वर्तनावर नकारात्मक परिणाम करते. त्यामुळे, मध्यम प्रेरणेची पातळी असेल तर कार्य निर्वर्तन उत्तम होते.
3. खेळाडूंच्या प्रेरणेप्रमाणेच भावनाही कार्य निर्वर्तनावर धन-ऋण परिणाम करतात. खेळाडूंच्या भावना जर नकारात्मक असतील तर, त्याचा कार्य निर्वर्तनावर निष्कृष्ट परिणाम होतो. त्यामुळे, सकारात्मक भाव-भावना खेळाडूस यशासाठी आणि प्रतिस्पर्धकांवर मात करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो.
4. खेळाडूंच्या भावना अगर प्रेरणांच्या संदर्भात असणारी द्विधा मनस्थिती अगर भाव खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर नकारात्मक परिणाम करतात. त्यामुळे, कोणत्याही प्रकारच्या मानसिक अगर, भावनिक संघर्षातून खेळाडूंनी वेळीच बाहेर पडणे अपेक्षित असते.
5. ताण-तणावात्मक अनुभव खेळाडूंच्या प्रेरणांसाठी मारक ठरतो. कोणत्याही प्रकारचा आणि कोणत्याही कारणामुळे अतिरिक्त आलेला ताण खेळाडूला यशापासुन वंचित ठेवू शकतो. स्पर्धा म्हटली की ताण हा जाणवतोच. पण ताणाची पातळी सामान्य असणे अपेक्षित असते. बऱ्याचदा ताणाची पातळी सामान्यापेक्षा उच्च जाणवते. त्यामुळे, खेळाडूंचे कार्य निर्वर्तन निष्कृष्ट होते. त्यामुळे, खेळाडूंनी वेळीच मानसशास्त्रीय तंत्राचा आधार घेवून ताणावर मात करणे अपेक्षित असते.
6. चिंतेसारखा नकारात्मक घटक खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो. सामान्य चिंता उपकारक ठरते परंतु, जर चिंतेची पातळी उच्च झाल्यास त्याचा परिणाम म्हणून कार्य निर्वर्तन निकृष्ट दर्जाचे होते. त्यासाठी, खेळाडूंनी कोणत्याही स्पर्धेची आणि त्यातील यशाची अतिरिक्त चिंता करू नये.
7. प्रेक्षकांच्या उपस्थितीचा निर्वर्तनावर धन-ऋण परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. प्रेक्षक जर गोंगाट करित असतील, प्रेक्षक जाणिवपूर्वक खेळाडूंना खेळात व्यत्यय आणून अवधान विचलित करित असतील तर त्याचा कार्यावर विपरित परिणाम होता.
8. याउलट जर प्रेक्षक खेळाडूंना व्यत्यय न करता प्रोत्साहन देत असतील, त्यांच्या कार्याचे कौतुक करित असतील तर खेळाडूंना धन प्रबलक मिळून कार्य निर्वर्तन उत्तम होते.
9. खेळाडूंचे कार्य निर्वर्तन उत्तम व्हायचे असेल तर खेळाडू आणि प्रेक्षक यांच्यातील अंतर प्रमाणाशीर व योग्य असावे.
10. प्रशिक्षकांचा खेळाडूंच्या कार्यानिर्वर्तनात मोठा भाग असतो. प्रशिक्षक आणि खेळाडू यांच्यामधील संबंध विश्वासाचे, मैत्रीचे आणि सहकायाचे असावे लागतात. जर प्रशिक्षक आणि खेळाडू यांचे संबंध तणावजन्य असतील कार्य निर्वर्तन निष्कृष्ट होते.

11. खेळाडूंच्या उत्तम कार्य निर्वर्तनात शारीरिक सक्षमता महत्वाची भूमिका बजावते. त्यासाठी खेळाडूंचे शारीरिक स्थास्थ उत्तम असावे लागते. तरच कार्य निर्वर्तन उत्तम होते. त्यासाठी खेळाडूंनी संतुलित आहार, विश्रांती, व्यायाम यांचे काटेकोर पालन करावे लागते.
12. खेळाडूंच्या शारीरिक स्वास्थ्याबरोबर मानसिक स्वास्थ्य आणि मानसिकता उत्तम असावी लागते तरच कार्य निर्वर्तन उत्तम होते.
13. खेळाडूंना उत्तम कार्य निर्वर्तनाचा मार्ग म्हणजे प्रमाणशीर सराव करणे होय. जर सराव अति जास्त किंवा अति कमी झाला तर त्याचा कार्य निर्वर्तनावर विपरित परिणाम होतो. त्यामुळे खेळाडूंनी अतिशय प्रमाणशीर आणि प्रशिक्षकांच्या सल्याने सराव करणे अपेक्षित असते.
14. खेळाडूंच्या मनोबलाचा कार्य निर्वर्तनावर परिणाम होवू शकतो. जर खेळाडूंचे सामन्यापूर्वी अगर प्रत्यक्ष सामन्यादरम्यान मनोबल खचले तर कार्य निर्वर्तन घटते त्यांचे मनोबल नेहमी उच्च आणि आशावादी असावे लागते.
15. खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर वय, हवामान, प्रतिस्पर्धकाची तयारी, अभिरुची, कटाळा व्यक्तीगत मूल्ये, सांघीक मूल्ये, स्पर्धात्मक भाव, सहकार्य भाव धनऋण परिणाम करतात.

❖ संशोधनाचे महत्व :

प्रस्तुत संशोधन खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर परीणाम करणाऱ्या घटकांच्या संदर्भात करण्यात आलेले आहे. खेळाडूंच्या यशापयशावर अनेक घटक परिणाम करीत असतात. प्रस्तुत संशोधनातून खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणाऱ्या मानसशास्त्राच्या शाखेचे म्हणजेच क्रीडा मानसशास्त्राचे स्वरूप समजण्यास मदत होणार आहे. त्याचप्रमाणे, प्रस्तुत संशोधनाचा फायदा म्हणजे या संशोधनातून खेळाडूंच्या कार्यावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांची माहिती मिळणार नाही. त्यामुळे, खेळाडूंचे कार्य निर्वर्तन का निष्कृष्ट होवू शकत हे समजल्याने त्यावर उपाययोजना करणे शक्य होणार आहे. तसेच, खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर सकारात्मक परिणाम करणाऱ्या घटकांची माहिती प्रस्तुत संशोधनातून मिळते त्याचा फायदा खेळाडू, प्रशिक्षक, संशोधक यांना नक्कीच होईल.

❖ भाकित :

प्रस्तुत संशोधनात खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. क्रीडा मानसशास्त्र ही अलिकडे विकसित झालेली मानसशास्त्राची शाखा खेळाडूंच्या संदर्भात शास्त्रशुद्ध अभ्यास करते. तसेच, खेळाडूंच्या कार्य निर्वर्तनावर प्रेरणा, भावना, शारीरिक आरोग्य, मानसिक आरोग्य, व्यायाम, प्रेक्षक, आहार, विश्रांती, ताण, चिंता, प्रशिक्षक, खेळाडूंचे वय, अभिरुची, हवामान, व्यक्तीगत व सामूहिक मूल्ये प्रभाव टाकतात.

❖ संदर्भ ग्रंथ :

1. बोरुडे, रा. रा. (2005). *संशोधन पध्दतीशास्त्र*. पुणे, विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
2. बडगुजर, चुडामण., बच्छाव, अरुण., आणि, शिंदे, विश्वनाथ. (2007). *सामान्य मानसशास्त्र*. नाशिक, स्वयंभु पब्लिकेशन.
3. पाध्ये, विलास. (2015). *आधुनिक सामान्य मानसशास्त्र*, औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिशर्स
4. पलसाने, म. न. आणि नवरे, सविता. (1993). *उपयोजित मानसशास्त्र*. पुणे, विलस्टर्न लिमिटेड.
5. सोनटक्के, सुनिल., आणि, इतर. (2013). *सामान्य मानसशास्त्र*. सोलापूर, सनराईज पब्लिकेशन
6. देसाई, भरत., आणि, अभ्यंकर, शोभना.(2001). *प्रायोगिक मानसशास्त्र आणि संशोधन पध्दती*. पुणे, निराली प्रकाशन.
7. अभ्यंकर, शोभना., ओक, अमृता., आणि, गोळविलकर, शीला. (2014). *मानसशास्त्र वर्तनाचे शास्त्र*. भारत, डॉर्लींग किंडल्से प्रा. लि.
8. आलेगावकर, प. म. (2010). *प्रगत क्रीडा मानशास्त्र*. पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
9. www.google.in

सोशल नेट्वर्किंग चा अध्ययन-अध्यापनात उपयोग

श्री. अशोक माहुरे

(सहाय्यक प्राध्यापक)

रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

प्रास्ताविक

तंत्रविज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज संपूर्ण जग हे लहानसे खेडे बनलेले आहे. जगभरातील अनेक घटना घडामोडीची माहिती आपणास घरी बसल्या मिळविता येते. तंत्र विज्ञानाची साधने फक्त माहिती मिळविण्यासाठी उपयोगात आणली जात नसून शिक्षण क्षेत्रातही त्याचा प्रामुख्याने वापर केला जात आहे. आजच्या विज्ञान युगात संगणक, इंटरनेटचा फार मोठा प्रभाव शिक्षण प्रक्रियेवर पडलेला दिसून येत आहे. संगणकाच्या शिक्षण प्रक्रियेतील वापरामुळे अध्ययन-अध्यापनाची प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. संगणकाच्या वापरामुळे सोशल नेट्वर्किंगचे जाळे अगदी ग्रामीण भागातही पोहोचले आहे. संगणकाने सामाजिक रूप धारण केलेले आहे. सोशल नेट्वर्किंग ही अलीकडच्या काळातील अतिशय महत्वाची घटना आहे. सोशल नेट्वर्किंगमुळे मानवाचे जीवनमान खूपच बदलेले आहे. सोशल नेट्वर्किंगचा उपयोग फक्त एकमेकांच्या संपर्कात राहणे नसून त्याचा उपयोग शिक्षणातही फार मोठ्या प्रमाणात केला जातो आहे.

मानवी जीवनात विविध क्षेत्रातील माहितीस अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. सोशल नेट्वर्किंगमुळे व्यक्तीला घरबसल्या माहिती मिळत आहे. आज सोशल नेट्वर्किंग वेबसाईटस म्हणून ब्लॉग, ओर्कुट, फ्लिकर, बेबो, फेसबुक, ट्विटर, फ्रेंडशेअर इत्यादींची नावे आपल्याला सांगता येतील. ह्या सर्व वेबसाईटस विविध उद्दिष्टांनी कार्यान्वित आहेत. परंतु आज आपण ह्यांच्याशिवाय समूहाच्या संपर्कात राहू शकत नाही. बालकापासून ते वृद्धापर्यंत सर्वांना एकत्रित जोडण्याचे काम सोशल नेट्वर्किंग वेबसाईटस करत आहेत. त्याचबरोबर समूह अध्ययन-अध्यापनासाठी यांचा चांगला उपयोग होत आहे.

सोशल नेट्वर्किंग म्हणजे काय ?

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय समाधानाने जीवन जगू शकत नाही. समाजात सामाजिक आंतरक्रिया ही फार महत्वाची गरज आहे. ही गरज आज सोशल नेट्वर्किंगच्या अनेक वेबसाईट पूर्ण करत आहेत. सोशल नेट्वर्किंग म्हणजे इंटरनेटच्या मदतीने अनेक लोकांना एकत्रित जोडणे होय. अनेक लोकांना एकत्रित माहितीचे देवाण-घेवाण करण्याचे क्षेत्र होय. सोशल नेट्वर्किंग म्हणजे ऑनलाईन सेवा आहे. अगदी सोप्या भाषेत सांगायचे म्हणजे घरबसल्या जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी संपर्क साधून आपले विचार, कल्पना एकमेकांसोबत शेअर करण्याचे क्षेत्र होय. सोशल नेट्वर्किंग वेबसाईटसमुळे जगभरातील कोणत्याही व्यक्तीशी आपण संपर्क साधून विचारांची देवाणघेवाण करू शकतो.

ब्लॉग :

ब्लॉग हे एक विचार व्यक्त करण्याचे वैयक्तिक वेबपेज आहे. ब्लॉग चे जनक जॉर्नबारजर हे आहेत. ब्लॉग म्हणजे इंटरनेटवर लिखाण करण्याचे ठिकाण होय. ब्लॉग हे सर्वांसाठी खुले असते. शिक्षण क्षेत्रात ब्लॉग चा योग्य उपयोग होत असल्याचे दिसून येत आहे. आज प्रत्येक शिक्षकांचे वैयक्तिक ब्लॉग आहेत आणि ते त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी खुले असतात. शिक्षक आपल्या ब्लॉग वर आपल्या विषयाबाबत सर्व काही माहिती नोंदवू शकतात. ब्लॉग च्या मदतीने आपल्या विषयाच्या बाबतीत अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन आणि विषयासंबंधीचे लेख आपल्या विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवू शकतात. ब्लॉग हे एक एकाच वेळी अनेक विद्यार्थ्यांसोबत संपर्कात राहण्याचे एक साधन आहे. शिक्षक आपल्या विषयांच्या बाबतीतही ब्लॉग तयार करू शकतात. आपल्या वैयक्तिक ब्लॉग वर अनेक प्रसिद्ध शैक्षणिक लेख, माहिती उपलब्ध करून देवू शकतात. आपल्या विषयाच्या बाबतीत आवड असणाऱ्या अनेक व्यक्तींना एकत्रित आणू शकतात. आज तर अनेक मोठमोठ्या विचारवंतांचे, लेखकांचे, शास्त्रज्ञांचे, यशस्वी व्यक्तींचे ब्लॉग आपणास पहावयास मिळतात. अध्ययन-अध्यापनात ब्लॉगचा प्रभावीपणे वापर केल्यास सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्रित

आणण्याचे एक चांगले ठिकाण होऊ शकते. ब्लॉग हे दृक्श्राव्य साधन असल्यामुळे अध्ययन परिणाम कारक होण्यास मदत होईल.

फेसबुक :

फेसबुक हे अलीकडील सर्वात सोशल नेटवर्किंग चे प्रभावी साधन म्हणून ओळखले जात आहे. फेसबुक हे संपर्क साधण्याचे एक चांगले साधन आहे. शिक्षकांनी याचा उपयोग आपल्या सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्रितपणे माहिती पाठविण्यासाठी, योग्य सुचना देण्यासाठी केला तर अध्ययन-अध्यापन निश्चितच प्रभावी होईल. फेसबुक वर व्हिडीओ,फोटो,माहिती अपलोड करता येते. प्रतिक्रिया देता येतात.फेसबुकमुळे योग्य असा संवाद साधता येतो. आपल्या विषयासंबंधीची माहिती सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्रितपणे वितरीत करता येते. त्यांच्या प्रतिक्रियांचे समाधान करता येते. फेसबुकचा वापर विद्यार्थ्यांना आपले विचार, कल्पना व्यक्त करण्यासाठी होतो. फेसबुकने सर्वासाठी माहितीची भागीदारी करण्यासाठी मैदान मोकळे करून दिले आहे. आज सामाजिक संपर्काचे प्रभावी साधन म्हणून फेसबुक कडे बघितले जाते.

व्हाटसअप :

आजच्या विविध सामाजिक संपर्क साधनापैकी एक साधन म्हणजे व्हाटसअप होय. व्हाटसअपचा उपयोग शिक्षण प्रक्रियेत चांगल्याप्रकारे करता येऊ शकतो. अनेकासोबत एकाचवेळी संपर्कात राहण्याचे साधन म्हणून व्हाटसअपकडे पाहिले जाते. व्हाटसअपमुळे कधीही आणि कुठेही एकमेकांच्या संपर्कात राहता येते. विद्यार्थी घरबसल्या आपल्या समस्ये बाबत शिक्षकासोबत चर्चा करू शकतात, मार्गदर्शन घेऊ शकतात. शिक्षकही आपले विचार व्यक्त करू शकतात. तसेच आपल्या सर्व सूचना, माहिती एकाचवेळी सर्व विद्यार्थ्यांना पाठविता येतात. व्हाटसअपच्या सहाय्याने ज्ञान निर्मिती घडवून आणता येते. सर्वांना एकत्रित बांधण्याचे साधन म्हणून व्हाटसअपकडे पाहिले जाते.

सोशल नेटवर्किंगचे अध्ययन-अध्यापनातील महत्व :

अध्ययन-अध्यापनाच्या प्रक्रियेत सोशल नेटवर्किंगचा उपयोग केल्यास निश्चित फायदाच होणार आहे . अध्ययनार्थींना आपल्या आवडीनुसार गट तयार करता येतील. आपल्या गटात विचारांचे आदान-प्रदान करता येईल. समूहाशी संपर्कात राहिल्यामुळे सामाजिक नीतीमूल्यांची जाणीव निर्माण होण्यास मदत होईल. त्याचबरोबर अध्ययनार्थ्यांला आपले विचार, कल्पना, माहिती इतर मित्रासोबत शेअर करता येईल. तसेच तो जास्तीची माहिती मिळविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील राहिल. त्याच्यामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर अध्ययनासाठी कसा करता येईल हे कौशल्य विकसित होईल. सोशल नेट वर्किंग हे माहिती मिळविण्याचे आणि माहितीचे शेअरिंग करण्याचे सर्वात चांगले ठिकाण आहे.

संदर्भ:

१. शैक्षणिक तंत्रविज्ञान- डॉ.नरेंद्र कडू , डॉ. सौ.छाया महाले .
२. Kumar, K.L.(2004), Educational Technology
३. Chavan, Kishor (2009), Information and Communication Technology.
४. Rao, V. K. (2003), Educational Technology.

साहित्य संमेलनातील सहभागातून छात्राध्यापकांतील शिक्षक उत्तरदायित्व संवर्धन: एक अभ्यास

डॉ. भागवत असाराम शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक

स्वामी सहजानंद भारती कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,

श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

प्रास्ताविक

उत्तरदायित्व हा शिक्षकाच्या आदर्श वर्तनाचा प्रमुख भाग असतो. शिक्षकाच्या सर्व कार्याच्या पायाभूत स्थानी उत्तरदायित्व महत्त्वाची भूमिका निभावत असते. यादृष्टीने शिक्षकाचे उत्तरदायित्व मोलाचे ठरते. शिक्षकी व्यवसायाचे महत्त्व विशद करतांना १९९६ च्या रास्तोगी समितीने म्हटले आहे की, “शिक्षकी व्यवसाय हा सर्व व्यवसायांच्या मातृस्थानी आहे.” पण आजही शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम सर्वांगीण गुणवत्तापूर्ण शिक्षक घडविण्यात अपयशी ठरत आहे. उत्तरदायित्वाच्या बाबतीतही हे शिक्षण कुचकामी ठरत आहे.

अ.उद्दिष्टे छात्राध्यापकास/छात्राध्यापकामध्ये एक उत्तरदायित्वशील शिक्षकाच्या भूमिकेतून

१. सामाजिक उत्तरदायित्वा संदर्भातील शिक्षकांच्या भूमिका व कार्याची जाणीव करून देणे.
२. सामाजिक अडसरांच्या निर्मुलनाची दृष्टी प्राप्त होण्यास मदत करणे.
३. सामाजिक उत्तरदायित्वा साठीच्या निवडक उपक्रमांचे आयोजन व कार्यवाही करण्याची संधी देणे
४. सामाजिक उपक्रमा संदर्भातील अनुभवांचे लेखन व देवाण-घेवाण करणे.

ब. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने संशोधनाचे स्वरूप, नमुना, प्रयोग या सर्व बाबींचा साकल्यपूर्वक विचार करून घटना अभ्यास संशोधनाची निवड केली आहे.

या प्रकारच्या संशोधनामध्ये एखाद्या संकल्पने संदर्भात अनेक व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष अनुभवांचा अभ्यास केला जातो. एखाद्या घटनेसंदर्भात अनेक/विविध व्यक्तींना आलेल्या अनुभवातून समान धागा शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो व त्या घटनेविषयी एक सामान्य तत्व सांगितले जाते.

क. प्रयोगासाठी नमुना निवड

प्रयोगासाठी नमुना निवड करताना सुरुवातीला आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन या महाविद्यालयातील कला व विज्ञान शाखेतील एकूण १६० छात्राध्यापकांना शिक्षक उत्तरदायित्व मापन चाचणीची पूर्व चाचणी देण्यात आली. पूर्व चाचणीनंतर गुणानुक्रमे कला व विज्ञान शाखेतील छात्राध्यापकांची क्रमवारी लावण्यात आली. त्यानंतर लॉटरी पद्धतीने प्रायोगिक व नियंत्रित गटातील प्रत्येकी ४० छात्राध्यापकांची निवड करण्यात आली. ही निवड करताना त्यांची विद्याशाखा व शिक्षक उत्तरदायित्वातील पूर्व चाचणीतील गुण प्रामुख्याने लक्षात घेण्यात आले.

ड. संशोधन कार्यवाही

छात्राध्यापकांतील सामाजिक उत्तरदायित्व प्रत्यक्ष क्षेत्राधारीत कृती, उपक्रमाद्वारे संवर्धित करण्याच्या दृष्टिकोनातून सातारा साहित्य संमेलनातील सहभाग या उपक्रमाची योजना करण्यात आली. या उपक्रमाचे स्वरूप, कार्यवाही व छात्राध्यापकांचे प्रतिसाद यांचे क्रमवार विवेचन खालीलप्रमाणे होय.

सातारा साहित्य संमेलनातील सहभाग

बाबा आमटे, साधना आमटे यांचे जीवन व कार्ये यांची छात्राध्यापकांना ओळख व्हावी तसेच डॉ. प्रकाश आमटे, डॉ. मंदा आमटे, डॉ. अनिल अवचट या सामाजिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वांना प्रत्यक्ष पाहता यावे; त्यांच्याशी संवाद, चर्चा इ. ची संधी उपलब्ध व्हावी या उद्देशाने प्रस्तुत उपक्रमाची योजना केली होती. हे संमेलन बाबा आमटे यांच्या स्मृतीस समर्पित केलेले होते. त्यामुळे बाबा आमटे यांचे जीवन व कार्ये हा या संमेलनाचा केंद्रबिंदू होता. दि. १७ फेब्रुवारी २०१५ रोजी सकाळी १० ते संध्याकाळी ७ वाजेपर्यंत छात्राध्यापक या संमेलनात सहभागी होते. छात्राध्यापकांकडे प्रामुख्याने दोन जबाबदाऱ्या देण्यात आल्या होत्या.

१. उद्घाटन प्रसंगी महाराष्ट्र गीत सादरीकरण.
२. बाबा आमटे, जीवन व कार्याधारीत पोस्टर प्रदर्शन.

याशिवाय छात्राध्यापकांनी पूर्ण दिवसभर विविध कार्यक्रमात सहभाग घेतला. त्या संबंधीच्या कार्यक्रमानिहाय छात्राध्यापकांच्या प्रातिनिधिक प्रतिक्रिया खालीलप्रमाणे होत.

१. उद्घाटन सत्रातील श्रीनिवास कुलकर्णी व डॉ. अनिल अवचट यांच्या भाषणांतून साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाची, परस्परावलंबनाची जाणीव झाली. साहित्य हे व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी कसे साहाय्यक ठरू शकते यासंबंधी मार्गदर्शन मिळाले. विशेषत डॉ. अनिल अवचटांचा दृश्य वावर, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व छात्राध्यापकांना खूप भावले. २. डॉ. बाबा आमटे जीवन व साहित्य या विषयावरील प्रा. डॉ. सोमनाथ रोडे यांचे अनुभवाधारीत व्याख्यान छात्राध्यापकांना खूप आवडले. बाबा आमटे यांच्या जीवनातील मुलभूत प्रेरणा व त्यांचे आनंदवनातील कार्य खूप मार्गदर्शक व प्रेरक ठरले. बाबा आमटे यांच्याविषयी जिज्ञासा निर्माण झाली. ३. साहित्यिका आश्लेषा महाजन यांनी पत्ररूप संवादातून व चित्रफितीद्वारे साधना आमटे यांच्याशी साधलेला संवाद छात्राध्यापकांना खूप वेगळा वाटला, बाबा आमटे यांच्या सामाजिक कार्यातील साधना ताईचे अमूल्य योगदान, साधना ताईची खंबीर, धाडसी वृत्ती या सर्वांची ओळख झाली. साधनाताई विषयी प्रेरणा निर्माण झाली. ४. अमितकुमार शेलार यांनी स्त्रीभ्रूण हत्येवर 'एक दिवस असचं होईल ...' हे कथाकथन अत्यंत प्रभावीरित्या सादर केले. यातून छात्राध्यापकांना उत्तम कथाकथनाची अनुभूती मिळाली. तसेच स्त्रीभ्रूण हत्येच्या प्रश्नाची गंभीरता, त्यातील दाहक वास्तव यांची प्रचिती आली. ५. बाबा आमटे यांच्या जीवन व काव्यावर आधारीत 'करुणोपनिषदे' नावाचा अभिवाचन कार्यक्रम खूप वेगळा वाटला. त्यातून अभिवाचन व करुणोपनिषदे म्हणजे काय याची छात्राध्यापकांना संकल्पना स्पष्ट झाली. बाबा आमटे यांच्या कवितेची सामर्थ्यस्थळे भावली. ६. ज्येष्ठ सामाजिक विचारवंत, अभ्यासक किशोर बेडकिहाळ व डॉ. उमेश करंबेळकर यांनी डॉ. प्रकाश व डॉ. मंदा आमटे या दांपत्याची घेतलेली मुलाखत हे छात्राध्यापकांसाठी प्रमुख आकर्षण होते. यातून या दोन महान व्यक्तीमत्त्वांना प्रत्यक्ष पाहणे, ऐकणे खूप प्रेरक वाटले. त्यांची सामाजिक वाटचाल समजली, त्यांच्या राहणीमानातील साधेपणा व विचारातील सच्चेपणा, महानता छात्राध्यापकांना खूपच आवडला. त्यातून त्यांच्यात समाज कार्याची आवड व प्रेरणा निर्माण झाली. ७. डॉ. बाबा आमटे : प्रेरणा, वसा आणि वारसा या विषयावर आधारीत पोस्टर प्रदर्शनातून छात्राध्यापकांना बाबा आमटे यांच्या जीवन व कार्याची संक्षिप्त रूपात अत्यंत मार्गदर्शक अशी माहिती मिळाली. बाबा आमटे यांचे विचार व कार्य समजली. बाबांच्या कार्याचे वेगळेपण समजले. बाबांच्या कार्याविषयी थोरांची मते, विचार समजले. ८. या साहित्य संमेलनातून एका विशिष्ट विषयाला अनुसरून किती विविधांगी कार्यक्रमांचे आयोजन करता येते? ते उत्तम प्रकारे कसे सादर करता येतात? उत्तम निवेदन कसे असावे? अशा इतर गुणांचीही जाणीव झाली.

अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष

प्रस्तुत उपक्रमाधारीत छात्राध्यापकांच्या या प्रतिक्रिया व त्यातून व्यक्त होणारी वर्तन परिवर्तनाची निदर्शके ही समाजाप्रतीचे उत्तरदायित्व व शिक्षक उत्तरदायित्व पूरक गुणवैशिष्ट्ये या क्षेत्रांशी संबंधित असल्याचे दिसून येते.

यावरून प्रस्तुत उपक्रमांतून छात्राध्यापकांतील सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या भावनेचा तसेच शिक्षक उत्तरदायित्वपूरक गुणवैशिष्ट्यांचा अधिक प्रमाणात विकास होतो हे स्पष्ट होते.

समारोप

सामाजिक उत्तरदायित्वाधारीत उपरोक्त उपक्रमांतील छात्राध्यापकांचा सहभाग, उत्सफूर्त प्रतिक्रिया, प्रतिसादाचे विश्लेषण यावर आधारीत प्रमुख निरीक्षणे खालीलप्रमाणे होत.

१. सातारा साहित्य संमेलनातून समाजसेवेसाठी अवघ आयुष्य समर्पित करणाऱ्या डॉ. बाबा आमटे, साधना आमटे, डॉ. प्रकाश आमटे, डॉ. मंदा आमटे यांच्याप्रती छात्राध्यापकांच्या मनात अत्यंत सन्मानाची व आदराची भावना निर्माण झाली. समाजासाठी शिक्षक या भूमिकेतून आपण काही ना काही योगदान देण्याची प्रेरणा निर्माण झाली.
२. डॉ. प्रकाश व डॉ. मंदा आमटे, डॉ. अनिल अवचट इ. प्रत्यक्षात पाहणे, त्यांच्याशी संवाद साधणे, चर्चा करणे, प्रत्यक्ष व्याख्याने, मुलाखतीतून त्यांना ऐकणे इ. या अनुभवांचा छात्राध्यापकांवर विलक्षण प्रभाव पडतो. त्यातून त्यांच्यातील सामाजिक उत्तरदायित्वाला योग्य दिशा व प्रेरणा मिळते.

संदर्भ ग्रंथः

1. दामोलकर, नरेंद्र, *तिमिरातून तेजाकडे*, पुणे: राजहंस प्रकाशन
2. दामोलकर, नरेंद्र, *विवेकाची पताका घेवू खांद्यावरी*, पुणे: दिलीपराज प्रकाशन
3. दामोलकर, नरेंद्र, *ठरलं डोळस व्हायचंचां*, पुणे: मनोविकास प्रकाशन
4. भिंताडे, वि. रा, *शिक्षणातील संशोधन पध्दती*, पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन
5. मंडपे, सुकुमार, मंडपे, प्रमोदिनी, *गैर समजांच्या प्रदेशात*, सातारा: म.अं.निर्मुलन समिती
6. करंदीकर, सुमन. (२००६). *ज्येष्ठ शिक्षक हो!* नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
7. कांबळे, उत्तम. (२०१४). *फिरस्ती*. पुणे : मनोविकास प्रकाशन.
8. कुकडे, लवळेकर, अनघा. (ऑगस्ट २००४). *सामाजिक जाणीव संवर्धन – प्रयोगातून प्रशिक्षणाकडे*. पुणे : ज्ञानप्रबोधिनी प्रकाशन.
9. कुंभार, आर.ए. (सप्टें. २०१३). *शिक्षकांच घडणं. जडण-घडणं*.
10. कुलकर्णी, हेरंब. (२००७). *शाळा आहे – शिक्षण नाही!* मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन.
11. कुलकर्णी, हेरंब. (सप्टें. २०१३). *खरचं शिक्षण सुधारायचं का?* जडण-घडण.
12. कुलकर्णी, हेरंब. (२०१७). *शिक्षकांसाठी साने गुरुजी*. पुणे : साधना प्रकाशन.
13. कुलकर्णी, सुहास. (संपादक). (२००६) *खरेखुरे आयडॉल्स, भाग १*. पुणे : समकालीन प्रकाशन.

